

2005. VII. évfolyam, 1. szám

FORDÍTÁS- TUDOMÁNY

*Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés
elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből*

Kéziratok beküldése:

Klaudy Kinga főszerkesztő
ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ
Budapest, 1088. Múzeum krt 4. „F” épület
Telefon: 2 669833/5894 Fax: 4 855217
E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

A folyóirat megvásárolható vagy megrendelhető:

Eiler Miklós né titkárságvezető
ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ
Budapest, 1088. Múzeum krt 4. „F” épület
Telefon: 4116500/5894 Fax: 4 855217
E-mail: aeiler@ludens.elte.hu

A folyóirat megrendelhető:

Scholastica Kiadó
Budapest, 1123. Kékgolyó u. 30.
Fax: 2 128 320

ISSN 1419 7480

Felelős kiadó:
a Scholastica igazgatója

Tördelés: Pavelus Bt.
Digitális nyomtatás: Syculus Kft.,
Budapest

Tartalom

A fordítás emélete

George Steiner

Bábel után. Nyelv és fordítás (részlet, Bart István fordítása) 5

Albert Sándor

A fordíthatóság és fordíthatatlanság határán 34

Heltai Pál

Gondolatok a társasnyelvészet és a fordítástudomány viszonyáról 50

Paksy Eszter

Szerző és olvasó viszonya a fordított szövegben 60

Fordítástörténet

Bóna Eszter

Tolmácsok a kora újkori Európa peremén: közvetítők Kelet és Nyugat között 70

A fordítás és tolmácsolás oktatása

Klaudy Kinga

A fordítási hibák értékelése az életben, a képzésben és a vizsgán 76

Terminológia

Kis Balázs

Automatikus terminológiakeresés számítógéppel – kísérlet 84

Interjú

Szele Bálint interjúja Ruttkay Kálmánnal

„A fordítás is tud klasszikus lenni” – Ruttkay Kálmán a ma és a tegnap Shakespeare-fordításairól 98

Konferencia-beszámoló

Tamás Dóra

Fordítástudomány 2005. Tudományos konferencia és FTK öregdiák találkozó Budapest, 2005. március 31.–április 1. . . . 105

Teski Tibor

European High Level Scientific Conference Series. Multidimensional Translation (MuTra) Saarbrücken, 2005. május 2–6. 109

Recenziók

Vándor Judit

*Theo Hermans (ed.): Crosscultural Transgressions**Research Models in Translation Studies II*112

Troján Anna

*Vilén Naumovics Komisszarov: Lingviszticeszkoe**perevodovedenie v Rosszii*117**Könyvszemle**

Szabó Helga

*Kate Sturge: „The Alien Within”. Translation into German**during the Nazi Regime*121

Lengyel István

*Ljuba Tarvi: Comparative Translation Assessment: Quantifying**Quality*122

Pécs Olívia

*Joanna Best, Sylvia Kalina (Hrsg.): Übersetzen und Dolmetschen:**eine Orientierungshilfe*125

Csehó Tamás

*Michael Schreiber: Übersetzung und Bearbeitung. Zur**Differenzierung und Abgrenzung des Übersetzungsbegriffs*127

Fóris Ágota

*Tótfalusi István: Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező**és etimológiai szótára*130**Repertórium – szerzők szerint**

A Fordítástudomány 1–5. évfolyamában megjelent tanulmányok

áttekintése a szerzők betűrendjében (1999–2004) összeállította:

Paksy Eszter134

A szerkesztőségbe beérkezett újabb folyóiratok és könyvek ...139

Bábel után. Nyelv és fordítás*

George Steiner

(részlet)

Bart István fordítása

A fordítás elméletének, gyakorlatának és történetének hatalmas szakirodalma van, mely négy nagy korszakra osztható, jóllehet ezek elhatárolása korántsem egyértelmű. Az első szakasz alkalmasint Cicero híres axiómájával kezdődik, miszerint nem *verbum pro verbo*, azaz „szóról szóra” kell fordítani, ami a Kr.e. 46-ban keletkezett *Libellus de optimo genere oratorum*-ban olvasható, majd mintegy húsz évvel később Horatiusnál is, az *Ars Poeticá*-ban, és egészen Hölderlin saját Szophoklész-fordításaihoz írott talányos kommentárjaiig (1804) tart. Ebben a hosszú periódusban maguktól a fordítóktól származnak az elemzések, az általuk megfogalmazott tételek pedig magában a fordítási tevékenységben gyökereznek. Ide tartoznak Szent Jeromos megállapításai és polémiái, Luther 1530-ban írott, iskolamesteri *Sendbrief von Dolmetschen*-je, Du Bellay, Montaigne és Chapman vitairatai, Jacques Amyot értekezése, amit Plutarkhosz-fordítása olvasóinak írt, Ben Jonson írása az utánzásról, Dryden tanulmánya Horatiusról és Quintilianusról, továbbá Jonson vagy Pope megállapításai Homéroszról, és Rochefort elemzése az *Iliász*ról. Florio fordításelmélete közvetlenül a Montaigne átültetésére tett erőfeszítéseiből származik; és Cowley is a Pindaros *Ódái* angolra való átköltésének szinte megoldhatatlan feladatából vezeti le elméleti nézeteit. Jelentős elméleti munkák is készültek ebben az első szakaszban: például említhető Leonardo Bruni 1420 táján keletkezett *De interpretatione* rectája, vagy Pierre Daniel Huet *De optimo genere interpretandij*a, mely (az 1661-es első, még nem egészen kielégtető változat után) 1680-ban jelent meg Párizsban. Huet traktátuma egyébként a fordítás mibenlétéről és problémáiról valaha írott legteljesebb és legértelmesebb összefoglaló művek egyike. Mindazonáltal, ennek az első periódusnak a közvetlen, empirikus megközelítés a legjellemzőbb vonása.

A primer megállapítások és módszertani megjegyzések korszaka mondhatni Alexander Fraser Tytler (Lord Woodhouselee) 1792-ben Londonban megjelent *Essay on the Principles of Translation*-jével, illetve Friedrich Schleiermacher *Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens* című, 1813-as, fordulópontot jelentő értekezésével zárul. A második szakaszt az elmélet uralja és a hermeneutika. A fordítás mibenlétének kérdése a nyelvelmélet és az emberi elme működésének tá-

**After Babel. Aspects of Language and Translation*. London, Oxford University Press 1975. Chapter 4. Part 1. 236-269. Részlet a mű magyar fordításából, amely hamarosan megjelenik a Corvina Könyvkiadónál. Mivel könyvrészletről van szó, a hivatkozások az eredeti mű hivatkozási rendszerét követik, és ezért eltérnek a FORDÍTÁSTUDOMÁNY című folyóirat hivatkozási rendszerétől.

gabb keretei közt vetődik fel. Kialakul a szakszókinccs, továbbá a téma kezelésének módszertana, aminek révén már el lehet szakadni az egyes szövegek egyedi sajátosságaitól. A hermeneutikai megközelítést – azaz annak vizsgálatát, hogy mit jelent egy szóbeli vagy írásbeli közlés „megértése”, illetve ennek a folyamatnak a meghatározását a jelentés valamely modellje révén – Schleiermacher kezdeményezte, s őt követte aztán A. W. Schlegel, majd Humboldt. Ezáltal a fordítás valójában filozófiai kérdéssé vált. Mindeközben természetesen nem szűnt meg az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatása. Számos kiváló tanulmányt köszönhetünk ennek az eleven kapcsolatnak a fordító tevékenységéről és a nyelvek egymáshoz való viszonyáról, melyek szerzői között Goethe, Schopenhauer, Matthew Arnold, Paul Valéry, Ezra Pound, I. A. Richards, Benedetto Croce, Walter Benjamin és Ortega y Gasset neve is ott szerepel. A filozófiától és költészettől inspirált elmélet és értelmezések kora – miközben immár historiográfiája is van a fordításnak – Valery Larbaud 1946-ban keletkezett, *Sous l'invocation de Saint Jérôme*¹ című költői ihletettséggű, de rendszertelen esszéjével zárul.

Ezután már a jelenkor következik. Az 1940-es évek vége felé felbukkannak az első tanulmányok a gépi fordításról. Orosz és cseh tudósok, irodalmárok, a formalista iskola örökösei nyelvészeti és statisztikai módszereket alkalmaznak a fordítás kutatásában. Kísérletek történnek, melyek közül mindenekelőtt Quine 1960-ban megjelent *Word and Object*-je említendő, a formális logika és a nyelvi transzfer modelljei egymáshoz való viszonyának feltérképezésére. Bevonják a strukturalista nyelvészetet és az információelméletet is a nyelvközi átváltás vizsgálatába. A hivatásos fordítók nemzetközi szervezeteket alapítanak, és számos folyóirat indul, amely kizárólag vagy főleg fordítási kérdésekkel foglalkozik. Rendszeres fordításelméleti kutatások kezdődnek, és nem egy kutatócsoport is alakul. A korszak legrepresentatívabb műve Andrej Fjodorov *Vvegyenie v teoriju perevoda* (Moszkva, 1953) című kötete. Az új kutatási irányokat két nagyhatású kötet foglalta össze, az *On Translation* című, melyet Reuben A. Brower szerkesztett, és a Harvard kiadója jelentetett meg 1959-ben, illetve a *The Craft and Context of Translation: A Critical Symposium* című, melyet William Arrowsmith és Roger Shattuck szerkesztett, és a University of Texas Press adott ki 1961-ben.

Sok tekintetben ma is ebben a harmadik szakaszban járunk még. A fent említett két kötetben bemutatott új irányok – a logikai, a kontrasztív, az irodalmi, a szemantikai, a komparatív kutatások – kibontakoztatása napjainkban is folyamatban van. Bizonyos hangsúlyeltérések azonban már az 1960-as évek elején körvonalazódtak közöttük. Walter Benjamin *A műfordító feladata* című, eredetileg 1923-ban megjelent tanulmányának „felfedezése”, továbbá Heidegger és Hans-Georg Gadamer hatása hermeneutikai, sőt szinte metafizikai irányba terelte vissza a fordítás és tolmácsolás kutatását. Alábbhagyott a gépi fordítás lehetősége iránti lelkesedés, amely az 1950-es éveket és a hatvanas évek elejét jellemezte. A transzformációs generatív grammatikák megalkotása ismét az „univerzalista” és a „relativista” álláspont közötti vitát helyezte a nyelvészeti gondolkodás hom-

¹ „Szent Jeromos oltalmába ajánlva magát”.

lokterébe. Mint fentebb is láthattuk már, a fordítás igen alkalmas terepe a különféle elméletek gyakorlati megmértetésének. A fordítás elméletének és gyakorlatának kutatása mindinkább és még inkább, mint az 1950-es években, a régi és az újabb keletű diszciplínák találkozási pontjává is vált. A fordítástudományban összekapcsolódik a pszichológia, az antropológia, a szociológia és az olyan köztes területek, mint az etno- és a szociolingvisztika. Ezt bizonyítják az olyan folyóiratok, mint amilyen például az *Anthropological Linguistics*, vagy az olyan cikkgyűjtemények is, mint a *The Psycho-Biology of Language*. Új értelmet nyert és szaktudományos kontextusba helyeződött, valamint filozófiailag is megalapozottabbá vált a már Novalis és Humboldt korában is réges-régi bölcsesség, miszerint minden kommunikáció valójában nem más, mint fordítás. A *British Association of Applied Linguistics* 1969-es kongresszusának fordításelméleti szekciójában elhangzott előadások, vagy a két évvel később, a kontrasztív nyelvészet talán legnagyobb alakja, Mario Wandruszka tiszteletére kiadott, *Interlinguistica* című gyűjteményes kötet tanulmányai is jól mutatják, milyen széles körű és milyen komoly szaktudományos felkészültséget kívánnak a fordítástudomány újabb irányzatai. Összefog egymással klasszika-filológia és összehasonlító irodalomtörténet, lexikai statisztika és etnográfia, illetve szociolingvisztika, retorika, poétika és grammatikai kutatás, hogy megpróbálják tisztázni, miben áll a fordítás aktusa és hogyan folyik a „nyelvközi élet”.

Am ha mégoly gazdag is a történetisége, és ha mégoly kiváló személyiségek írtak is a fordítás mesterségéről és elméletéről, az eredeti és jelentős gondolatok száma továbbra is csekély. Ronald Knox odáig megy, hogy a fordítás egész témakörét két kérdésre szűkíti: melyik az előbbre való, az irodalmi avagy a szó szerinti fordítás; és szabadságában áll-e a fordítónak, hogy a maga választotta stílusban és modorban adja vissza az eredeti mű mondanivalóját?² Erre a két, de valójában mégis egy és ugyanazon kérdésre szűkíteni a fordításelmélet egészét természetesen megengedhetetlen egyszerűsítés. Knox megállapítása mindazonáltal nem alaptalan. A mintegy kétezer éve folyó vitában megfogalmazott érvek és elvek, a fordítás mibenlétéről hirdetett hitek és cáfolataik szinte mit sem változtak az idők során. Szinte kivétel nélkül mindig ugyanazok a tételek, jól ismert megállapítások és éppoly ismerős ellenérvek ismétlődnek a vitában Cicerótól és Quintilianustól kezdve mind a mai napig.

Az örök kérdés, hogy vajon lehetséges-e a fordítás, abban az ősi vallási és pszichológiai kételyben gyökerezik, hogy szabad-e egyáltalában átjárásnak lennie az egyik nyelvből a másikba. Ha a nyelv isteni és istentől való, és ha kinyilatkoztatás, akkor akár közbeszéddé alakítása, akár más nyelvre való átvitele legalábbis kétes, ha ugyan nem éppenséggel bűnös dolog. A rejtett értelem kihüvelykezésének a tilalma, mégpedig a minden értelmező átirattal óhatatlanul együtt járó értékfogyatkozás miatt – mivel minden fordítás eleve „lefelé” visz, s egyre távolabb a *logosz* eredeti pillanatától – jól kitapintható már Szent Pálnál is, a Korinthusbeliekhez I. 14.-ben, a *pneumáról* és a nyelvek sokféleségéről szóló igen figyelemreméltó

² R. A. Knox, *On English Translation* (Oxford, 1957), p. 4.

elmefuttatásban, mely nagyon is kételkedve beszél a fordításról. Ha nincsen tolmács („magyarázó”), akkor inkább hallgasson az idegen. De nem azért, mert nincsen mondanivalója. Hanem azért, mert ő magával beszél és Istennel: „sibi autem loquatur et Deo”.³ Mi több, ha az ilyen beszéd hiteles, akkor nem is szabad lefordítani. Aki Krisztusban élt és olyan szavakat hallott, melyek elismételhetetlenek – „arcana verba” – az ne ejtse ki ezeket a halandók nyelvén.⁴ A fordítás istenkáromlás lenne. A judaizmusban még határozottabb a tabu. Az első századra keltezett *Megillat Taanit*⁵ jegyzi fel azt a hiedelmet, hogy amikor a Törvényt görögre fordították, három napra teljes sötétség borult a földre.

Többnyire azonban, a tizenötödik század végétől pedig mindenképpen, tisztán világi alapokon áll a fordítás lehetetlenségének tétele. Arra az egyszerre elvi és gyakorlati meggyőződésre támaszkodik, hogy amiként nem lehetséges tökéletes szimmetria, két, egymástól eltérő szemantikai rendszer sem lehet egymásnak pontos tükörképe. Ebben a nézetben is benne rejlik azonban az a mozzanat, hogy a fordítás veszteséggel jár, ami a vallási, misztikus hagyományból ered. A fordításban nem egyszerűen elsorvad az eredeti szöveg életereje, sugárzó fénye, feszültsége, hanem éppenséggel talmivá változik. Az entrópia folyamata valamiképp szükségszerűen együtt jár a romlással. Heine azt írja, hogy franciára fordítva „szalmával kitömött holdvilág” lesz az ő német verseiből. Vagy ahogy Nabokov fogalmaz *On translating “Eugene Onegin”*⁶ című versében:

What is translation? On a platter
A poet’s pale and glaring head,
A parrot’s screech, a monkey’s chatter,
And profanation of the dead.⁷

Mint hogy minden emberi beszéd önkényesen összeválogatott, ám erősen konvencionizált jelekből áll, a jelentés sohasem választható el teljesen a kifejezés formájától. Még a legsemelegesebbnek tetsző szavak is mélyen be vannak ágyazódva a maguk nyelvi egyediségébe, kulturálisan és történetileg meghatározott szokványok szövevényes hálójába. A nyelvben nem létezik teljes és tökéletes átláthatóság. A *soixante-dix*-hez egészen más szemantikai úton jutunk el, mint a *seventy*-hez; akárcsak a magyarban, angolul is megkülönböztethető egymástól az idősebb és az ifjabb fiútestvér, arra azonban már nem képes az angol nyelv, hogy visszaadja a *bátya* és az *öcs* asszociatív logikai kapcsolatait is, vagy azt az értékmozzanatot, melyet ez a két szó maga teremtett és egyszersmind rögzített is a

³ „Ha pedig nincsen magyarázó, hallgasson a gyülekezetben; hanem magának szóljon és az Istennek.” Korinthusbeliekhez I. 14:28 (Károli Gáspár fordítása).

⁴ „Elragadtatott a paradicsomba, és hallott kimondhatatlan beszédeket (‘arcana verba’), a melyeket nem szabad embernek kibeszélnie.” Korinthusbeliekhez II 12:4 (Károli Gáspár fordítása).

⁵ „Bőjt tekercs”.

⁶ „Az ‘Anyegin’ fordításáról”.

⁷ Kb. „Mi a fordítás? Egy tányéron tálalva a költő sápadt, izzadó feje, a papagáj rikácsolása, a majom makogása, és a holtak megszenteltetése.”

magyarban. „Következésképpen, még a ’legalapvetőbb képzetek’, az emberi tapasztalás sarokpontjai sem mentesülhetnek a merőben önkényes szegmentálástól, majd konvencionálizálástól; az pedig teljesen közömbös, hogy a nyelvi formáktól és a nyelvhasználattól megszabott szemantikai határok egybeesnek-e a bennünket körülvevő világban létező határokkal.”⁸

Így hangzik az érv modern megfogalmazásban, a szemantikai disszonanciából levezetve. Maga a gondolat azonban ősi bölcsesség volt már akkor is, amikor Du Bellay adta elő a *Défence et illustration de la langue française*-ben, 1549-ben. Szent Jeromos is megfogalmazta már az episztoláiban és előszavaiban. Aztán Dante is, mégpedig gyönyörűen, a *Convivio*-ban: „nulla cosa per legame musaico armonizzata si può de la sua loquela in altra transmutare, senza rompere tutta sua dolcezza e armonia”. Semmi, ami kifejezésteli, vagy amit a Múzsák megérintettek, nem vihető át más nyelvre anélkül, hogy ízét és harmóniáját el ne veszítse.⁹ Az *ingegno*, a nyelv ereje nem átültethető. Du Bellay egyéni leleménye egy kivételesen találó metafora: „Toutes lesquelles choses se peuvent autant exprimer en traduisant comme un peintre représenter l’âme avec le corps de celui qu’il entreprend tirer après le naturel”.¹⁰ A lényeg mindig ugyanaz: a hamu nem a tűz fordítása.

Az okfejtés hagyományosan mindig a költészettel érvel. A költészetben ugyanis olyan szorosan összeforr tartalom és forma, hogy a kettő szétválasztása megengedhetetlen. Nincsen semmi újdonság Diderot 1751-ben írott *Lettre sur les sourds et muets*-e végkövetkeztetésében sem. A megfogalmazás a meghökkenítő, mely egyben szinte megelőlegezi a modern „szemiológiát”: semmiképp sem lefordítható „l’emblème délié, l’hiéroglyphe subtile qui règne dans une description entière, et qui dépend de la distribution des longues et des brèves. ... Sur cette analyse, j’ai cru pouvoir assurer qu’il était plus commun de bien entendre un géomètre qu’un poëte.”¹¹ Amiként abban sincsen semmi új, amikor 1922 márciusában Rilke azt írja Sizzo grófnőnek, hogy egy költeménynek minden egyes szava egyedi szemantikailag, és maga teremti meg a maga tonalitását és kontextuális teljességét. Az viszont már nagyon is érdekes, hogy szerinte ez a legbanálisabb, grammatikailag elnyűtt szavakra is érvényes, illetve, hogy éppen ez különbözteti meg a verset a nyelvhasználat minden más formájától: „Kein wort im Gedicht (ich meine hier jedes ’und’ oder, ’der’, ’die’, ’das’) ist *identisch* mit dem gleichlautenden Gebrauchs- und Konversationswort; die reinere Gesetz-

⁸ Werner Winter, 'Impossibilities of Translation', in William Arrowsmith és Roger Shattuck (eds.), *The Craft and Context of Translation* (Anchor Books, New York, 1964), p.97.

⁹ ... a versben írt költői mű nem ültethető át a saját nyelvéről más nyelvre anélkül, hogy meg ne törjön minden édessége és harmóniája' (Szabó Mihály ford.)

¹⁰ kb. 'Mindaz, ami legfeljebb csak annyira fejezhető ki a fordításban, amennyire egy festmény képes lehet visszaadni a lelket is a természet után ábrázolt testben.'

¹¹ kb. „... az a talányos embléma vagy az a finom vonalú hieroglifa, mely egy egész léirást meghatároz, s amelynek értelme a hosszú és rövid vonások ('szótagok') eloszlásától függ ... Ennek alapján biztosra veszem, hogy ugyanígy lehetetlenség egy költőt más nyelven visszaadni, amiként egy földmérőt is könnyebb megérteni, mint egy költőt.”

mässigkeit, das grosse Verhältnis, die Konstellation, die es im Vers oder in künstlerischer Prosa einnimt, verändert es bis in den Kern seiner Natur, macht es nutzlos, unbrauchbar für den blossen Umgang, unberührbar und bleibend.”¹² Ez az éles választóvonal ott húzódik a fordításban is, mégpedig *a fortiori*. Utal erre Dr. Johnson is a *Szótár* 1755-ös előszavában; majd pontosan két évszázaddal később Nabokov szintén megfogalmazza, amikor Puskin különféle angol fordításairól szólva kijelenti, hogy a költészet fordításában „a lehető legnehézkesebb szó szerinti átirat” kivételével minden más szélhámosság. Marin Sorescu pedig, a modern román költő, *Retroversiune*¹³ című szellemes költeményében egész katalógusát adja a tagadásnak:

Sușineam examenul
La limba moartă,
Și trebuia să mă traduc
Din om în maimuță.

Am luat-o pe departe,
Traducând mai întâi un text
Dintr-o pădure.

Retroversiunea devenea însă
Tot mai dificilă, cu cât mă apropiam de mine.
Cu puțin efort
Am găsit totuși echivalențe mulțumitoare
Pentru unghii și părul de pe picioare.

Pe la genunchi am început să mă bálbâi.
În dreptul inimii mi-a tremurat mâna
Și-am făcut o pată de soare.

Am mai încercat eu s-o dreg
Cu părul de pe piept.
Dar m-am poticnit definitiv.¹⁴

¹² kb. „Egy versben *egyetlen* szó sem (úgy értem, egyetlen ’és’, egyetlen ’der’, ’die’ és ’das’ sem) *azonos* a vele egyhangzású köznyelvi vagy társalgási szóval; az a magasabb rendű szabályszerűség, az az átfogó viszonyrendszer, a szavaknak az az együttállása, melynek e szavak a versben vagy a művészi prózában alárendeltetnek, a velejükig megváltoztatja a természetüket, és a köznyelv számára haszontalanná, hasznavehetetlenné, és egyszersmind érinthetlenné és örökkön valóvá is teszi őket.”

¹³ „Visszafordítás”.

¹⁴ ’Holt nyelvből / Vizsgáztam. / S emberből majomná / Kellett fordítanom magam. // Távrolról kezdtem, / Először egy erdőből merített / Szöveget fordítottam. // Visszafordítás, / Minél közelebb kerültem magamhoz, / Annál nehezebbé vált. / Kis erőfeszí-

Ami nem más, mint Du Bellay metaforája.¹⁵

A versfordítás lehetőségének elutasítása tulajdonképpen csak annak az általános tételnek az élesebb megfogalmazása, hogy semmi sem fordítható le semmilyen más nyelvre, csak súlyos veszteségek árán. Ugyanez elmondható, formailag és tartalmilag éppúgy, a prózáról is. Ha pedig filozófiáról van szó, még jogosabbak a támadások. Platón vagy Kant olvasása, Descartes vagy Schopenhauer megértése nem más, mint aprólékos és végső soron mindig is „lezárhatatlan” szemantikai rekonstrukció. Tulajdonképpen épp a filozófiai gondolat minden homálytól mentes tisztasága „tette a filozófiát a bábeli nyelvzavar modelljévé. Elvont képzetei közül nem egy kifejthetetlen. Mások pedig definiálhatatlanok. Vagy, ha definiálhatók is, fogalmilag megragadhatatlanok: a ’levés’ és a ’semmi’, Plótinosz *uperousziója*,¹⁶ Kant *Transzcendenz-e*, a középkori misztikusok *deitasa* (mint a *deus* ellentéte), legfeljebb névleg mondható ’fogalomnak’. ... A filozófiai szókinccs még közeli rokonságban álló nyelvekben is egymástól eltérően fejlődött, aminek következtében a görög, latin vagy német nyelven lehetséges distinkciók, angolul gyakorlatilag visszaadhatatlanok.”¹⁷ A költészet esetében az ilyen korlátok egyrészt a fordítás szempontjából örök és leküzdhetetlen hátrányt jelentenek, másrészt azonban egyszersmind a szöveg integritását jelzik. Ami azonban a filozófiát illeti, a lefordíthatatlanság magát a filozófiát mint tárgyat fenyegeti. Már Kratülosznál és Parmenidésznél is érződik az egyetemességre való törekvés, a kor és a tér feltételeitől független gondolati pillér iránti igény, valamint az adott nyelv egyedi és viszonylagos volta közötti feszültség. Hogyan lehet képes az egyedi megragadni és kifejezni az egyetemet? A kartéziánus matematikai paradigma és az érzékelés kategóriáinak kanti internalizálása – az „elme” *a priori* volta a „nyelvhez” képest – valójában kitörési kísérlet a nyelv korlátjai közül. Kívülről azonban ezek közül egyik sem demonstrálható. Mint minden, ami szóbeli, a filozófia is elválaszthatatlan az okfejtés eszközeitől. Hegel talányos, de sokatmondó kifejezésével élve, minden egyes nyelvben a „logika ösztöne” dolgozik. Ez azonban még korántsem szavatolja, hogy az univerzálékról tett kijelentések le is fordíthatók minden nyelvre. Akárcsak a költészet megértése, a filozófiáé nem-

téssel / Mégis megtaláltam / A köröm, a lábszőr megfelelőit. // A térdhez érve / Dadogni kezdtem, / Szívem tájékán remegett kezem, / S egy napfoltot ejtettem. // Mellszőrzetemmel / Javítani próbáltam, / De végképp elakadtam / A léleknél. (Farkas Árpád ford.)

¹⁵ Avagy Leopardié, aki terjedelmes közhelygyűjteményében, a *Zibaldone*-ben, a következőket jegyzi fel 1822. július 27-én: ’A szavak úgy zárják magukba a gondolatokat, akár egy gyűrű foglalata a drágakövet. Olyannyira eggyé válnak, mint lélek és test, hogy csak együtt alkotnak egészet. Ezért a gondolatok elválaszthatatlanok a szavaktól, ha pedig mégis elválaszthatnak egymástól, többé sem az egyik, sem a másik nem ugyanaz, ami azelőtt volt. Megragadhatatlanná válnak az értelem számára, és felismerhetetlenné, aminthogy ugyanez történnék a lelkünkkel is, ha elválnék a testünkétől.’

¹⁶ ’lényegfeletti’.

¹⁷ E. B. Ashton, ’Translating Philosophie’ (*Delos*, VI, 1971), pp.16–17.

különben hermeneutikai gyakorlat, melynek hitele magában áll, ám roppantul ingatag nyelvi alapokon.¹⁸

A leghermetikusabb költemény vagy metafizikai eszmefuttatás és a legbanálisabb próza fordíthatóságának kérdésében is csak fokozati a különbség. A nyelv, mondja Croce, intuitív; szigorúan, a szó valódi értelmében véve, minden beszédaktus egyedi; továbbá eleve kreatív is, abban az értelemben, hogy kiterjeszti és megváltoztatja a gondolat és a szenzibilitás lehetőségeit. Szigorúan véve egyetlen kijelentés sem ismételhető meg a maga teljességében (múlik az idő). A fordítás tehát nem más, mint a megismételhetetlenség másod- vagy harmadlagos újra-ötözése.¹⁹ A *l'intraducibilità*²⁰ a nyelv eleven élete.

A fordítás *mellett* felhozott érveknek éppúgy vallási és misztikus előzményei vannak, mint az ellene szólóknak. Jóllehet a bábeli katasztrófa kiváltó okai tisztázatlanok, szentségtörés lenne helyrehozhatatlannak és véglegesnek tekinteni az isteni beavatkozás következményeit, illetve félreértése Isten és ember kapcsolatának, melyet a mélyben ár s apály lüktetése jellemez még a büntetés pillanatában is, sőt talán épp akkor a leginkább. Amiként a Bűnbeesés is értelmezhető a Megváltó eljövételének megjövendöléseképp, ugyanúgy a nyelvek bábeli szétszórátása is tartalmazza erkölcsi és gyakorlati lehetőségként a nyelvi egység helyreállításának csíráját, s ekképpen előremutat a pünkösöd felé, sőt azon túlra is. Így szemlélve, a fordítás teleológiai imperatívusz, szüntelen, makacs kutatása minden kicsi résznek, nyiladéknak vagy zsilipkapunak, melynek által az emberi beszéd ágakra szakadt folyama visszaömlhet a tenger vizébe, ahogy az elrendeltetett. Ennek a felfogásnak az erejét, elméleti és gyakorlati konzekvenciáit jól érzékelteti a nyelvészeti kabbalisztika és a misztikus megvilágosodás hosszú hagyománya. Ez rejlik Walter Benjamin nézeteinek lelkesültségében is, akinek a szemében a fordító a fordítás, a műre adott visszhang révén mintegy előteremt egy olyan nyelvet, mely közelebb áll az emberi beszéd ősi egységéhez, mint akár az eredeti, akár pedig az a nyelv, amelyre fordít. A fordítás ekképpen „a nyelv birodalmának végső teljessége”, annak az elveszett, közös nyelvnek a megidézése, mely ott várakozik a szöveg sorai közt lappangva. És csak a fordítás számára hozzáférhető. Bár nem teljesen, legalábbis amíg jóvá nem tétetik a bábeli katasztrófa. Ezért, mondja Benjamin, „bizonyos művek fordíthatósága nyitott kérdés marad, még ha ember számára fordíthatatlannak bizonyultak is”. De próbálkozni kell, és to-

¹⁸ A filozófiai szövegek fordíthatósága I. A. Richards-t is sokat foglalkoztatta egész munkássága során, de a legrészletesebben a *Mencius on the Mind*ban tárgyalja. Egyes részproblémákról szóló, nagyon értékes bekezdések olvashatók a *Journal and Letters of Stephen MacKenna*, ed. E. R. Dodds (London, 1936) c. kötetben. Ld. még Johannes Lohmann, *Philosophie und Sprachwissenschaft* (Berlin, 1965), és Hans-Georg Gadamer, *Hegels Dialektik* (Tübingen, 1971). Az egész hermeneutikai irányzat kritikai ismertetésére vonatkozólag ld. Karl-Otto Apel, Claus von Bormann, *et al.*, *Hermeneutik und Ideologiekritik* (Frankfurt am Main, 1971). Bár a filozófia fordításának kérdésével nem foglalkozik, Peter Szondi, 'Über philologische Erkenntnis' (*Die Neue Rundschau*, LXXIII, 1962) c. esszéje kitűnő bevezetés a 'megértés tudományának' problémájába.

¹⁹ Ezt a tételt Croce *Estetica* (Bari, 1926) c. művében fejti ki.

²⁰ „lefordíthatatlanság”.

vább törekedni. „Minden fordítás – szögezte le Franz Rosenzweig, amikor bejelentette, hogy szándékában áll németre fordítani az Ótestamentumot – messiási tett, mely közelebb hozza a megváltás pillanatát.”

A vallási érvrendszernek van egy nagyon gyakorlatias oldala is. Az egész nyugati fordításelmélet, de maga a fordítás gyakorlata is jórészt egyenesen az evangéliumok terjesztésének szükségleteiből, a szent írások más nyelveken való hirdetéséből ered – „variiis linguis, prout Spiritus sanctus dabat eloqui illis”.²¹ Az evangéliumi üzenet és Krisztus tanításának *translatiója* közérthető nyelvekre állandóan visszatérő téma a patrisztikai irodalomban és az ősegyház napi életében. A fordítás szükségessége olyan közhely Szent Jeromostól Lutherig, melyet folyton elismételnek és a gyakorlatban is követnek. A nyelv nem ismerete nem lehet senki üdvözülésének gátja. Miközben minden egyes felfedezőút újra meg újra azt az aggasztó hírt hozta, hogy vannak még népek, melyek a nyelv és a távolság akadályai miatt még nem ismerhették meg az üdvözítő ígértét. (A fordításról írott munkájában Huet külön ki is tér arra a megoldhatatlan teológiai dilemmára, amit az vet fel, hogy a primitív népek látszólag ki vannak rekesztve az igazság megismerésének adományából.²²) Az Írás lefordítása ezekre a szó szerint homály borította nyelvekre könyörületes cselekedet, mely nem tűr halasztást. Az egyház megreformálását belülről kezdeményező mozgalmak is mindig azzal kezdődnek, hogy a Szentírás addiginál hitelesebb, könnyebben érthető fordítását követelik. Bizonyos értelemben az egész egyházi reform tekinthető akár a krisztusi tanítás teljesebb és a mindennapi életben közvetlenül értelmezhető, köznapi nyelven szóló fordítására való felhívásnak is. Az okfejtés magával ragadó kézenfekvősége akkor válik igazán nyilvánvalóvá, amikor a fordítás két nagy mestere fog össze Erasmus *Paraclesis*ének²³ Tyndale által *Exhortations to the Diligent Study of Scripture*²⁴ címen közreadott átültetésében:

„Azt kívánám, hogy minden asszony olvashassa az Evangéliumot és Pál leveleit, ezért azt kívánom, adná Isten, hogy le volnának fordítva az emberiség összes nyelvére. Hogy ne csak a skótok és az írek olvassák és ismerjék, hanem a törökök és a szaracének is. Mert való igaz, hogy a helyes élethez vezető úton tett első lépés (majd' azt mondtam, a legfőbb) az Írás megismerése, ha csak kicsinyt is ... Adná Isten, hogy a szántóvető is az Írás szavait énekelné az eke szarva mellett, valamint a takács is ezzel múlatná unalmát a szövőszéknél.”

²¹ „... kezdenek szólni más nyelveken, a mint a Lélek adta nékik szólniok” ApCsel 2:4 (Károli G. ford.)

²² Ld. A. Dupront, *Pierre-Daniel Huet et l'exégèse comparatiste au XVIIe siècle* (Paris, 1930).

²³ „Paraclesis, id est, Adhortatio ad sanctissimam ac saluberrimum Christianae philosophiae studium, ut uidelicet Euangelicis ac Apostolicis literis legendis, si non sola, saltem prima cura tribuatur” (Bázel, 1519) vagy „Parclesis, id est exhortatio, ad studium Evangelicae philosophiae, per eundem” (Nürnberg, 1523.)

²⁴ „Buzdítás a Szentírás szorgos tanulmányozására”.

Az a nézet, hogy a fordítás nélkülözhetetlen a lelki fejlődéshez, egyszerű analógia révén az egyház nyomán a világi gondolkodásban is megjelent. A közös forrás természetesen az egyház tanítása és ajánlása. Mert bár az a vita, hogy szabad-e egyáltalában pogány szövegeket olvasni és lefordítani, szinte éppoly régi, mint maga a kereszténység, és sűrűn fellángolt a történelem során, természetesen végső soron mégis maga a nyugati egyház bizonyult a klasszika legnagyobb terjesztőjének. Noha rövid ideig tartott, V. Miklós (1447–55) pápaságának ideje fordulópont volt az antik civilizáció közkinccsé válásában. Ekkor fordította le Lorenzo Valla Thuküdidész, Guarino Sztrabónt, Niccolò Perotti Polübioszt, amiért ötszáz scudo volt a tiszteletdíja, Valla és Pierro Candido Decembrio pedig hozzálátott, hogy közös erőfeszítéssel latin prózai fordítást készítsen az *Iliászból*. Nem sokáig várat magára a többé-kevésbé teljes és többé-kevésbé pontos Xenophón- és Ptolemaiosz-fordítás sem. Revideálták és kiegészítették az Arisztotelész-korpuszt. Ahogy Symonds írja a *Renassiance in Italy* című könyvében, „Rómában szinte nagyipar lett a görögből latinra fordítás”. Az indok magától értetődött, és büszkén vállalták. Csakis a fordítás biztosíthatta, hogy a modern ember ne fosszassék meg a régiek bölcsességétől és hasznot húzhasson a múlt tudásából. Az új világ magára ismert az antikvitás nagyszerűségében, egyszersmind megerősítve látta benne az egyes ember *dignitas*át és az emberi értelem erejének felemelő valóságát. Jóllehet az interpretációi többnyire tévesek, mégis Ficino olyan tükröt talált Platónban, melyben kortársai felnagyított, a valóságosnál tündöklőbb, de jól felismerhető arcását szemlélhette. Az antikvitással közös *humanitas* lehetővé tette a fordítást.

A Miklós pápa uralkodása és Urquhart Rabelais-fordítása (1653) között eltelt két évszázad alatt a fordítás története gyakorlatilag azonos a nyugati gondolkodás és érzélemlátás történetével, ami a fordításból táplálkozik. Nincs „eredeti” mű, mely jobban megtermékenyítette volna a szellemi és a társadalmi életet, mint Erasmus Új Testamentuma (1516) vagy Luther bibliafordítása (1522–34). Az angol társadalom lelki és szellemi fogékonyságának Tudor-, Erzsébet- és Jakabkori fejlődése elválaszthatatlan Arthur Golding Caesar-fordításától²⁵ (1565), North Plutarkhoszától (1579), Philemon Holland Liviusától (1600), vagy Jakab király Bibliájától. A tizenhatodik és tizenhetedik századi fordítók által alkalmazott mérce, illetve az általuk tudatosan vagy akár csak öntudatlanul létrehozott hermeneutikai distanciák nagyon sokfélék és sokszor önmaguknak is ellentmondanak. Az antikvitást inkább „feltalálták”, semmint felfedezték – végtére is a középkor tudásában, ha olykor csak rejtetten is, de mindig jelen volt – mégis ennek volt köszönhető, hogy új szemmel néztek a jelenre és a jövőre is. A fordítás mintegy magabiztosságot adott a reneszánsz és a barokk Európa alkotó energiáinak, ami nélkülözhetetlen volt, jóllehet nagyrészt a képzeletből táplálkozott. Rabelais, Montaigne és kisebb mértékben Shakespeare áradó zabolátlanságával szemben a klasszikus előzmények voltak a tőkesúly, s ezek kínálták a rend és a

²⁵ The eyght bookes of Caius Iulius Caesar conteyning his Martiall exploytes in the Realme of Gallia and the Countries bordering vpon the same, translated oute of latin into English – kb. „A gall háború”.

mérték szabadon alakítható, mégis biztonságot nyújtó menedékét. A „tőkesúly” azonban túlságosan is statikus kép. A tizenhatodik és tizenhetedik századi Európa szellemi és érzelmi élete számára Platon, Ovidius, Seneca szellemiségének jelenvalósága egyszerre volt arra való bizonyíték, hogy szabadon, teljes erővel ütköztethetők az érvek, működtethető a képzelet és használható a metafora – mert ez nem vezet zűrzavarhoz, és az emberi elme messzi kalandokból is képes átgondolt, rendezett érvek bizonyítékaival megtérni – valamint egyszersmind ösztönzés is, hogy ellene szegüljön és meghaladja mindazt, amit az ókori klasszikusok elértek. (Amint azt Koyré meggyőzőn bizonyította, Galilei is ugyanilyen dialektikus viszonyban van Arisztotelésszel: magára a klasszikus kánonra támaszkodva munkálkodik a megdöntésén.)

Tulajdonképpen a reneszánsz és a reformáció korának fordítói – kezdve Ficino Platónján, folytatva Claude de Seyssel Thuküdidészen át egészen Louis le Roy Arisztotelészéig – alkották meg azt a kronológiát és hivatkozásrendszert, melynek keretei között a nyugati irodalmi műveltség felnövekedett, s melynek mindenki számára nyilvánvaló tekintélyét mind a legutóbbi időkig senki sem vonta kétségbe. Annyira sóvárogtak az eszményre, és annyira bíztak benne, annyira szükségük volt rá – „a fordítás hódítás”, mondta Nietzsche –, hogy akár közvetítők révén is képesek voltak magukévá tenni a klasszikusokat. North Plutarkhosza valójában nem a görög eredeti, hanem Jacques Amyot húsz évvel korábban megjelent francia fordításának az átültetése. Chapman félreértésekkel tűzdelt Homéroszának létrejöttében (az *Iliász* első hét éneke 1598-ban jelent meg) fontos szerepet játszanak olyan latin és francia előképek, melyek maguk is már egy bonyolult, a kései középkorig visszanyúló ikonográfiai és allegorikus hagyományból származnak. A robbanásszerű megújulás korában, melyet azonban egyszersmind a megcsömörlés és a káosz is fenyegetett, a fordítás szívta fel, öntötte formába és terelte csatornába a fejlődéshez szükséges nyersanyagot. A szó valódi értelmében vett *matière première*²⁶ volt, a képzelet legfőbb tápláléka. Mi több, a fordítások alkották meg a múlt és a jelen, a különféle nyelvek és nemzeti, vallási konfliktusok feszítő erejétől széthasadó hagyományok közötti viszony logikáját. Milton 1645-ös kötete, melyben angol, latin és olasz versek váltakoznak, s melynek szerzője egyaránt otthon van a héberben és a görögben is, mindennél jobban illusztrálja az antikvitás és a modernitás egyidejűségét, illetve az európai műveltség sokarcúságának egységét – melynek elemei éppúgy összetartoznak, akár a kristály lapjai – ami két évszázad fordításirodalmának köszönhető.

A rendkívüli teljesítmények korában többnyire felszínes és diadalittas nyilatkozatok hangzanak el a fordítás védelmében. Jóllehet Giordano Bruno Florio feljegyzésében fennmaradt kijelentése, miszerint „minden tudomány merített a fordítás kútfejből”, már aligha volt tovább fokozható. Florio 1603-ban megjelent Montaigne-átültetése első kiadásának elején Samuel Daniel egy költeménye áll előszó gyanánt. Daniel dicshimnuszja jellegzetes példája a fordítás dicséretét zengő számtalan hasonló vereszetnek. Azért érdemes mégis idézni, mert jó összefoglalója a humanisták fordításról vallott nézeteinek:

²⁶ kb. „nyers/alapanyag”.

It being the portion of a happie Pen,
 Not to b'invassal'd to one Monarchie
 But dwell with all the better world of men
 Whose spirits are all of one communitie.
 Whom neither Ocean, Desarts, Rockes nor Sands,
 Can keepe from the'intertraffique of the minde,
 But that it vents her treasure in all lands,
 And doth a most secure commencement finde.
 Wrap Excellencie up never so much,
 In Hierogliphicques, Ciphers, Characters,
 And let her speake never so strange a speach,
 Her Genius yet finds apt decipherers ...²⁷

Valahányszor egy nyelv beszélőinek közössége vagy egy irodalom külső forrásokból kíván gyarapodni és más hagyományok tükrében akarja felfedezni a maga belső erőit, a költők mindig magasztalják a fordító szerepét „az eszmék cseréjében”. Ahogy a klasszikus, a korabeli európai költők, valamint a keleti költészet kincseinek németre fordításáért annyit munkálkodó Goethe írta Carlyle-nak 1827 júliusában: „Mondjanak bármit is a fordítás elégtelenségéről, igenis ez volt és lesz is mindenkor a legfontosabb és legnemesebb munkák egyike.”²⁸ Puskin pedig, az orosz viszonyok elszigeteltsége közepette, az emberi szellem hírnökének nevezte a fordítót.

Mindazonáltal a fordítás erkölcsi és kulturális funkciója melletti kiállás korántsem helyettesíti a fordítás elvi és gyakorlati lehetetlensége vádjának cáfolatát. A valóban nyomós érvek e tekintetben is gyérek és régről ismertek.

Nem *minden* lefordítható. A teológia és a gnózis meg is szabja tételesen a fordíthatóság felső határát. Vannak olyan misztériumok, melyekből legfeljebb átirat készíthető, mivel transzponálásuk vagy parafrazeálásuk szentségtörés és durva hamisítás lenne. Ezekben az esetekben a leghelyesebb megőrizni a szöveg megfoghatatlanságát. „Alioquin et multa alia quae ineffabilia sunt, et humanus animus capere non potest, hac litentia delebuntur”,²⁹ írja Szent Jeromos Ezékiel fordítása közben. Továbbá nem mindent lehet *most* lefordítani. Könnyen megeshet, hogy veszendőbe megy egy szöveg kontextusa, így az a hivatkozási alap, amely a múltban még lehetővé tette egy bizonyos írásmű értelmezését, a mi számunkra már fellelhetetlen. Nem rendelkezünk a kellő *Rückeingfühlung*gal, ahogy Nicolai Hartmann nevezte az utólagos empátia képességét. De vannak olyan szövegek

²⁷ kb. 'Osztályrésze boldog tollforgatónak, / hogy ne csak egy királyság csatlósa legyen, / hanem egyaránt otthon legyen mindenhol ama jobb világban, / ahol azok élnek, akiknek szelleme közösséget alkot. / Akiket sem óceán, sem sivatag, sem sziklaorom, sem homok / nem gátolhat az eszmék cseréjében, / és bő kézzel ontja kincseit mindenfelé, / ahol kedves társaságra lel. // Soha még bölcsesség ily mélyen rejtve, hieroglifákba, titkos jelekbe, betűkbe, / de szőljon bár mégoly idegen nyelven, / géniusza értő megfejtőkre lel ...'

²⁸ Görög Lívia ford.

²⁹ kb. „Sok más dolog is még, ami kimondhatatlan, és felfoghatatlan az emberi lélek számára, e szabadosság révén kiirtattatik.”

is, melyeket bizonyos, nehezen meghatározható értelemben, még nem lehet lefordítani, jóllehet nyelvi változások, az interpretációs eszközök tökéletesedése, a közeg fogékonyságának átalakulása folytán utóbb lefordíthatóvá válhatnak. A forrásnyelv és a fordító nyelve folyvást egymással párban mozog, egyszerre változik egymáshoz és magához képest is. Nem létezik semmiféle rögzített időtengely, mely felől nézve a művek szilárd és végleges értelmezést kaphatnának. Ahogy Dilthey is hangsúlyozta, valószínűleg elsőül, a megértés aktusa mindig maga is része a történelemnek, mivel szemszöge csak viszonylagos lehet. Ez fogalmazódik meg abban a közkeletű megállapításban, hogy minden kor újrafordít, és hogy az interpretáció a legelső fordítás pillanatához képest már csak újraértelmezése a műnek, illetve a műhöz időközben hozzáfűzött kommentároknak. Walter Benjamin a miszticizmus irányába tereli a jövőbeni fordíthatóság tételét: bizvást beszélhetünk egy élet „feledhetetlenségéről”, még ha elfelejtette is már mindenki, és csak „Isten emlékezete” őrzi; hasonlóképpen, vannak művek is, melyek egyelőre emberileg lefordíthatatlanok, ám mégis lefordíthatóvá válhatnak a tökéletes megértés birodalmában, ahol majd a nyelvek ismét egymásra találhatnak. Valójában nagyon is közönséges, mindennapi jelenséggel állunk szemben. Arisztophanész tizenkilencedik századi „lefordíthatatlansága” korántsem csupán a prudériára vezethető vissza. A darabok egyszerűen „olvashatatlanok” voltak, nyelvi tartalom és színpadi cselekmény szintjén egyaránt. Alig száz évvel később azonban a közízlés, a hangulat, a közérzet és a közönség formaigénye, amelyek együttesen a befogadó közeget megteremtik, akképpen változtat, hogy a homályos művek egyszerre fókuszba kerültek és élesen kirajzolódtak. Tegyük próbát, és kérjünk fel egy mai angol költőt, vagy akár egy németet, hogy fordítsa le – vagy csak olvassa el a megértéséhez szükséges elmélyültséggel – Klopstock *Messiását*, mely hajdan az európai irodalom egyik mesterművének számított. Csakhogy azóta túlságosan is kitágult már a pupillánk. Vagyis a fordíthatóság ellen felhozott érvek sok esetben a rövidlátást öltöztetik fel csupán, holott az talán csak helyi és mulandó.

Mint mindebből logikusan következik, a fordíthatóság elleni támadás valójában a nyelv ellen intézett támadások enyhébb formája. Leontinói Gorgiásznak, a szónoklat tanárának tulajdonítják a következő „bizonyítékot”: a beszéd nem ugyanaz a dolog, ami létezik és megismerhető; a szavak tehát csak önmagukat közlik, nem pedig a lényegit.³⁰ Az ilyen radikális, meglehet ironikusan értendő nominalizmuson kívül van egy másik fő iránya is a tagadásnak. Nincs két olyan ember, aki egy és ugyanazt értené egy és ugyanazon a szón; vagy ha mégis, akkor is merőben lehetetlen az egyezés teljességének a bizonyítása. Következésképp teljes és verifikálható kommunikáció nem lehetséges. És minden beszéd lényege szerint monadikus vagy idiolektikus. Viharvert, régi paradoxon volt ez már akkor is, amikor Schleiermacher a jelentés jelentését kutatta a *Hermeneutikában*.

E két „bizonyíték” egyikét sem cáfolta meg még senki tételesen. Mindazonáltal nem sokat nyomnak a latban. És erre épp maguk azok a logikusok szolgáltattak bizonyítékot, akik a fenti érvekkel előálltak. Ha ugyanis nem léteznék kap-

³⁰ Ld. K. Freeman, *Ancilla to the the Pre-Socratic Philosophers* (Harvard University Press, 1957).

csolat (ha mégoly közvetett is) a beszéd tartalma és a való világ között, akkor ők sem lennének képesek szavakba önteni a nézeteiket. Továbbá, ha a jelentés átvi-tele csakugyan nem lenne lehetséges semmilyen szinten, akkor vajon miért akar-nának paradoxonaikkal meghökkenteni és meggyőzni bennünket az ellenke-zőjéről? Akárcsak a szavakon lovagoló logika más példái, a beszéd lehetőségének nominalista és monadikus cáfolata is ellentmond az emberiség gyakorlati tapasztalatának. A valóságban ugyanis tudunk beszélni a világról, és tudunk beszélni egymással is. Aminthogy fordítani is tudunk nyelven belül és nyelvek között nemkülönben, és gyakoroljuk is a fordítást az emberi történelem kezdetei óta. Vagyis a fordíthatóság védelmében felhozható érvek kétségkívül élvezik azt az előnyt, amelyet a mellette szóló közönséges, köznapi tények tömege jelent. Mert hogyan is intézhetnénk dolgainkat a világban, ha nem lenne lehetséges a fordít-ás, teszi fel a kérdést Szent Jeromos és Luther az elméleti okoskodáson bosszan-kodó kézműves türelmetlenségével. A fordítás valóban „lehetetlen”, ismeri el Ortega y Gasset a *Miseria y esplendor de la traducción*ban. Aminthogy éppúgy lehetetlenség a gondolatok és a beszéd közötti teljes megfelelés is. Az ember azonban valamiképp mindig felülkerekedik a „lehetetlenen”. Logikai igazsága fennmarad, a maga szigorú tömlöcébe zárva, empirikus következményei azon-ban nincsenek: „non es una objeccion contra el posible esplendor de la faena traductora”.³¹ Aki tagadja a fordítást, mondja Gentile, Croce elleni vitáiratóban, legyen következetes, és tagadja egyúttal a beszéd lehetőségét is. A fordítás a gon-dolkodás és a megértés útja, és mindig is az volt: „Giacchè tradurre, in verità, è la condizione d’ogni pensare e d’ogni apprendere.”³² Akik pedig tagadják a for-dítást, valójában maguk is interpretátorok.

Am a tökéletességet számon kérő érvek – vagyis lényegileg Du Bellay, Dr. Johnson, Nabokov és még annyi más szerző érvelése – nagyon is felszínese-ek. Semmiféle emberi alkotás nem lehet tökéletes. Nincsen olyan másolat, még a szokványosan önazonosnak minősülőök sem, amely végső soron is csakugyan teljes és tökéletes hasonmásnak bizonyulna. Apró különbségek és kis aszimmet-riák mindig előadódnak. Ennek ellenére abszurdítás a fordítás érvényességének kétségbe vonása, csupán amiért valóban nem mindig lehetséges, és mert töké-letes sohasem lehet. Az viszont csakugyan tisztázásra szorul, mondják maguk a fordítók, hogy esetenként milyen *mérvű* hűsége kell törekedni, vagyis az igazi kér-dés az elvégzendő feladatok különbségéből adódó fordítói szabadság mértéke.

A fordítás egész történetén végighúzódik egy gyakorlatias és a gyakorlatban is érvényesülő választóvonal. Szinte nem is akad olyan fordításelméleti munka, amely ne tenne különbséget a köznapi dolgok – magánügyek, kereskedelmi meg-állapodások, hivatali iratok és más efemer szövegek – illetve az irodalmi, filozófiai, vallási művek fordítása között. Már Quintilianus is megfogalmazza az *Institu-tiones oratoriae*-ban, Schleiermacher pedig formálisan is különbséget tesz a *Dol-*

³¹ kb. „Nem hozható fel érvként a fordítás ellen, ami [ettől függetlenül] akár nagyszerű is lehet.”

³² kb. „Mivel a fordítás valójában a gondolkodás és a megértés minden fajtájának előfeltétele.” G. Gentile, *’Il diritto e il torto delle traduzioni’* (Rivista di Cultura, I, 1920.), p. 10.

metschen és az *Übersetzen* vagy *Übertragen* között (míg Luther a fordítói mesterség minden nemét *Dolmetschennek* nevezi). A német nyelv máig őrzi ezt a különbségtételt, és mintegy intézményesítette is. A *Dolmetscheren*³³ *interpretert* értenek, és az angol szó jelentésének alsóbb tartományában használják. Azt a személyt jelöli, aki közvetítőként kereskedelmi okmányokat fordít, tolmácsolja a külföldi utazók kérdéseit, segédkezik a diplomáciai tárgyalásokon és a szállodákban. Tudását *Dolmetscherschulékban* szerzi, melyek sokszor igen magas nyelvi követelményeket állítanak a diákjaik elé, „magas” fordítással vagy „mű” fordítással azonban nem foglalkoznak. A francia is három kifejezést ismer: *interprète*, *traducteur* és *truchement*. A köztük fennálló jelentéskülönbség világos, de az egyes kifejezések sokszor át is fedik egymást. Az *interprète* nem más, mint a legközönségesebb értelemben vett *Dolmetscher* vagy ’interpreter’. Más szövegekörnyezetben azonban ugyanez a szó csakugyan azt a személyt jelenti, aki ’interpretál’, vagyis értelmez, átültet vagy újraalkot egy költeményt, vagy esetleg egy homályos értelmű, metafizikai szöveget. Ugyanilyen kétértelmű jelentése van az angol *interpreternek* és az olasz *interpretének* is: segédkezik a bankban, a hivatalban vagy az utazási irodában, egyszersmind azonban ezegéta és művészi szövegek újraalkotója is. A *truchement* sokkal bonyolultabb szó, és különféle jelentésárnyalatain a fordítás legkülönbözőbb fajtáit értik. Az arab *tardjeman*-ból (katalán *torismani*) ered, és eredetileg csak a mór nyelvről spanyolra fordító tolmácsot jelentette. Pascal azonban a *Provinciales* XV-ben negatív felhanggal használja: a *truchement* afféle küldönc, aki üzeneteket közvetít, de kétes, hogy nem torzítja-e el a tartalmukat a maga érdekei szerint. Ennél általánosabb, szinte metaforikus értelme is lehet: például a szem is lehet *truchement*-ja, tükre, mintegy „fordítója” a szív vagy a lélek néma üzeneteinek. A *traducteur*³⁴-ön viszont, akárcsak a *translatoron* vagy a *traduttore*n, eléggé nyilvánvalón a Plutarkhoszt átültető Amyot vagy az *Iliászt* átköltő Christopher Logue értendő.

A fordítás két szférája azonban óhatatlanul átfedi egymást. Szigorúan véve, a *Dolmetscher* által lebonyolított lehető legköznapibb nyelvközi közvetítés is felveti a fordítás mibenlétének kérdését és az egész fordításelméletet. Az eredetihez hű közvetítés nagy misztériuma lényegileg ugyanaz, akár egy szállítólevelet, akár a *Paradísót* kell lefordítani. Mindazonáltal a gyakorlatban magától értetődik a kettő különbsége, aminthogy hasznos is megkülönböztetni ezeket. A fordítás elméleti és gyakorlati problémáira a leginkább a magasabb szinteken lejátszódó szemantikai események világítanak rá, és főleg ezen a szinten vetődnek fel olyan kérdések, melyek a nyelv és az emberi tudat általános kérdéseit is érintik. Vagyis a tág értelemben vett irodalmi beszédformák fordításának kutatása a legigéretesebb, de persze egyben a legigényesebb feladat is. Már eddig is igyekeztem rámutatni, hogy ez korántsem esztétikai elfogultság kérdése. A vers és a filozófiai értekezés mintegy megtestesít minden, a nyelv leglényegét érintő hermetikus és alkotáslélektani problémát. Márpedig jelentős szövegek átültetése esetén a fordításnak éppen ezekkel kell megbirkóznia.

Röviden: a fordítás nemcsak kívánatos, de lehetséges is. Módszereit és kritériu-

³³ ’tolmács’.

³⁴ ’fordító’.

mait tartalmilag lényeges és „nehéz” szövegeken kell megvizsgálni. Ezek az előfeltételek. A különféle fordításelméletek vagy tudomásul veszik ezeket, vagy sürgősen félresöprik az útból, jóllehet többé vagy kevésbé tudatában vannak a logikai csapdáknak. De vajon pontosan melyek lehetnek a vizsgálatnál alkalmazandó technikák, és egyáltalában miféle eszményeket kell magunk elé állítanunk?

Összetett struktúrák elemzésekor a gondolkodás szert triádokat felállítani. Ezért van a mitológiákban arany-, ezüst- és vaskor, ez jelenik meg a hegeli logikában, Comte történelemszemléletében és a kvarkok fizikájában is. A fordításelmélet, legalábbis a tizenhetedik század óta, jószerével kivétel nélkül szintén három részre osztja a tárgyát. Az első osztályba sorolja a szigorúan szó szerinti fordítást, a kétnyelvű szótárra támaszkodva elvégzett vagy nyelvkönyvi, iskolás megfeleltetést. A második osztályba kerül a fordítások zöme, a „transz-láció”, az eredeti hű, de az eredetitől független újrafogalmazása. A fordító híven követi az eredetit, olyan szöveget alkot azonban, amely a maga nyelvén természetesnek hat, és amely az eredeti nélkül is megáll a lábán. Végül az átköltések, a szabad változatok, illetve az eredetit értelmező, párhuzamos szövegek alkotják a harmadik osztályt. Hatalmas, kusza tartomány, mely az eredetinek közérthetőbb nyelvre vagy nyelvezetre való transzponálásától egészen a lehető legszabadabb átíratig terjed, mely olykor csak utal az eredetire vagy csupán parodisztikus felidezésére szorítkozik. A modern felfogás szerint az *imitatio* kategóriája magában foglalja nemcsak Pound Propertius-reminiscenciáit, de még Joyce és Homérosz viszonyát is. A fordítás három osztálya között szükségképp elmosódnak a választóvonalak. A szolgai literalizmus könnyen áttűnik a gondos és pontos, mindazonáltal önálló reprodukcióba; ez utóbbi, minél önállóbb, annál inkább közelít az *imitatio* szabadabb válfajaihoz. Mindenesetre, ha mégoly megközelítőleges is csupán ez a hármas kategorizálás, az idők során igen használhatónak bizonyult, mivel viszonylag pontos képet ad az elmélet és a gyakorlat valóságos viszonyairól.

A terminusok, melyeket Dryden alkalmaz tanulmányában, akkor már régen közkeletűek voltak. Tulajdonképpen a retorikából származnak, és legalább Quintilianusig visszavezethetők, aki szintén különbséget tett *translatio* és *paraphrasis* között. Dryden elemzése azonban ennek ellenére is fontos mérföldkő. Nem egyszerűen csak elveti a szolgai literalizmust és „széttöri a szóbeli interpretáció bilincseit”, ahogy Dr. Johnson írja Dryden-életrajzában, hanem egyúttal felállítja azokat az eszményeket, melyeket ma is vallunk, és megteremt a fordítás elemzésének azóta is érvényes kereteit.³⁵

Az Ovidiusz episztoláihoz³⁶ írott 1680-as előszava a legjobb oldaláról mutatja Dryden tehetségét, amely a leginkább a kompromisszumokra való készségében nyilvánul meg. Dryden egész irodalmi gondolkodása a józan ész által kijelölt középúton halad: egyenlő távolságot tartva az arisztotelészi és a shakespeare-i dramaturgiától, valamint az új keletű francia mintaképektől éppúgy, mint a hazai hagyománytól. A fordítás tekintetében is a *via mediát* kereste a purista hittudósok és grammatikusok által megkövetelt szó szerinti fordítás, és Cowley 1656-os pindaroszi ódáinak hóbertos modorosságai között. Dryden elméletileg és fordító-

³⁵ Teljes részletességgel ld. W. Frost, *Dryden and the Art of Translation* (Yale University Press, 1955).

³⁶ *Ovid's Epistles, Translated by Several Hands.*

ként is meg volt róla győződve, hogy sem az egyik, sem a másik nem vezethet el a helyes megoldáshoz. A fordítónak, akárcsak a klasszikus antik költőnek a kettő között félúton, középutt kell állnia, s legyen csiszolt, választékos és pallérozott.

A szó szerinti, az eredeti szerzőt sorról sorra, pontosan követő fordítást *metaphrasisként* definiálta. Elrettentő például Horatius *Ars Poeticájának* Ben Jonson által készített és 1640-ben megjelent fordítását hozta fel. Ben Jonson és Jonson mint Horatius interpretálója egyaránt különösen nagy szerepet játszott Dryden egész kritikai gondolkodásában. Jonson fordítói munkássága is azt igazolta, amit a józan ész sugallt: a szószerintiség szükségképp kudarchoz vezet. A fordítás nem lehet szó szerinti és egyszersmind jó is. Dryden hasonlata máig őrzi frissességét: „Olyasmi, mint megbilincselte lábbal kötélhányót járni: nagy óvatossággal talán elkerülhető a zuhanás, de kecses mozdulatokra ne számítsunk; mindazonáltal a legjobb esetben is botorság ilyesmire vállalkozni; hiszen józan elmével senki sem akarhatja életveszélynek kitenni magát a tapsért, amit csak azért kap majd, amiért nem szegte a nyakát.”

Az ellenkező véglet az *imitatio*, „amikor a fordító (ha még érdemes erre a névre) nemcsak a szavaktól és az értelemtől nem áttal eltérni, de még azt is megengedi magának, hogy akár egyikre se legyen tekintettel, ha épp úgy látja jónak”. Az intő példa ezúttal Cowley különcködő Pindaros- és Homérosz-átköltése. Pindaros-fordítása bevezetőjében Cowley azzal igazolja gyakorlatát, hogy mindenki örültnek tartaná azt, aki szó szerint akarná lefordítani Pindarost, és hogy a görög és az angol nyelv közötti hatalmas távolság egyébként is eleve kudarcra ítélne minden igyekezetet, mely híven, mégis elegánsan akarja tolmácsolni az eredetit. Ezért aztán „nekem tetszőleg hagytam meg, hagytam ki vagy szúrtam be ezt vagy azt a versbe”. A szórszálhasogatók nyilván ócsárolni fogják majd ezért, „engem azonban csöppet sem zavar, ha a grammatikusok netán nem is engedik fordításnak nevezni a külföldi szerzők illeten való szabad átültetését; mert egyáltalában nem oly kedves nekem a fordító címzete, semhogy ne cserélném örömet valami ennél magasztosabbra, még ha annak neve sincsen egyelőre”. Cowley reményei szinte megjövendölnek bizonyos huszadik századi törekvéseket, Dryden azonban engesztelhetetlen. Az ő szemében az „imitatátor” nem különb, s olykor még rosszabb is, mint az a zeneszerző, aki mástól veszi a témáját, s aztán variációkat ír rá. Az eredmény akár még sziporkázó is lehet, s előnyös fényében alkalmasint virtuóznak mutatja a fordítót, mégis „ennél nagyobb gyalázat nem is érheti holt költők emlékét s hírnevét”.

Nagyon érdekes, hogy Dryden ebben az értelemben használja az *imitatiót*, ami aztán majd Poundnál és Lowellnél meg éppenséggel pozitív felhangokat kap. Magának a szónak hosszú, szövevényes és fölöttébb változatos a története.³⁷ Negatív konnotációi egészen Platón miméziis értelmezésig vezethetők vissza,

³⁷ Ld. W. J. Verdenius, *Mimesis; Plato's Doctrine of Artistic Imitation and its Meaning to Us* (Leiden, 1949); Arno Reiff, *Interpretatio, imitatio, aemulatio* (Bonn, 1959); Göran Sörbom, *Mimesis and Art* (Uppsala, 1966). Az *imitatio* horatiusi használatának ismertetését ld. C. O. Brink (ed.), *Horace on Poetry; the Ars Poetica* (Cambridge University Press, 1971) II. köt. végén. Ben Jonson és a klasszikus esztétika viszonyát tárgyalja Felix E. Schelling, *Ben Jonson and the Classical School* (Baltimore, 1898) és Hugo Reinsch, *Ben Jonsons Poetik und seine Beziehung zu Horaz* (Erlangen, Leipzig, 1899).

mely szerint a képzőművészet minden válfaja csak az utánzás utánzása a valósághoz és az ideák igazságához képest. Arisztotelésznél viszont pozitív tartalmat kap – tekintettel az utánzási ösztön egyetemességére és didaktikai fontosságára – akárcsak a latin poétikában. A latinoknál a római irodalom és görög előzményei közötti függő, de egyszersmind az előképek újjáteremtésén alapuló viszony értelmezését is szolgálja. Dryden szóhasználatát alighanem Jonsont veszi célba, illetve az ellen irányul, amit Jonson Horatius-olvasatában felfedezni vélt. Az *imitatiót* Jonson a *Timberben*³⁸ taglalja, jegyzeteinek és kritikai megállapításainak egyes gyűjteményében. Az „utánzás” képessége az igazi költő négy ismertetőjegyének egyike. Ez teszi alkalmassá arra, hogy „más költők kincseit a maga hasznára fordítsa ... Nem szolgál másolással, ahogy Horatius is mondja intón, a hibát is erénynek magyarázva; hanem csakis a legszebb virágok közt válogatva, akár a méh, hogy mézzé alakítsa; igaz élvezetté tegye ízeit; megédesítse az utánzás művét”. Jonson szemében a költészet útja Homérosztól Vergiliusig és Statiusig, majd Arkhilokhosztól Horatiusig, és végül önmagáig, az alkotó utánzáson át vezet. Csak Dryden ad majd negatív értelmet a szónak, aki utánzás helyett a sikeres művészi kisajátítás révén kapcsolódott ugyanehhez a költői családfához.

A fordító által követendő út nem a *mataphrasison* és nem is az *imitatió*n át vezet. A helyes módszer a *paraphrasis*, avagy „a szabad fordítás, melynek során a fordító sohasem veszíti szem elől a szerzőt, de nem annyira a szavaira, mint inkább a szavak értelmére ügyel, amit megváltoztatnia nem szabad, legfeljebb csak nyomatékosítania”. Ezt a módszert alkalmazta, állítja Dryden, Edmund Weller és Sidney Godolphin az *Aeneis* IV. énekének 1658-ban megjelent fordításában. A módszernél is fontosabb azonban az, hogyan közelít a fordító a szerzőhöz. Dryden maga is azt az utat követte számos, Vergilius, Horatius, Ovidius, Juvenalis és Chaucer műveiből készült fordításában, amit kritikai munkáiban (elsősorban a *Sylvae* 1685-ös kiadásához írott előszavában) is kifejtett. A *paraphrasis* révén „átlényegíthető a költő lelkesége, anélkül, hogy veszendőbe menne”. A jó fordítás „a természet után készült rajzra” emlékeztet. Nem tolakszik az eredeti helyébe, csupán megmutatja, milyen lett volna, ha mi magunk hozzuk létre, a magunk nyelvén. 1697-ben kiadott Vergilius-fordításainak előszavában, Dryden a következőképpen foglalja össze pályafutása fordítói gyakorlatának és elméleti munkásságának tanulságait:

„Úgy láttam helyesnek, hogy a parafrázis és a szó szerinti fordítás két szélsősége között a középutat válasszam; a lehető legszorosabban követve szerzőmet, de ügyelve rá, hogy eközben veszendőbe ne menjen minden kelleme, melyek közül a legmegejtőbbek épp szavai szépségében rejlenek, mely szavak pedig, jegyzem meg, mindig képes értelműek. Azokhoz, melyek ezek közül a mi nyelvünkön is megőrizhetik tetszetősségüket, igyekeztem ragaszkodni; a többségük azonban óhatatlanul elvész a fordításban, mert fényük csak az eredetiben tündökölt. Vergilius olykor két ilyes szóval is él mindjárt egymásnak utána; a mi hőversünk azonban tökéletlenségében egynél többet nem

³⁸ kb. 'építőanyag', *Timber, or Discoveries made upon Men and Matters* (1641).

képes befogadni; s mi több, még sok más helyett is kell szolgálnia, melyek éppenséggel egyetlenegy sem túrnek meg. Hiába, ekképpen különböznek egymástól a nyelvek, avagy ilyen ügyetlen vagyok én magam a szavak megválasztásában. Mégis bátorkodom kijelenteni, hogy ... egészében tekintve ezen isteni szerző műveit, igyekeztem olyan nyelven megszólaltatni Vergiliust, amiről angolssággal maga élt volna, ha Angliában születik, s a jelen korban.”

Dryden mellőzi az *imitatio* alkalmatlan és kétértelmű terminusát. A koncepció azonban változatlan. „... ha Angliában születik, és a jelen korban”: íme a fordítói mesterség eszményei és lehetőségeinek korlátjai. Csak úgy érheti el, és csak akkor nem hájja át őket, ha megmarad a középúton.

Goethe egész élete során foglalkozott fordítással. Fordításai közül Cellini önéletírása, Calderón több színdarabja és Diderot regénye, a *Rameau unokaöccse* az európai irodalom történetének legnagyobb hatású művei közé tartozik.³⁹ Fordított latinból és görögből, továbbá spanyolból, olaszból, angolból, franciából és közép-felnémetből, illetve perzsából és délszláv nyelvekből is. Egész életművében hemzsegnak a fordítás filozófiáját és technikai kérdéseit érintő megállapítások, számos költeménye pedig éppenséggel a fordításról szól, vagy legalábbis a fordítás témájának metaforikus feldolgozásán alapul. Minthogy mélyen meg volt győződve az élet formáinak folytonosságáról, a valóság sokszor rejtett szövetének morfológiai harmóniájáról, Goethe az egyetemesség megnyilvánulását látta a jelentés és zeneiség nyelvről nyelvre való átvitelében is. Legismertebb elméleti megállapítása a *Nyugat-keleti díván* (1819) terjedelmes prózai függelékének a fordításról szóló szakaszában található. Bár minduntalan idézik, Goethe modellje szerintem sokkal fogósabb és egyben egyénibb is, semmint azt általában feltételezni szokás.

Akárcsak Dryden, Goethe is hármas alakzatban gondolkodik a fordításról. Nála azonban a felosztás nemcsak formai, hanem időbeli is. Tétele szerint minden irodalomnak át kell mennie a fordítás három fázisán. Minthogy azonban ezek a fázisok ismétlődnek, akár egyidejűleg is fellelhetők lehetnek egyazon irodalomban, jóllehet más-más nyelvek vagy műfajok tekintetében.

Az első fázisban a fordítás megismerteti velünk az idegen kultúrát, mégpedig „a magunk felfogása szerinti” értelmezésben. Erre a célra az egyszerű és világos prózai fordítás a legalkalmasabb. Átala az idegen matéria mintegy észrevétlenül hatol be a mindennapjainkba, s meghonosodik a hazai viszonyok (*nationelle Häuslichkeit*) között. Szinte nem is vagyunk a tudatában, hogy milyen új és felemelő érzelmek hullámai ölelnek körül. A második fázisban már helyette elkészített pótléka révén tesszük a magunkévá az idegen művet. A fordító magába szívja az

³⁹ Goethe fordítói életműve és a különféle nyelvekhez való viszonya terjedelmes szakirodalom tárgya. Felsorolásuk a *Goethe-Bibliographie* (ed. Hans Pyrtz et al., Heidelberg, 1963) 8. Füzeté XIII. Szakasz 781-3. oldalán található, 10081-10110 tételszám alatt. Frantz Strich *Goethe und die Weltliteratur* (Bern, 1946) c. közismert munkája Goethének más irodalmakhoz való viszonyával foglalkozik. Goethe fordításairól, illetve ezeknek a saját műveire és formaművészetére gyakorolt hatásáról azonban tudtommal mind a mai napig nem készült részletes tanulmány.

eredeti értelmét, de csak azért, hogy aztán olyan alkotással helyettesítse, melynek minden elemét a maga nyelvéből és kulturális környezetéből meríti. Az idegen formát nemzeti gúnyába öltözteti. Ámde a metamorfózis és az entelechia ösztöne, mely minden élő formának mozgatója, óhatatlanul elvezet a fordítás harmadik fázisához. Végő és legmagasabb rendű megvalósulásában immár az eredeti mű és a fordítás szövegének teljes azonosságának megteremtésére törekszik. Ez az azonosság azt jelenti, hogy az új szöveg „nicht anstatt des andern, sondern an der Stelle des anderen gelten sollte”. Ennél a harmadik módozatnál a fordítónak hátat kell fordítania a maga nemzete géniuszának, mivel következtében új, *tertium datur*. Ami szükségképp azzal jár, hogy az ilyen fordítást a publikum nagy ellenérzéssel fogja fogadni. Mégis ez a fordítás legnemesebb válfaja. Továbbá oly mélyen beléhatol az idegen műbe, hogy általa megvalósul a teljes hűség, az „interlinearitás”, a sorközi szószerintiség egy neme. E tekintetben a fordítás harmadik és legmagasabb neme voltaképp visszatér az első s legkezdetlegesebbhez. Ezzel pedig megvalósul a harmónia, és bezárul a kör, melyet „az idegen és a nemzeti, az ismert és az ismeretlen” forgása leír.

Noha nagyon rövid, Goethe modellje nagyon is bonyolult, és nem is teljesen világos, talán épp a tömörsége miatt. A fordítás első nemén mintha látszólag egyszerű nyelvi közvetítést értene. A közönséges *Dolmetscher* feladatait látja el, célja csupán információk közvetítése. Csakhogy Goethe példaképp Luther Bibliáját hozza fel. Valóban azt akarta volna mondani, hogy Luther bámulatosan tudatos, sok helyütt könyörtelenül önkényes olvasata a szerényen visszafogott stílus példája, melynek révén észrevétlen lehet belopni az idegen szellemet és tudást a német nyelvbe? A fordítás második fajtája, mondja Goethe, *parodisztikus*, a szó eredeti értelmében. Régen a franciák voltak a legnagyobb mesterei ennek a fajta tolvajlásnak, lásd például Abbé Delille számtalan „fordítását”. Goethe ezt nyilván pejoratív értelemben mondja, aminthogy Delille utánköltései egészében véve valóban nagyon gyengék. Maga a folyamat azonban, amelyet Goethe leír – az eredeti mű átlényegítése a fordító nyelvére és átültetése korának hivatkozási keretei közé – kétségkívül a fordítói tevékenység egyik legfőbb mozzanata, s mi több, a fordító ezt tekinti eszményének. Delille-en kívül Goethe Wieland példáját is felhossa. Mivel más írásaiból és feljegyzett beszélgetéseiből, mint például a *Zum brüderlichen Andenken Wielands*-ból tudjuk, Goethe igen nagyra tartotta az *Oberon* szerzőjének teljesítményét. Nagyon jól tudta, hogy Cervantes- és Richardson-átköltései, valamint Cicero-, Horatius- és Shakespeare-fordításai milyen fontos szerepet játszottak a német irodalom nagykorúvá válásában. Goethe kifogásai valószínűleg egyszerre erkölcsiek és esztétikaiak is. A „parodista” kétségkívül nagyban gazdagítja a maga nemzeti kultúráját, és felbecsülhetetlen szolgálatokat tesz kora szellemiségének. Ámde csak azt teszi a magáévá, amire van benne lelki fogékonyság, és ami megfelel az uralkodó szellemi légkörnek. Arra nem képes, hogy új s talán kiszámíthatatlan hatású élmények forrásait fakasztva hasson a tudatunkra. Aminthogy arra sem, hogy megőrizze az eredeti öntörvényű géniuszát, az „idegenszerűségében” rejlő erőt.

Ez már csak a fordítás harmadik fajtájától várható el. Goethe példaképp Johann Heinrich Vosst hozza fel, akinek *Odüsszeiáját* (1781) és *Íliászát* (1793) teljes joggal az európai fordításirodalom egyik csúcának és a német hellenizmus megteremtőjének tartotta. A fordításnak ez a harmadik neme emelte be a német

tudatba Shakespeare-t, Tassót, Calderónt, Ariostót, és tette ezeket a „németesített idegeneket” (*eingedeutsche Fremde*) főszereplőivé a német nyelvi és irodalmi ébredésnek. Ilyen, „metamorfikus” fordításra törekszik maga Goethe is a *Nyugat-keleti divánban*. A példák pedig, melyekre hivatkozik, vagy amelyekre utal – Voss, Schlegel, Tieck és saját maga – nagyon beszédesek. Mindazonáltal nem könnyű kihüvelyezni, hogy pontosan mit is akar mondani. Az alap gondolat a „helyette” és a „helyében” közötti különbség. Az első esetben, mely vélhetőleg azonos a „parodisztikussal”, leértékelődik az eredeti, s helyette talmi hitelességre tesz szert a fordítás. A második esetben viszont szimbiózisra lépnek egymással, melyben ennek ellenére valamiképp megőrződik az eredeti különállása és megismételhetetlensége is, miközben új s gazdagabb alakzat keletkezik. Az átlényegülésben mintegy összeadódik Goethe és a perzsa dalnok, Háfiz ereje. Kettejük találkozása és eggyé ötvöződése a német és a perzsa nyelven „kívül” történik – de a németen „kívül” mindenképp, amely a fordítás pillanatában szükségképp megváltozik a *korábbi* állapotához képest. A hibrid, pontosabban az új minőség létrejötté mindkét nyelvet gazdagabbá teszi.

Az efféle parafrázis természetesen mindig hiányos, és az olvasó sok tekintetben csak találgatásra hagyatkozhat. Goethe fordításról szóló megállapításai bizonyos értelemben a gnómái közé sorolandók. A fordítás hármas rétegezethez tartozik és a folyamat körkörösségéről (amiből nyilvánvaló, hogy az „interlinearitás” fogalmának értelmezésében Walter Benjamin Goethét követi) legfeljebb azt lehet elmondani, hogy mélyen benne gyökerezik az életmű filozófiai alapjaiban. A fordítás iskolapéldája a metamorfózisnak. A gömb vagy a bezáruló kör tökéletes harmóniája szerves kibontakozásának folyamata mutatkozik meg benne, melyet Goethe a szellem és a természet birodalmában egyaránt mindenképp fölé helyez. A tökéletes fordítást ugyanaz a paradoxon jellemzi, mint az evolúciogenetikát: az összeolvadás és az új forma megjelenése nem szünteti meg önmaga alkotóelemeit. Ahogy őt követve Benjamin, Goethe is megértette, hogy az eredeti mű élete elválaszthatatlan a fordítás kockázataitól; az új minőség elhal, ha nem teljes transzformáció által jön létre. Az 1820-ban írott *Eins und Alles* utolsó stanzája a fordítás szükségességének egyik leglényegesebb megfogalmazása:

Es soll sich regen, schaffend handeln,
Erst sich gestalten, dann verwandeln;
Nur scheinbar stehts Momente still.
Das Ewige regt sich fort in allen:
Denn alles muss in Nichts zerfallen,
Wenn es im Sein beharren will.⁴⁰

A nagyszámú egyéb hármas osztatú rendszer közül megemlítené még Roman Jakobsoné.⁴¹ Sokkal átfogóbb, mint akár Dryden, akár Goethe modellje. Az új,

⁴⁰ „Hasson át, alkotson a munka, / kiforrva s tovább alakulva; / perc szünet is csalóka kép. / Az Örök Láng ég, futva, küzdve; / mert minden csak megsemmisülve / őrizheti meg életét.” (*Egy és minden*, Szabó Lőrinc ford.)

⁴¹ Roman Jakobson, 'On Linguistic Aspects of Translation', in Reuben A. Brower (ed.), *On Translation*.

„szemiotikai” univerzalizmus mögött is felsejlenek azonban a régi gondolati keretek.

Peirce jel és jelentés elméletére támaszkodva Jakobson abból a feltevésből indul ki, hogy a számunkra „nyelvészként és közönséges szóhasználóként is bármely nyelvi jel jelentése valójában az illető jel lefordítása valamely alternatív jelre, különösen olyanra, ’mely kifejtettebb formájában tartalmazza a jelentését’” (Peirce kifejezése). Következésképp a fordítás nem más, mint a jelölés örök és múlhatatlan állapota. A nyelvi jelek fordítása három osztályba sorolható. Ha egy verbális jelet egyazon nyelven belüli más verbális jelekkel adunk vissza, *átfogalmazást* végzünk. Mint Peirce modelljéből látható, fordításnak minősül minden definíció vagy magyarázat is. Ezzel szemben a *tulajdonképpeni*, vagy interlingvális fordítás során a nyelvi jeleket egy másik nyelv jeleivel interpretáljuk. A fordítás harmadik kategóriája, mondja Jakobson, a *transzmutáció*: ebben az „interszemiotikai” folyamatban a verbális jeleket valamely nem-verbális rendszer (kép, gesztus, matematika, zene) jelei révén interpretáljuk. Az első két kategória minden lényeges eleme hasonló egymáshoz. A nyelven belüli szinonimitás csak nagyon ritka esetben jelent teljes ekvivalenciát. Az „átfogalmazás” során óhatatlanul „valami több, vagy valami kevesebb” keletkezik; az átfogalmazás révén megalkotott definíció szükségképp megközelítőleges, illetve visszautaló. Vagyis a parafrázis aktusa eleve értékmozzanatot is tartalmaz. „Hasonlóképp, rendszerint az interlingvális fordítás szintjén sem létezik teljes ekvivalencia a két kód egységei között.” A különbség abban áll, hogy míg az „átfogalmazás” során az egyik kód egységét egy másik kód egységével helyettesítjük, addig a „tulajdonképpeni fordítás” során nagyobb, Jakobson által *üzenetnek* nevezett egységeket helyettesítünk. A fordítás tulajdonképpen „függő beszéd; a fordító átkódolja és közvetíti a valamely más forrásból származó üzenetet. A fordításban tehát két, egymástól eltérő kódban megfogalmazott, de egymással ekvivalens üzenet kerül viszonyba egymással.” Azáltal, hogy ilyen semlegesen fogalmaz, Jakobson kikerüli a nagy hermeneutikai dilemmát, hogy értelmes dolog-e az üzenetek *ekvivalenciájáról* beszélni, ha egyszer a kódok *különbözők*. A *transzmutáció* kategóriája viszont éppenséggel arra vonatkozik, amit magam is megfogalmazok már e könyv legelején. Minthogy a lényegét tekintve interpretáció, korántsem csak verbális közegben létezik fordítás. A fordítás tulajdonképpen a megértés és az adott kijelentés teljes potenciáljának a modellje, ezért a fordítás mibenlétének elemzése során olyan interszemiotikai műveletek is felmerülhetnek, mint például egy grafikon megszerkesztése, egy állítás „bizonyításának” vagy „cáfolatának” eltáncolása, egy szöveg megzenésítése, de akár egy hangulat vagy jelentés eleve zenei megfogalmazása is. Könyvem utolsó fejezetében az ilyen „intermediális” átvitel néhány példáját is szemügyre vesszük majd.

Jakobson azzal fejezi be a cikkét, hogy a költészet, mivel legfőbb vezérlő elve a paronomázis – vagyis a fonémikus és a szemantikai egységek közötti viszony, akárcsak a szójátéké – „elvileg” lefordíthatatlan. Legfeljebb „kreatív transzpozíció” lehetséges: az egyik költői formáról egy másik költői formára vagy egy nyelven belül, vagy az egyik nyelvről a másikra, vagy valamely merőben más kifejezési mód, médium kódrendszerére. Jóllehet, mint mindig, ez esetben is a költészet kínálja a legnyomósabb érveket, valamely szinten tulajdonképpen minden nyelvi

jel fordítása „kreatív transzpozíció”. Összekapcsolódik ebben a kifejezésben a nyelvnek az a két funkciója, amely az én meghatározásom szerint a legfőbb: teremtő és álcázó hatalma. A „teremtő átültetés” pedig nem más, mint a dolgok megjelenésének és egymáshoz való viszonyának a megváltoztatása.

Nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy minden fordításelmélet – legyen bár formális, pragmatikai vagy épp kronológiai szemléletű – tulajdonképpen egy és ugyanazon kikerülhetetlen kérdésre igyekszik választ adni. Mi módon lehet vagy kell megvalósítani a fordítói hűséget? Mi az optimális viszony a forrásnyelvi 'A' szöveg és a célnyelvi 'B' szöveg között? Kétezer éve folyik a vita erről a kérdéstről, mindig meg-megújulva. De vajon lehet-e egyáltalában bármi lényegeset hozzátenni a Szent Jeromos által felállított alternatívához: *verbum e verbo*, azaz szó szerint szent misztériumok esetében, míg minden más esetben *sensum exprimere de sensu*, vagyis értelem szerint?

A fordítás művészetét vagy mesterségét taglaló értekezések, bármelyiket vesszük is kézbe, szintén ugyanezt a dichotómiát írják le: „betű” vagy „szellem”, „szó” vagy „értelem”. Bár a szent szövegek olyan nehézségek elé állítják fordítót, melyek más esetben nem fordulnak elő, egyúttal mégis az egész fordításelmélet legalapvetőbb kérdéseit érintik, a szószerintiséghez ragaszkodó abszolút literalista tulajdonképpen nem sok akadt a fordítás világtörténetében. A tizenötödik század közepén működő Nicholas von Wyle, aki latinból fordított, tökéletes megegyezőséget várt el a fordítótól, minden egyes szónak egy neki megfelelő másikkal való megfeleltetését: „ain yedes wort gegen ain andern wort”. Még a hibákat is át kell venni, és le kell fordítani, mivel elválaszthatatlan részei az eredetinek.⁴² Másrészt a teljes mimetikus szabadság elvét se sokan követték olyan következetesen, mint Pound, amikor a *Personae* költeményeiről azt írja, hogy a kötet „fordítások hosszú sora, melyek valójában nem egyebek rafinált maszoknál”.⁴³

Szinte kivétel nélkül minden szerző a kettő közötti kompromisszum mellett érvel. Az eszményt, a betű és a szellem összeegyeztetésének taktikáját a tizenhatodik és a tizenhetedik században dolgozzák ki, s a művek sora Étienne Dolet 1540-ben megjelent *Manière de bien traduire d'un langue en aultre*-jével kezdődik, és Pierre-Daniel Huet *De interpretatió*-jának bővített, 1680-as kiadásával végződik. A franciák elsőbbsége a korszak fordításelméletében korántsem a véletlen műve: az a vezető szerep tükröződik benne, melyet az európai latinitás felbomlása után a francia kultúra politikailag és nyelvileg is betöltött (s ami mintegy természetszerűleg vezetett el oda, hogy felmerült a közmegegyezésen alapuló fordítástan szükségessége). Mindazonáltal a fordítás Dolet által lefektetett öt szabálya még visszavezethető kora tizenhatodik századi itáliai grammatikusokra és retorikákra, talán épp Leonardo Bruni munkásságára. Dolet szabályainak legfőbb erénye a magátólértetődőség. A leendő fordítónak tökéletesen értenie kell szerzője „szellemét és mondandóját”. Alaposan ismernie kell az eredeti nyelvét

⁴² A fenti példát Rolf Klopfer, *Die Theorie der literarischen Uebersetzung. Romanisch-deutscher Sprachbereich* (München, 1967) c. munkájában találtam. Klopfer maga viszont Bruno Strauss, 'Der Uebersetzer, Nicholas von Wyle' (Berlin, 1911) c. diszsertációjára hivatkozik.

⁴³ Ezra Pound, *Gaudier-Brzeska: A Memoir* (London, 1916), p. 98.

éppúgy, mint a sajátját. A mondat értelméhez kell hűnek lennie, amiként Horatius is erre inti, nem pedig a szórendhez. Ostoba hiedelem („diray ie besterie ou ignorance?”⁴⁴), jelenti ki Dolet, hogy „de commencer sa traduction au commencement de la clause”.⁴⁵ Negyedszer, a fordító törekedjék közérthetőségre. Kerülje a neologizmusokat, a ritka szavakat, és a tizenhatodik századi tudósok és latin szerzők által olyannyira kedvelt indázó mondatszerkezeteket. Az utolsó szabály az írás minden fajtájára érvényes; a fordítónak harmonikus kádenciákra (*nombres oratoires*) kell törekednie, és élvezetes, kiegyensúlyozott modorban fogalmaznia, hogy elbűvölje vele az olvasó fülét és szellemét.⁴⁶

Dolet meghalt mielőtt részletesebben, példákkal megvilágítva is kifejthette volna ezeket az alapigazságokat. Egy 1559-ben, Bázelen kinyomtatott, sokkal kevésbé ismert, de nemkülönben érdekes könyv viszont annál teljesebb összefoglalását adja a humanisták által hirdetett, középutas fordítói elveknek. Az *Interpretatio linguarum: seu de ratione convertendi & explicandi autores tam sacros quam profanos*⁴⁷ szerzője Lawrence Humphrey (vagy Humfrey), egy hirtelen haragú, de nagy tudományú puritán lelkész, aki egészen az oxfordi Magdalen College dékánuságáig vitte. A több mint 600 oldalas *Interpretatio* egyike a fordítástörténet kevés számú, nagy összefoglaló műveinek. Nagyrészt közhelyekből áll, mindazonáltal nem nélküli teljesen az eredetiséget sem, és erénye, hogy meglepő következetességgel sorolja a gyakorlati példákat. Akárcsak előtte mindenki, Humphrey is három osztályba sorolja a fordításokat: van szó szerinti fordítás, ami *puerilis & superstitiosa*,⁴⁸ s amit ezért elvet, továbbá van szabad vagy kötetlen fordítás, végül pedig van az egyedül helyes *via media*.⁴⁹ A középut mibenlétének meghatározását érdemes idézni, mert Humphrey egyenesen a módszer rangjára emeli a kompromisszumok lapos sablonosságát: „via media dicamus ... quae utriusque particeps est, simplicitatis sed eruditae, elegantiae sed fidelis: quae nec ita exaggerata est ut modum transeat, nec ita depressa ut sit sordida, sed frugalis, aequabilis, temperata, nec sordes amans, nec luxuriam, sed mundum apparatus.”⁵⁰ Humphrey egyetlen fogalomba sűriti egyszerűség és tanultság, kecsesség és hűség tökéletes egyensúlyát, illetve azt a csiszolt emelkedettséget, mely nem tűri egyfelől a dagályosságot, másfelől a durvaságot, és ezt „megfelelőségnek” nevezi. A jó fordító „teljességre, tisztaságra és helyességre” törekszik, a legfőképpen azonban a megfelelésre. Ezt úgy éri el, hogy a maga

⁴⁴ kb. „butaság vagy tudatlanság?”

⁴⁵ kb. „a fordítást a mondat elején kell kezdeni”.

⁴⁶ Ld. Marc Chassaigne, *Étienne Dolet* (Paris, 1930), pp. 230-3, 272.

⁴⁷ kb. „A nyelvek közötti fordításról, azaz az egyházi és világi szerzők fordításának és értelmezésének szempontjai.”

⁴⁸ kb. „gyermekded és agályos”.

⁴⁹ kb. „középut”.

⁵⁰ kb. „Középutasnak ... nevezzük azt az eljárást, mely mindkettőt [mindkét szélsőséget] tartalmazza, az egyszerűséget művelten, az ékeket pedig hűen: nincs annyira földízítve, hogy a kellő mértéket túlhaladná, és nincs annyira leegyszerűsítve, hogy közönséges legyen, de díszes, kiegyensúlyozott, mérsékelt és nem kedveli sem az alantást, sem a túl sok pompát, hanem a tisztát és tökéleteset.”

fogékonyságának megfelelő szöveget választ. A megfelelőség eszménye vezérli a szöveghez illő stílus megválasztásában is. Mindenekelőtt ez mutatja meg azt is, hogy mely nyelveket lehet gyümölcsözőn összekapcsolni egymással. Ez Humphrey egyik eredeti megállapítása. Megkülönböztet „jelentős” és „jelentéktelen” nyelveket, mégpedig aszerint, hogy melyiken milyen történeti, filozófiai és irodalmi művek keletkeztek, illetve nyertek kifejezést. Fordítani csakis a „jelentős” nyelvek között érdemes. Ezért is használ Humphrey az elemzésben csakis héber, görög és latin párhuzamos szövegeket. Ám még a jelentős nyelvek között is sérülhet a megfelelőség: ez a magyarázata annak, állítja Humphrey, miért bizonytalanodik oly gyakran Cicero a görög filozófiai szakkifejezések fordításában. Ha azonban jól végzi a dolgát, a fordító igen nagybecsű ember, „felismerő”, a szó teljes hermeneutikai értelmében: „si linguarum utilis sit cognito, interpretari utilissimum”.⁵¹

Huet ismerte az *Interpretatio linguarum*ot. Idézi is Humphrey-t, More-ral, Linacre-rel és Cheke-vel egyetemben, mint ama kevés számú angol egyikét, aki érdemlegesen hozzájárult a fordítás mesterségének fejlődéséhez. A stílus harmóniájának Huet által felállított tétele nagyon közel áll Humphrey eszményéhez, a megfelelőséghez. „Traduisez Aristote en périodes cicéroniennes, vous faites une caricature; si vous imitez l’oiseau intrus qui ne se bornant pas à déposer ses oeufs dans le nid d’autrui, renverse à terre la couvée légitime, vous ne traduisez plus, vous interpolez.”⁵² Akárcsak Humphrey, Huet is a gyakorlat szükségletei felől közelít a fordításmélethez: egy hosszúra nyúlt, kalandos utazásán, a stockholmi Királyi Könyvtárban rábukkant Origenésznek egy Mátéhoz írott, kiadatlan kommentárjára, s ennek a görögről latinra fordítása foglalkoztatja. Huet tana a szószerintiség és a szabad fordítás közötti középútról semmi lényegeset nem tesz hozzá az elődei által már elmondottakhoz. A jó fordító „nativum postremo Auctoris characterum, quoad eius fieri potest, adumbrat; idque unum studet, ut nulla eum detractioe imminutum, nullo additamento auctum, sed integrum, suique omne ex parte simillimum perquam fideliter exhibeat”.⁵³ Huet értekezése azonban, melyet három kitűnő humanista, köztük a Polübioszt fordító tudós, Isaac Casaubon beszélgetésének formájában írt meg, sokkal mélyebben szántó mű, mint Humphrey-é. Huet, ahogy A. E. Housman fogalmaz Maniliushoz írott előszavában, „szokatlanul éles szemű, józan ítéletű és rosszindulatú kritikus”. Nagyon jó szeme van hozzá, hogy meglássa, ha a fordító visszaélve a lehetőségeivel magamutogatásra használja a fordítást; csípős szavakkal beszél az olyan fordítókról, akik a szöveg rovására, a maguk *ingenium*át próbálják kidomborítani. Némileg még a fordítás filozófiai problémáiba is beelát: a *De Interpretatione* a

⁵¹ kb. „ha a nyelvtudás hasznos dolog, a fordítás még annál is hasznosabb”.

⁵² kb. Ha Arisztotelészt cicerói körmondatokban fordítjátok, karikatúra lesz belőle; ha úgy tesztek, mint a betolakodó madár, mely nemcsak, hogy idegen fészekbe potytyantja a tojásait, de még a törvényes utódokat is kilökdösi a földre, akkor az már nem is fordítás, hanem betoldás.

⁵³ kb. „amennyire csak lehetséges, utánozza a szerző tulajdon karakterét. Gondja van rá, hogy híven, teljes egészében mutassa be, semmit sem elvéve és semmit sem hozzáadva.”

maga teljes kognitív értelmében használja a szót. Bár meglehet, kissé túloz, amikor azt állítja, hogy egyformán bírja a héber, a görög, a latin, a kopt, az örmény és a szír nyelvet, továbbá minden fontosabb európai nyelvet is, az nem lehet kétséges, hogy csakugyan sok nyelven beszélt, és nagyon is jól megérezte az egyes nyelvek jellegét. Mi több, egy dologban pedig még úttörőnek is nevezhetjük Avranches leendő püspökét. Értekezése egyik fejezetét a tudományos művek fordításának szenteli. Ebben látja a civilizáció egyik legfőbb feladatát, melynek korabeli elhanyagolását botrányosnak minősíti. A Huet által is elismert ritka kivételek közé tartozik Jean Pena munkássága, aki maga is jeles matematikus volt, és Euklidész, illetve tripoliszi Theodosziosz gömbi geometriáról szerzett művének fordítója. A tudományos szövegek rendkívüli követelményeket támasztanak a fordítóval szemben. „Ces choses s’enseignent et ne s’ornent point.”⁵⁴ Olykor olyan szaknyelvi kifejezésekkel találkozunk, melyeket nem lehet egyetlen s kétségtelenül odaillő szóval visszaadni. Ilyen esetekben, tanácsolja Huet, a leghelyesebb meghagyni az eredetit, és széljegyzetben megvilágítani különféle lehetséges értelmezéseit. Huet fejtegetései több helyütt is egybecsengenek Joseph Needham háromszáz évvel később lefektetett irányelveivel, melyeket a kínai tudományos és matematikai terminológia fordításához szolgálnak útmutatásul.⁵⁵

Herder, Schleiermacher és Humboldt merőben új szavakkal és új metodológiai keretben beszél a fordításelméletről. A fordíthatóság kérdése immár nyíltan és a maga teljes egészében az episztemológia tárgya. Az elméleti nyelvésznek olyan filológiai eszközök állnak a rendelkezésére, melyek szakszerűsége messze meghaladja azt a szintet, melyet a tizenhetedik század egyáltalában ismerhetett. Az uralkodó szellemi irány ekkor már a német. Német költők és tudósok sokszor elmondták már, hogy tulajdonképpen a fordításban volt a „legsajátabb sorsa” (*innerstes Schicksal*) magának a német nyelvnek.⁵⁶ A modern német nyelv kialakulása elválaszthatatlan Luther bibliafordításától, Voss Homéroszától, Wieland, Schlegel és Tieck egymást követő Shakespeare-átültetéseitől. Ezért lett a fordításelméletnek addig soha nem látott tekintélye és filozófiai súlya.

De hiába az új nyelvezet, a pszichológiai kifinomultság, a klasszikus ellentétpárok mit sem változnak. Csak épp a „betű” és a „szellem” dichotómiája áthelyeződik abba a kérdésbe, hogy milyen távolságot kell tartania a fordítónak a tulajdon nyelve és az eredeti között. Az-e a jó fordítás, amelynek nyelvezete közelít az eredetihez, s ezáltal szándékosan az idegenszerűség aurájába vonja a művet, homályló holdudvart teremtve köréje? Avagy inkább az, amely tompítva jellegzetességeit, honosítja a nyelvi jövevényt, s ezáltal otthonossá teszi a fordító és olvasói beszédében? Herder ügyes szójátékot szerkeszt a kettő közötti különb-

⁵⁴ kb. „Az ilyesmi arra való, hogy tanítsák, nem pedig arra, hogy kicsifrázzák.”

⁵⁵ Jóllehet dilettáns munka és némileg bőbeszédű is, Léon Tolmer, *Pierre-Daniel Huet (1630-1721): Humaniste-Physicien* (Bayeux, 1949) c. könyvének részletesebb feldolgozása máig sincs a témának. Ld. különösen az V. fejezetet.

⁵⁶ A téma részletes taglalását ld. a Bajor Művészeti Akadémia 1962 nyarán rendezett fordításelméleti konferenciájának *Die Kunst der Übersetzung* (München, 1963) címen kiadott jegyzőkönyvében.

ség érzékeltetésére: a fordítás vagy „Übersetzung”,⁵⁷ ha az eredetivel való azonosulásra törekszik, vagy pedig „Übersetzung”, mely esetben a mű hazai nyelven való újraalkotásán (*setzen*) van a hangsúly. Schleiermacher szintén eszerint osztályoz, amikor különbséget tesz *Dolmetschen* és *Übersetzen* között. Az ő eredetisége abban nyilvánul meg, hogy – akárcsak Hölderlin – milyen messzire is hajlandó volt elmenni annak érdekében, hogy visszaadja az eredeti szöveg szerkezetét és hangzását is. Schleiermacher szerint az igazi fordításhoz magát a nyelvet kell hozzáidomítani az eredeti lexikai és szintaktikai világához. Ebben van a magyarázata Hölderlin Szophoklésze és Schleiermacher Platónja görögös németiségének. A gyakorlatban, ha elméletben nem is, azok a fordítások, melyek erre a szimbiózisra törekszenek, tulajdonképpen olyasféle fordítói interlingvát, hibrid fordításnyelvet alkotnak maguknak, mint aminek a szükségességéről J. J. Hottinger értekezett 1782-ben, *Einiges über die neuen Übersetzerfabriken*⁵⁸ című, roppant különös traktátusában.

Mindazonáltal a régi s nyilvánvaló dualizmus mit sem változik. Máig használatosak még azok a hasonlatok is, melyek eredetileg Floriótól, Dolet-től, Humphrey-től és Huet-től származnak. A fordító és a szerző viszonya legyen olyan, mint az arcképfestő és a modell kapcsolata. A jó fordítás olyan, akár egy új ruha, mely bár követi az ismerős idomokat, mégsem akadályozza a kifejező erejű taglejtést sem. Csakis így, írja Florio a Montaigne-fordítás előszavában, őrizheti meg „a tartalom a formáját”. A külsődleges változások mögött megőrződő belső szerkezet valójában már a lélekvándorlás gondolatával, Püthagorasz-nál is megjelenik. Némileg szárazabb megfogalmazásban, de ugyanezt a képzetet megtaláljuk Schopenhauernál is. A *Parerga und Paralipomena* 35.-ik fejezetében, miután bosszúsán megállapítja, hogy az *être debout*-t⁵⁹ semmi fáradsággal nem lehet átalakítani *stehenné*, arra a végkövetkeztésre jut, hogy ehhez nem kevesebb, mint egyenesen a „lélek átplántálása” kívántatnék. „Az öltözék legyen új, de a belső forma megőrzendő”, írta Wilamowitz Euripidész *Hippolütoszának* előszavában (1891): „Jede rechte Übersetzung ist Travestie. Noch schärfer gesprochen, es bleibt die Seele, aber sie wechselt den Leib: die wahre Übersetzung ist Metempsychose.”⁶⁰ Megváltozik a betű; míg a szellem sértetlen marad, ámde újjáteremtetik. Pontosan úgy, ahogyan Szent Jeromos is rávilágít az Eszter könyve fordításához írott előszava híres hasonlatában a foglyul ejtett tartalomról: „sed quasi captivos sensus in suam linguam victoris jure transposuit”.⁶¹

Csak az a kérdés: *hogyan?* Hogyan valósítható meg ez az eszmény, és ha egyáltalában megvalósítható, rendszerezhető-e a módja? Vajon miféle mesterségbeli fogások révén érheti el a fordító azt a kettős egyensúlyt, amelyben – Wolfgang Schadewaldt megfogalmazásával élve – „a kifejezés módja immár félreismerhetetlenül görögös, ámde hitelesen német-e is egyúttal?”

⁵⁷ szó szerint: „át-ültetés”

⁵⁸ kb. „Egy s más az új fordításgyárakról”.

⁵⁹ „állni” (fr. és n.)

⁶⁰ kb. „Minden jó fordítás paródia. Még élesebben fogalmazva, a lélek marad, de a test kicserélődik: az igazi fordítás nem más, mint lélekvándorlás.”

⁶¹ kb. „fogolyként, mintegy a győztes jogán, átvitte a tartalmat a maga nyelvébe.”

Mint látni fogjuk, sokan bizonyították már, hogy a dolog lehetséges; de azt nagyon kevesen elemezték, hogy miként.

Aligha akad még egy fordító, aki olyan aprólékos feljegyzéseket készített a maga belső, nyelvközi életéről, mint Stephen MacKenna, vagy aki nála mélyebben beletekintett volna a „betű” vagy „szellem” problémájába. MacKenna egész életét, törekeny testi és lelki egészségét Plótinosz *Enneadész*-ének lefordítására tette fel. Az öt vaskos kötet 1917 és 1930 között látott napvilágot. Magányos fáradozásának monumentális és égbekiáltón megfizetetlen teljesítménye a modern angol próza és formaérzékenység egyik remeke. Továbbá mesterműve a „tudós poézisnek” is, a minden tekintetben hű, mégis alkotó interpretációnak, melyben a fordítói mesterség szinte minden készsége próbára tétetik. MacKenna naplója és levelezése, melyet E. R. Dodds rendezett sajtó alá nagyszerűen, némi betekintést enged abba folyamatba, melynek során a fordító behatolt a szövegbe.

Mint mások, akik alaposan végiggondolták a problémát, MacKenna is a párhuzamos szöveg híve, csak épp a szabadon értelmezett párhuzamosságé. „Vallom – írja 1919-ben – hogy mi sem szolgálhatja jobban a klasszikusokat, mint a – persze alapos ismeretekre támaszkodó – tökéletesen szabad fordítás, melyet párhuzamosan kísér maga a szöveg. Az eredeti arra való, hogy korigálja vagy alátámassza a fordítást; *nekem* az a tapasztalatom, hogy szabad fordításból az olvasó sokkal jobban felfogja a görög vagy a latin mélységeit – persze megintcsak nem szabadosságra gondolok, hanem olyan szabadságra, amely egyben szigorúan ragaszkodik is az eredetihez.”⁶² MacKenna azt írja, hogy ő egyszerűen nem érti „az olyan fordításokat, melyek pedig látszólag kielégítik a ’szó szerinti’ bevett szokványait: míg ha kézbe veszek egy úgynevezett szabad fordítást, melyet tudós férfiú készített, gyakran szinte mulattató, hogy a nagy szabadság dacára is milyen könnyen rekonstruálok belőle a görög eredetit, majdnem szó szerint.” A levél azzal folytatódik, hogy az ő szemében már maga a szó szerinti is gyanús keveréke „a (1) Liddel & Scott Szótár angolságának, illetve (2) valamiféle korcs angolságnak, amely az Erzsébet-kori, a Jakab-kori, a tündérmese, a Biblia és a modern zsargon (nem szóbeli, hanem az annál is rémesebb mondat- és szerkezetbeli zsargon) szörnyű elegye.”⁶³ Egy 1926. október 15-én kelt monumentális levelében fogalmazza meg a legjobban, hogy miben áll a klasszikusokból készült fordítások modernsége. Mindig modernnek kell lenni: „Platónnak Platón modern volt.” Amikor a fordító belekezd egy régi szerző fordításába, és szemügyre veszi a szöveget, pusztán fogódzókat keres „*a megfogalmazás módjához, amit azonban már a mai nyelvből kell merítenie, ahogy tette maga a szerző is ... de ebben is ajánlatos az óvatosság: a mondatalkotás túlzott régiessége éppen olyan nagy hiba, mint a szóválasztás keresett régiessége; avagy másképpen szólva, ne legyen se túlzottan régies, se túlzottan csiszolt és kimódolt.*” Esménye megfogalmazásában egy Herbert Spencer-idézethez folyamodik: „*azt hiszem, az aranyszabály a következő: ’a tárgyhoz és hangulatához illő méltósággal, elkerülendő (amennyire csak lehet) a diszharmóniát.’*”

⁶² E. R. Dodds (ed.), *Journal and Letters of Stephen MacKenna* (London, 1936), pp. 154–155.

⁶³ Id. mű, pp. 155–6.

Habár MacKenna mindenképp világosabban látta a fordítás valódi mibenlétét, és a szöveg iránti példátlan felelősségtudattal viaskodott a problémával, egyúttal azzal is tisztában volt, hogy mesterségében mindazonáltal ott lappang kiúzhathetetlenül a megmagyarázhatatlanság homálya is, a „csoda”. Naplója egy 1907. december 5-én kelt bejegyzésében fel is bukkan, bár kimondatlanul, a lélekvándorlás metaforája: „Valahányszor előveszem Plótinoszt, mindig ugyanaz a reszkető, lázas vágyakozás fog el: úgy érzem, hogy én neki születtem, és egyszer, valamikor arra ocsúdok majd, hogy lefordítottam, méltón, nemesen: a szívem, mely mindig csak helyben jár, Plótinoszhoz fordul újra meg újra, s mindannyiszor egyre hosszabb és hosszabb láncon vonszolja magával.” Amikor már a vége felé járt a munkának, MacKenna bizvást jelenthette ki: „amit én Plótinossal csináltam, az csoda, az elme állhatatos egyensúlyozásának csodája, mely közben úgy bukdácsol, hol elmerülve, hol újra felbukkanva, akár egy dugó az öből vizén.”⁶⁴

De a „csoda” sem tökéletes soha. Minden fordítás tökéletlen. A fordítás, írta Huet, a legjobb esetben is megközelítheti csak az eszményt, amit az eredeti állít eléje, önmaga folytonos kiigazítása révén, egyre pontosabb érintőket húzva a körhöz. De az érintők sosem fogják tökéletesen körülírni a kört. A soha el nem érhető tökély tudata valami különös szomorúságot gerjeszt, amely a fordítás és a fordításelmélet egész történetét végigkíséri. „Wer übersetzt – jelentette ki Mathias Claudius, a pietista német költő – der untersetzt.”⁶⁵ Az együgyű kis szó-játék lefordíthatatlan. A benne megfogalmazott kép azonban örök. Valami különleges *miseria* árad a fordításból, a Babel utáni mélabú. Ortega y Gasset ragadja meg a legjobban. De a téma olyan régi, mint maga a fordítás mestersége.

Szent Jeromos, Luther, Dryden, Hölderlin, Novalis, Schleiermacher, Nietzsche, Ezra Pound, Valéry, MacKenna, Franz Rosenzweig, Walter Benjamin, Quine – íme, a szinte teljes listája azoknak, akik valami fontosat vagy újat mondtak a fordításról. Szemben a gyakorlatias megállapítások gazdag bőségével, az elméleti gondolatok kínálata nagyon is szűkös. Vajon miért van ez így?

(...)

⁶⁴ Id. mű, p. 187.

⁶⁵ kb. „Aki fordít, az *le*-fordít.”

A fordíthatóság és fordíthatatlanság határán

Albert Sándor

0. Bevezető

A „lehetséges-e a fordítás?” kérdés a fordítástudomány talán legősibb, legtöbbet vitatott, újra és újra felvetett, mondhatni „örökzöld” problémája, amelynek könyvtárnyi szakirodalma van.¹ A kérdést álnaiv módon úgy is feltehetnénk, hogy miért lehetetlen a fordítás (elméletileg), ha (a gyakorlatban) nagyon is lehetséges? A fordíthatatlanság kérdéséről a nyelvészek, irodalmárok, szemiotikusok, esztéták, a fordításelmélet szakemberei, de gyakorló mű- és szakfordítók, írók, költők, filozófusok is sokszor homlokegyenest eltérően vélekednek. Egészen szélsőséges, olykor megdöbbenően indulatos véleményekkel is találkozhatunk. A költők álláspontját talán leginkább Antero de Quental 19. századi portugál író és költő felfogásával érzékeltethetjük, aki ezt vallja: „Azt hiszem, hogy hasznos dolog, szép és nagy dolog volna a műalkotások lefordítása, ha nem volna egy kis baj vele... csak annyi, hogy lehetetlen” (vö. Rónai 1980: 196).

Samuel Johnson angol költő nemes egyszerűséggel kijelenti, hogy „Poetry cannot be translated” (A költészetet nem lehet lefordítani); véleménye szinte szó szerint megegyezik Benedetto Croce-ével, aki szerint „Egy irodalmi alkotást soha nem lehet lefordítani” (vö. Bastuji 1974: 29). Hasonló véleményeket még hosszan idézhetnénk. A fordítástudomány szlovák teoretikusa, Anton Popovič szerint e fordítói pesszimizmus ismeretelméleti hátterét az esztétika metafizikai koncepciója adja, amely „...a műalkotás folyamatát megismételhetetlennek és racionálisan megmagyarázhatatlannak tartja, s ennek értelmében azok a kísérletek, amelyek az eredeti alkotásnak a fordításban megvalósuló racionális és alkotó rekonstrukciójára irányulnak, eleve sikertelenségre vannak ítélve” (Popovič 1980: 26).

George Steiner szerint „az az örök kérdés, hogy valóban lehetséges-e a fordítás, abban az ősrégi vallási és pszichológiai kétségben gyökerezik, hogy vajon van-e bármiféle átmenet egyik nyelvből a másikba” (Steiner 1975: 239). A nyelv szerepére utal Rónai Pál is, amikor így vélekedik: „Valamikor, felszínesen, úgy gondolták, hogy minden irodalmi szöveg lefordítható, és ennek a műveletnek csakis a fordító ügyességétől függ a sikere. Újabban ellenkező felfogást vallanak: magának a nyelvnek a természete miatt lényegében minden irodalmi szöveg fordíthatatlan” (Rónai 1980: 7). Könnyen találunk azonban ellenvéleményt is: „A fordítást csak azok a nyelvészek tartják lehetetlennek, akik a fordítást a szavak szintjén [*au ras des mots*] képzelik el” (Gambier 1977: 253).

Hasonló véleményeket és ellenvéleményeket még hosszan idézhetnénk. De a fenti idézetek alapján is levonhatunk néhány következtetést:

- a) Nem szabad egy kalap alá vennünk mindenfajta szöveget, hiszen *nem minden szöveg irodalmi alkotás (vers)*. Vannak könnyebben és nehezebben fordítható szövegtípusok. Egy nagyon technikai jellegű műszaki vagy egy orvosi szöveg pontos fordítása semmilyen különösebb problémát nem jelent, akár egy gép is jó hatásfokkal elvégezheti.
- b) Meddő és a végtelenségig elhúzható akadémikus viták tárgyát képezheti annak meghatározása, mi számít könnyen fordítható szövegnek és mi nehezebben fordíthatónak. Itt nyilvánvalóan egy sor szubjektív szempontot is figyelembe kell vennünk.
- c) Az irodalmi szövegek is le vannak fordítva, némelyikük többször is. Sőt: minél inkább fordíthatatlannak minősítenek egy szöveget, annál több fordító próbálkozik meg lefordításával.
- d) A fordítás lehetetlenségét általában az írók, költők, esztéták stb. hirdetik, meg azok a nyelvészek, akik a fordítást „a szavak szintjén” képzelik el.

Természetesen nem lehet célunk e rövid cikk keretei között – akár csak részlegesen – tárgyalni ezt a rendkívül bonyolult és szerteágazó kérdéskört. Csupán néhány olyan esetre hívnánk fel a figyelmet, amelyek valahol a fordíthatóság és fordíthatatlanság közötti átláthatatlan, nehezen megragadható és körülírható területen helyezkednek el, és a „fordíthatatlanság” amúgyis homályos kategóriáját még tovább árnyalják, még bonyolultabbá teszik. Néhány konkrét példa bemutatásával és elemzésével azt szeretnénk bemutatni, hogy:

- (a) a *fordítás* roppant nehezen meghatározható vagy körülírható tevékenység;
- (b) néha a legegyszerűbb(nek látszó) konkrét fordítási probléma is általános fordításelméleti és tudományfilozófiai kérdések egész sorát veti fel;
- (c) olykor szinte lehetetlen megmondani vagy eldönteni, *mit* fordít(son) a fordító;
- (d) előállhatnak olyan esetek, amikor a fordító csak több, egyformán rossz megoldás között választhat, és bármennyire ügyes és kreatív, a fordítási művelet során keletkező veszteség mindenképpen nagyobb lesz a megszo-
kottnál;
- (e) az *általános fordítástudomány* rendkívül kényes és nehezen meghatározható kategóriákkal dolgozik, hiszen az olyan kategóriák tartalma, mint az „ekvivalencia”, a „hűség”, a „pontosság”, az „elfogadhatóság”, a „veszteség” stb. szinte szövegről szövegre változik, az ilyen fogalmak általánosítása során a fordításelmélet szakembereinek a legnagyobb óvatossággal – és minden esetben a fordítás konkrét gyakorlatából kiindulva, arra reflektálva – szabad csak eljárniuk.

1. Traduktográfia

1.1. Az első példát egy Hong Kongban született, de jelenleg az Egyesült Államokban dolgozó szerző nemrég megjelent angol nyelvű könyvéből vesszük át

(Eoyang 2003: 27), ő ezzel a példával érzékelteti a különbséget fordítás és kultúraközi kommunikáció között. Az általa „panda joke”-nak nevezett vicc a következőképpen hangzik angolul:

A panda walks into a bar, orders a sandwich, eats it, takes out a gun, shoots at the ceiling, and leaves. This behaviour puzzles a bystander, who asks someone to explain this bizarre behaviour: he is told that there's nothing unusual – since that's what pandas do. „What do you mean, that's pandas do?” the bystander asks. „If you don't believe me”, he is told, „look up the definition for panda in any reference work, and you'll see what I mean”. The bystander looks up an encyclopedia, and reads the following: „Panda: large black-and-white mammal, resembling a bear, found mostly in the mountains of southwest China. Eats shoots and leaves.”

Eoyang szerint ezt a viccet csak olyan nyelvekre lehet lefordítani, amelyekben az angolhoz hasonlóan ige/főnév ellentét van a „shoots” [‘lő’, illetve ‘fiatal hajtások’] és a „leaves” [‘távozik’, illetve ‘falevelek’] homonimák között. A szerző azt is hozzáteszi, hogy tudomása szerint az angolon kívül ez az ambivalencia semmilyen másik nyelvben nincs meg, ezért ez a vicc fordíthatatlan. Eoyang felfogása szerint tehát az alábbi magyar nyelvű szöveg *nem fordítása* ennek a viccnek:

Egy panda bemegy a kocsmába, rendel egy szendvicset, megeszi, majd előveszi a pisztolyát, belelő a plafonba és távozik. Viselkedése megdöbbeníti az egyik vendéget, ezért megkér valakit, hogy magyarázza el neki a panda furcsa viselkedését. A megkérdezett azt válaszolja neki, hogy nincs ebben semmi meglepő, a pandák így szoktak viselkedni. – Mi az, hogy a pandák így szoktak viselkedni? – értetlenkedik a vendég. – Ha nem hiszi, nézze meg, milyen meghatározást adnak a lexikonok a pandára, és rögtön meg fogja érteni. A vendég megnézi egy lexikonban és ezt olvassa: „Panda: nagytestű, fekete-fehér bundájú, medvéhez hasonló, leginkább Délnyugat-Kína hegyeiben honos emlős. Fiatal növényi hajtásokkal és levelekkel táplálkozik.”

Az angol nyelvben járatlan olvasó ezt a fordítást hallva jogosan kérdezheti, hogy mi ebben a vicc, azt azonban valószínűleg nem fogja vitatni, hogy a fenti szöveget *lefordítottuk*, amit tehát hallott, az *fordítás*. Természetesen akkor vagyunk becsületesek, ha elmagyarázzuk neki, hogy a vicc utolsó mondatát *úgy is* fordíthatjuk, hogy *Eszik, lő és távozik*. Akkor miért nem úgy fordítottuk az előbb is? Azért, mert éppen az a vicc benne, hogy az angol nyelv mindkét értelmezésváltozatot *egyszerre* lehetővé teszi, a két változat azonban *együtt nem megy* magyarul: *vagy* az első változatot adjuk meg a fordításunkban, *vagy* a másodikat. Ezért állítja a könyv szerzője azt, hogy ez a vicc más nyelvekre fordíthatatlan.

Készséggel elfogadjuk, hogy ez a vicc fordíthatatlan más nyelvekre, de feltesszük azt a kérdést, hogy ha az általunk gyártott fenti szöveg *nem fordítása* az eredeti angol nyelvű viccnek, akkor vajon *mi?* És miért ne lenne fordítása ez a szöveg az eredetinek? A szerző gondolatmenetét követve azért, mert a két

magyar nyelvű változat külön-külön nem képviseli ugyanazt a – nevezzük jobb híján így – mondanivalót, szándékot, mint amit a vicc kifejezett vagy amit a vicc segítségével ki akartunk fejezni. Mivel pedig a magyar nyelv nem képes visszaadni a „shoots” és „leaves” szavak ige/főnév homonímáját, ezért éppen a vicc lényege veszett el a fordítási művelet során: amit kaptunk, az nem az, amit az eredeti szöveg mondani akart. A mi álláspontunk szerint azonban ez a szöveg igenis *egy lehetséges fordítása* az eredetinek, egy másik lehetséges fordítása az, amelynek utolsó mondata így hangzik: *Eszik, lő és távozik* (nagyvonalúan tekintünk el attól a szépséghibától, hogy ahhoz, hogy a vicc nyelvileg tökéletes legyen, az *eats* igealak után egy vessző kellene, a felolvasásban pedig szünet), és elméletileg elképzelhető volna még egy harmadik változat is, amelyben az utolsó mondat úgy szólna, hogy: *Fiatal növényi hajtásokat eszik és távozik* (ami már tényleg a poényilkossággal lenne egyenlő, és egy lexikon-meghatározásban különben sem volna elképzelhető!).

Jól tudjuk persze, hogy annak eldöntéséhez, *fordítása-e* a ez a három magyar szöveg az eredetinek, előzőleg azt kellene pontosan tisztáznunk, mit értünk *fordításon*, és azt is tudjuk, hogy ha ez a vicc egy regény vagy novella szövegében fordul elő, akkor rendkívül csekély a valószínűsége annak, hogy a fordító e három lehetséges megoldás közül bármelyiket is alkalmazza, sőt: igencsak rosszul tenné, ha így járna el! Nagyon törnie kellene a fejét, hogy hasonló célnyelvit találjon (ki), de a lényeg itt most számunkra az, hogy óvatosan kell bánnunk a „fordíthatatlan” jelzővel. Ez a vicc ugyanis egyáltalán nem fordíthatatlan, sőt, amint láttuk, éppenséggel három célnyelvi változata („fordítása”) is elképzelhető: a fordíthatóság és fordíthatatlanság közötti bizonytalan mezsgyén helyezkedik el attól függően, hogyan definiáljuk a „fordítás” terminust.²

Az is bizonyos viszont, hogy ha ez a *panda joke* egy regény vagy novella szövegében szerepel, a potenciális fordító valószínűleg egyiket sem fogja majd alkalmazni. Másként fordítunk tehát akkor, ha a viccet magát tekintjük autonóm, lezárt, befejezett szövegnek (ami könnyen elképzelhető például egy viccgyűjteményben), és megint másként, ha valamilyen hosszabb szöveg (regény, novella stb.) betétjeként kezeljük, például egyik szereplő meséli a másiknak. Az utóbbi esetben a fordító, akinek erőfeszítése az *ekvivalencia megteremtésére* irányul a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg között, a fenti három közül egyik megoldást sem fogja alkalmasnak tartani, és fordítási stratégiát változtatva az ekvivalenciát nem *szemantikai szinten* (jelentések között), hanem *szemiotikai szinten* (jelek között) próbálja meg kialakítani.

Hogy világosabbak legyünk, az egyszerűség kedvéért tételizzük fel, hogy ez a pandás vicc egy regény vagy egy novella szövegében szerepel, és az egyik szereplő meséli egy másiknak. Amikor a feltételezett fordító a műnek ehhez a részéhez érkezik, akkor először megérti és értelmezi a viccet (*szemantikai szinten*), majd – figyelembe véve a beszédhelyzethez, a mondat elhangzásának körülményeit, a szereplők egymáshoz való viszonyát, a stílust és egy sor egyéb pragmatikai tényezőt – áttérve a *szemiotikáira*, megpróbál adekvát célnyelvi megfelelőt keresni vagy gyártani. Bár ezeket a tényezőket nem ismerjük, próbáljuk meg eldönteni: elképzelhető lenne-e az angol nyelvű pandás vicc helyén (a feltételezett regény fordításában) az alábbi magyar nyelvű változat?

Szóke nő elmegy a nőgyógyászhoz.

- Jaj, drága doktor úr, maga olyan szépet mondott nekem a múlt héten, amikor a betegségemről beszélt. Mi is volt az? Darázs-derék-csiga?
- Nem, kisasszony, méh-nyak-rák.

Az olvasók egy része nyilvánvalóan nem fogadná el ezt a „megoldást”, és döntését különböző formái („a magyar változat rövidebb, mint az eredeti”), esztétikai („a magyar változat laposabb, kevésbé szellemes”) vagy másféle – főleg pragmatikai – okokkal indokolná, például azt mondaná: az eredeti vicc helyszíne egy kocsmá, nem pedig orvosi rendelő, ezért a magyar fordítónak mindenképpen olyan viccet kell keresnie, amely szintén úgy kezdődik, hogy valaki bemegy a kocsmába, stb. Ez utóbbi igényt kielégítendő próbáljuk ki a pandás vicc helyén az alábbi magyar változatot:

Egy fickó bemegy a kocsmába, kér egy italt, majd beszédbe elegyed a csapossal, akinek irtózatosan nagy tenyere van. A sokadik ital után a csapos megemlíti, hogy van neki egy csodalámpája, amiben egy dzsinn lakik. Ez a dzsinn azonban a mesebelivel ellentétben gazdájának csak egyetlen kívánságát teljesíti. A fickónak megtetszik a dolog, rövid alkudozás után megveszi a lámpát a csapostól. Amikor kilép az ajtón, rögtön ki is próbálja a szerzeményt. Megjelenik a dzsinn, emberünk pedig ezt mondja neki: – Azt akarom, hogy sok szex legyen körülöttem –. Alighogy kimondja, máris tonnaszám elkezd ömleni körülötte a keksz. A fickó visszamenekül a kocsmába, felháborodottan beszámol a történetéről, és visszakéri a pénzét, mondván hogy a dzsinn nagyot hall. A csapos szomorúan felemeli nagy lapátkezét: – Uram, gondolja, hogy én az egyetlen kívánságomat egy 30 centis marokra fecsérelem volna?”

Itt már nem lehet probléma sem a szöveg hosszúságával, sem helyszínével, az egyetlen probléma a *stílussal* lehet (ez a magyar változat vulgárisabbnak tűnik az előzőnél), mégis megkockáztatjuk: valószínűleg lesznek olyan olvasók, akik szerint a szóke nő és a dzsinnes vicc igenis szerepelhetne például egy modern amerikai regény magyar fordításának szövegében az eredeti pandás vicc helyén. Ezzel viszont azt is elfogadták, hogy a magyar vicc *egy lehetséges fordítása* az eredetinek, hiszen a szöveg azonos helyén állhatnának egymás helyett, bizonyos értelemben tehát ekvivalensek. Ezek a (szójátékra épülő) viccek természetesen ugyanolyan fordíthatatlanok más nyelvekre, mint a pandás. Paradox módon éppen a „fordíthatatlanságuk” teszi őket egymással ekvivalenssé. Árnyaltabban fogalmazva: ezek a viccek bizonyos értelemben azért „működnek” egyformán a különböző nyelvekben, mert *metanyelvi* természetűek. Azért fordíthatók viszonylag könnyen, mert a játékos és metanyelvi funkció – amint azt Roman Jakobson óta tudjuk – nem egyes nyelvek [*langues*] privilégiuma, hanem a nyelv [*langage*] inherens sajátossága.

Érdekes, hogy a fordíthatatlanság bizonyos szempontból egyenlő a *sokféleleképpen* fordíthatósággal. Ha egy nyelvi egység *fordíthatatlan*, az egyszersmind implicit módon azt is jelenti, hogy *nagyon sokféleleképpen fordítható*. Gondoljunk csak

arra, hány tényleges fordítása van a fordíthatatlannak kikiáltott verseknek, amelyek az igazi költők számára valóságos kihívást jelentenek. Egy-egy fordíthatatlannak tartott költeményt szinte egymással versengve fordítanak le a költők, a rásütött „fordíthatatlanság-bélyeg” valósággal felértékeli a verset. Egy-egy japán haikunak olykor 6–8 magyar fordítása is fellelhető, Paul Verlaine „Chanson d’automne” című versének húsznál is több magyar fordítása létezik. Bizonyos filozófiai művek esetében hasonló a helyzet. Martin Heidegger *Lét és idő* című – a fordíthatatlanság archétípusának tartott – művének 8, más források szerint 11 japán nyelvű fordítása van. Erre azt az ellenvetést tehetnénk, hogy nincs olyan szöveg, amely csak egyféleképpen fordítható: *minden* szöveg többféleképpen fordítható. Ez így is van, csak hogy a metanyelvi utalást tartalmazó szövegrészek „fordításai” nyelvileg sokkal messzebb állnak egymástól, mint a „normális” szövegek célnyelvi változatai, szélsőséges esetben nem is hasonlíthatnak egymásra, a nyelvi egyezésnek még a nyomai sem fedezhetők fel bennük. Mint már utaltunk rá, valahányszor egy ilyen szövegrészhez ér, a fordító kénytelen stratégiát változtatni: a szemantikai szintről áttér a szemiotikaira. Szemiotizálja a forrásnyelvi szövegegységet, ami azt jelenti, hogy először is megvizsgálja: *milyen stílusú* metanyelvi szöveg lenne leginkább ekvivalens az eredeti szövegrész stílusával, és azzal próbálja helyettesíteni az eredeti metanyelvi szövegrészletet, az ekvivalenciát tehát *nem a szemantika, hanem a szemiotika szintjén* igyekszik megteremteni. Ha erőfeszítése sikeres, akkor ebben az esetben az ekvivalencia már nem nyelvek között, nem is jelentések között, hanem forrásnyelvi és célnyelvi *jelek között* fog létrejönni.

Hogy a fordítók az ekvivalenciát bizonyos esetekben nem szemantikai, hanem szemiotikai oldalról és inkább funkcionális, mint nyelvi szempontok alapján teremtik meg, arra nézzünk még egy érdekes példát Honoré de Balzac *Elveszett illúziók* című regényéből. Az alábbi mondat egy Lousteau nevű szereplő szájából hangzik el, aki a mű főszereplőjének, Lucien de Rubemprének nyilatkozik Matifat könyvkereskedőről, meglehetősen nyeglén és lekezelően:

„... des lettres où il parle du petit Cupidon, où il écrit *gamet* pour jamais...”
(Balzac 1966: 403)

[... a levelekben, amelyekben a kis Cupidóról beszél, és *gamet*-t ír *jamais* helyett...]

Nem nehéz megérteni a mondatot, hiszen látható, hogy itt voltaképpen egy durva helyesírási hibáról van szó: Balzac ezzel a mondattal azt szeretné érzékeltetni, hogy a könyvkereskedő olyan műveletlen, hogy a *jamais* [soha] szót *gamet*-nak írja. Ez már-már az írástudatlansággal egyenlő, lévén hogy a kétféle írásmód nem is azonos hangzású (homofón) alak. Elvileg a fordításban is meg lehetett volna oldani a dolgot az átkódolás szintjén, de ebben az esetben a fordítónak lábjegyzetben (vagy más módon) jeleznie kellett volna a francia helyesírásban járatlan olvasónak, mitől, miért olyan durva helyesírási hiba ez. A fordító, Benedek Marcell azonban felismerte, hogy neki itt nem a konkrét helyesírási hibát (a „denotátumot”) kell lefordítania, hanem a helyesírási hiba fogalmát (a „konnotációt”). Más szavakkal kifejezve ugyanezt: a fordító felismerte, hogy a

jamais szó ebben a mondatban nem tárgynyelvi szó, hanem metanyelvi *jel*: nemcsak *szemantikája*, hanem metanyelvi *szemiotikája* is van, és itt most ez a fontosabb. A regény *Vészített illúziók* címmel megjelent korábbi fordításában az alábbi magyar változat olvasható:

„... azokat a leveleket, amikben ő a kis Cupido-ról beszél, a szerelmet két l-lel írja...”, (Balzac 1949: II. 58)

a későbbiben, az *Elveszett illúziók*-ban pedig ez:

„... a leveleket, amikben ő a kis Cupidóról beszél, a *szívfájdalmat* ‘ly’-nal írja...”. (Balzac 1960: 353)

Az elméleti nyelvészetből jól ismert *allofónok*, *allomorfolk* analógiájára a fenti két magyar változatot (és elvileg még végtelen sokat lehetne csinálni ezek mintájára!) nevezhetnénk a „helyesírási hiba célnyelvi megvalósítás-változatai”-nak. A regény 1920-ban Lipcsében megjelent gót betűs német fordításában (Balzac 1920: 476) az idézett mondat helyén a helyesírási hiba fordítása úgy valósul meg, hogy a könyvkereskedő „von Romego und Juliga schwhrmt” [‘Rómegóról és Júligáról áradozik’] a 36 évvel később Berlinben kiadott változatban (Balzac 1956: 467) pedig úgy, hogy a ‘*niemals*’ [soha] szót két h-val írja („‘niemals’ mit zwei h schreibt”). A mű orosz fordításában (Balzac 1956: 270) a ‘*никогда*’ [soha] szót a kiejtést jobban követő *никогда* alakban találjuk: a későbbi német és az orosz fordítónak tehát sikerült megmentenie még az eredetiben szereplő „*soha*” szót is (de ezt a szót ebben a mondatban mindketten *jelként* értelmezték és fordították). Ha nem így lenne, az eredeti mondat helyén („*gamet*” pour „*jamais*”) soha nem állhatna a fordításban „szerelem két l-lel”, „szívfájdalom *ly*-nal”, „Rómegó és Júliga” vagy „*niemals* mit zwei h”.

Persze továbbra is eldöntendő az a kérdés, hogy ezek az eredetitől (és egymástól is) nyelvileg igencsak távol álló célnyelvi változatok *fordításai-e* az eredeti, francia nyelvű mondatnak. Ki dönti ezt el és milyen kritériumok alapján? Ebben a kérdésben nem a fordításelméletnek kell döntenie, hanem az olvasónak, a befogadónak. Hogy egy célnyelvi szöveg fordítása-e egy forrásnyelvinek, azt nem a fordításelmélet, hanem az olvasó dönti el, mégpedig azon *normák* alapján, amelyekhez a fordító megoldását méri. Természetesen más-más normák alapján, a tudatosság más-más fokán állva ítél a kiadói lektor, a kontrollszerkesztő, az olvasó és a fordításkritikus, hiszen ekvivalencia-fogalmuk is különböző. De ez már olyan messzire vezető és bonyolult kérdéskör, amelynek tárgyalásába e rövid cikk keretei között semmiképpen sem vállalkozhatunk.

1.2. Második példánkat a problémakör bonyolultságának illusztrálására egy Luciano Maia nevű fiatal portugál költő *Poemele latinitätji / Os poemas da latinidade* [kb. ‘A latinság, a latin világ, a latin egység versei’] című kétnyelvű (portugál-román) kötetéből vesszük, amelyet a versek román fordítója és kommentátora adott ki a romániai Craiovában (Maia 2004). A mintegy negyven költeményt – főleg szonetteket – tartalmazó könyvecske érdekessége az, hogy a benne

szereplő összes vers többnyelvű: a portugál verssorok között francia, spanyol, olasz, román, katalán, korzikai stb. verssorok is felbukkannak – a szerző ezzel mintegy formailag is bizonyítani akarja a latin nyelvek egységes eredetét, azonos származását és szoros nyelvi szövetségét. E módszer egyik legszebb (mondhatnánk: legszélsőségesebb, legmesszebb vitt) példája a programversnek is tekinthető *ARS Latina* című szonett (Maia 2004: 14), amelynek minden sora más-más neolatin nyelven íródott:

ARS Latina

„*La latina estirpe verá la grande alba futura.*”
(Rubén Darío)

Jo canto en catalá, llenga també [katalán]
nacida en este mundo de cultura; [spanyol]
en français, belle langue qu’y est née [francia]
e anche in italiano, addirittura. [olasz]

El genio castellano bien se ve [spanyol]
e o português, que andou maior lonjura. [portugál]
Et ainsi de tous ces mots harmonisés [francia]
eu voi face o perfectă legătură. [román]

Para tecer a lauda em que se mostre [portugál]
tutto il valore delle lingue nostre, [olasz]
caut în română muza cea senină. [román]

Pour louer très haut la verve de ces gens [francia]
cantando as glórias de ontem e de amanhã [portugál]
de la triunfante génesis latina. [spanyol]

Milyen koncepcióval fordítsa le ezt a verset például magyarra a fordító úgy, hogy a fordítási művelet nyomán keletkező veszteség a lehető legkisebb legyen? Több lehetséges megoldás is kínálkozik. Megtarthatja a verset ebben a formában is: nyilvánvalóan ez a legpontosabb megoldás, mert így *metaszinten (nyelvtileg)* is átjön az üzenet lényege, a vers mondanivalója (a latin nyelvek közös eredete és az e nyelveket beszélők egysége), ámde így előállna az a furcsa helyzet, hogy *a fordítás teljesen azonos lesz az eredetivel!* Jogosan merül fel a kérdés: *fordításnak* tekinthető-e az a szöveg, amely *szó szerint megegyezik az eredetivel?* A nagy nyereség természetesen ugyanekkora veszteséget is magában foglalna, hiszen így az egyes verssorok *jelentése* elérhetetlen maradna a befogadó számára.

Egy másik, elvileg lehetséges megoldás az lenne, hogy csak a három portugál nyelvű sort fordítja le a fordító, az összes többit meghagyja az eredeti nyelveken. Ez az út a gyakorlatban is járható, ezt a módszert követi a vers román fordítója. Így azonban a neolatin nyelvekben járatlan célnyelvi olvasó számára a verssorok nagy részének jelentése továbbra is elérhetetlen marad: mire megy három lefordított – ráadásul egymástól meglehetősen messze eső – verssorral, ha a többi

11 továbbra is érthetetlen marad számára? Ezeknek szó szerinti (nyers)fordítását ugyan meg lehetne adni lábjegyzetben, de akkor a szonett nagy része csak szó szerint (nyersen) lenne lefordítva, a lábjegyzet pedig pontosan négyszer olyan hosszú lenne, mint a vers lefordított része.

A román fordító is érezte ezt, és hogy a veszteséget a minimálisra csökkentse, e szonettnek két fordítását adta meg: egy *többszínű* (plurilingvális) az eredetivel párhuzamosan, és egy *egyszínű* (monolingvális) a függelékben. Az utóbbi változatban minden sort lefordított románra, a többszínűben viszont csak a három portugál nyelvű sort fordította le, a többit megtartotta az eredeti nyelven. *A két változat együtt képezi e szonett fordítását, külön-külön nem!* A célnyelvi olvasó a két szöveg áttanulmányozása, összevetése nyomán értheti csak meg teljesen a vers üzenetét, mondanivalóját. Hogy érthető legyen a vers tartalma, az alábbiakban megadom e szonett monolingvális nyersfordítását:

Latin MŰVÉSZET

„A latin faj meglátja az eljövendő nagy hajnalt”.
(Rubén Darío)

*Katalánul énekelek, azon a nyelven,
amely szintén ebben a kultúrvilágban született meg,
franciául, e szép nyelven, mely itt kelt életre,
és még olaszul is, ráadásként.*

*A spanyol lángelme jól kirajzolódik
és a portugál, amely megjárt nagy messzeségeket.
És így, mindezekből a harmóniát alkotó szavakból
Létrehozom a tökéletes kapcsolatot.*

*Hogy megszőjem a babérkoszorút, amelyben feltáru
nyelveinknek minden értéke,
románul keresem a tiszta műzsát.*

*Hogy fennhangon dicsérjem ezen emberek nagyszerűségét,
megénekelve a tegnapi és holnapi dicsőségeit
a győzedelmes latin eredetnek.*

Talán nem erőltetett a párhuzam az első példa (a pandás vicc) és e kétféleképpen fordítható szonett között. Mindkét esetben a fordíthatóság és fordíthatatlanság közötti meghatározhatatlan, bizonytalan *terra incognitán* botorkálunk. Ha egy költő vállalkozna is e szonett műfordítására, ezeket a szempontokat mindenképpen figyelembe kellene vennie, és a saját bőrén tapasztalhatná meg Kosztolányi jól ismert mondását a gúzsbakötve táncolásról.

2. Traduktológia

2.1. A bemutatott két szöveg felveti a fordíthatóság és a fordíthatatlanság problémáját. Érdeemes megállnunk egy kicsit, és elgondolkodnunk ezen a fordítás-elméleti szakirodalomból jól ismert ellentétpáron. Amint már korábban utaltunk rá, a fordíthatatlanság/fordíthatóság szembeállítás nem valódi oppozíció, mivel tagjai nem ugyanazon a szinten helyezkednek el: az előbbi a nyelv (a *langue*), az utóbbi a szöveg (a *diszkurzus*) specifikuma. Egy elméleti/gyakorlati oppozícióról van tehát szó. Az egyes *nyelvek* valóban fordíthatatlanok egymásra: az eltérő szemantikai terjedelem, a kulturális, konnotációs, mentalitásbeli és egyéb különbségek miatt a szavak nem vihetők át közvetlenül egyik nyelvből a másikba. A szövegek viszont mindig fordíthatók, ha nem is egyenlő mértékben: vannak könnyen fordítható szövegek és nehezen, nagy veszteségek árán, csak sok kompenzációs művelet alkalmazásával fordítható szövegek, de álláspontunk szerint *ha egy nyelvi egység szöveg, akkor valamilyen mértékben mindig fordítható!* Nincs abszolút fordíthatatlan szöveg. Mivel pedig a fordító soha nem nyelveket, hanem mindig *szövegeket* fordít, nyugodtan kimondhatjuk, hogy a fordíthatóság/fordíthatatlanság ellentétpár a szövegek, a diszkurzus szintjén sem valódi oppozíció: nem két véletet jelöl, hanem folytonosságot, *kontinuumot* alkot.

Ezt egyébként John Catford már 1965-ben megfogalmazta: „A fordíthatóság határait a teljes fordításban [= a szöveg szintjén, *A. S.*] sokkal nehezebb megállapítani. A fordíthatóság ugyanis itt intuitív módon inkább úgy jelenik meg, mint fokozatosság, átmenet [*cline*], és nem úgy, mint éles, egyértelmű [*clear-cut*] dichotómia. A forrásnyelvi szövegek inkább *többé* vagy *kevésbé* fordíthatók, mintsem teljesen *fordíthatók* vagy *fordíthatatlanok*” (Catford 1965: 93; kiemelés az eredetiben). Nem az tehát a helyzet, hogy egy szöveg *vagy* (teljesen) fordítható, *vagy* (teljesen) fordíthatatlan. Ez természetesen nem egyenlő annak kijelentésével, hogy minden szöveg veszteség nélkül fordítható. *A veszteség minden fordítási művelet inherens és elkerülhetetlen velejárója*, ezt tudomásul kell venni és egy fordítást így kell elfogadni, értékelni. A fordítás soha *nem lesz, nem lehet azonos az eredetivel* (és nem is kell, hogy az legyen, bármennyire szeretnék is ezt egyes nyelvészek vagy esztéták).

2.2. Érdekes, milyen jól felépített, szilárd (nyelvészeti, szemiotikai, stilisztikai, filozófiai, esztétikai stb.) alapokon nyugvó érvrendszer „bizonyítja” a fordítás lehetetlenségét és igyekszik mindenáron életben tartani a fordíthatatlanság kategóriáját. Ezek az érvek azonban tisztán *elméleti* jellegűek, míg a fordítóknak mindig *gyakorlati* megoldásokat kell adniuk ezekre az elméleti kérdésekre: válaszuk magában a fordítási tevékenységben rejlik és az általuk ténylegesen lefordított szövegek hatalmas mennyiségében. Természetesen e célnyelvi szövegek *minősége* képezheti elméleti viták tárgyát, de nem szabad elfelejtenünk, hogy egy fordítás minőségének lehetséges értékelési kritériumai szinte végtelenek és előbb-utóbb belevesznek az elkerülhetetlen szubjektivitásba. Hogy eloszlassuk ezt a látszólagos zűrzavart, máris szögezzük le, hogy a fordíthatatlanság *elméleti* (nyelvészeti, logikai, szemiotikai stb.) kategória, a kód, a *langue* inherens tulajdonsága, míg párja, a fordíthatóság *gyakorlati kategória*, a szöveg, a *diszkurzus* inherens

sajátossága: mivel a fordítási művelet a nyelv szövegesítését [*mise en discours*] előfeltételezi, a fordíthatóság *csakis a szövegre, a diszkurzusra vonatkoztatható*. Ezért a fordíthatóságra vagy a fordíthatatlanságra vonatkozó és a *nyelven* alapuló érveket nyugodtan kizárhatjuk a traduktológia vizsgálódásaiból.

2.3. Tovább bonyolítják a dolgot az egész problémakör *kulturális aspektusai*. Tudjuk, hogy a fordítási tevékenység kultúrák közötti közvetítés, ún. *cross-cultural event*, az egyes nyelvi jelek (szavak) mögött a különböző kultúrákban pedig más és más (nyelven kívüli) valóságok vannak. A fordítási művelet során a fordító *a szavakat* átviszi, a szavak mögött meghúzódó *valóságokat (léttapasztalást)* azonban nem, s ezért *a célnyelvi befogadó az egyes szavakhoz saját kultúrájának valóságait (saját léttapasztalását) társítja*. A *Műalkotás eredete* című írásában Heidegger is felhívja a figyelmet arra, hogy ha az egyik kultúra csak *szavakat* vesz át egy másiktól, de nem veszi át azt a léttapasztalatot, amely e szavakban, e szavak mögött rejlik, akkor a fordítás nem érheti el célját. Mint írja: „A görög nevek [...] latin nyelvű fordítása [...] semmiképp sem következmények nélküli folyamat. A látszólag szó szerinti és megőrző fordítás mögött a görög tapasztalatnak egy más gondolkodásba való átfordítása rejtezik. *A római gondolkodás átveszi a görög szavakat, de a jelentésüknek megfelelő, éppúgy eredendő tapasztalat nélkül, a görög szó nélkül*” (Heidegger 1988: 42, kiemelés az eredetiben).

Erre a problémára utal – igaz, némiképp más kontextusban – Walter Benjamin is, amikor azt mondja, hogy „meg kell különböztetnünk az elgondolt dolog és az elgondolás módjának intencióját. A ‘Brot’ és a ‘pain’ szóban ugyanazt gondoljuk, ám az elgondolás módja máris különbözik. Az elgondolás módja teszi ugyanis, hogy németek és franciák számára mást-mást jelentenek ezek a szavak” (Benjamin 1980: 77).

A különböző nyelvekre lefordított japán haikus például azért maradnak bizonyos értelemben érthetetlenek, befogadhatatlanok a nyugati kultúrkör olvasóközönsége számára, mert az angol, francia, német, magyar, spanyol stb. szavak mögött más történelem, más kultúra, más hagyományok, más gondolkodásmód, más élményvilág, más léttapasztalat, *a lét másfajta tapasztalása* húzódik meg. Nem a szó hiányzik, amit a japán szó helyébe beírhatunk, hanem „a szó mögött álló gondolat, amely messze túlhaladja e szavak szokásos értelmét” (Joós 1991: 186). Könnyen elképzeltethetjük, hogyan szólalna meg a *Töldi* norvég, dán vagy eszkimó fordításában Arany Jánosnak az a sora, hogy „De felült Lackó a béresek nyakára” és a japán vagy kínai olvasó is értetlenül olvasná az „Ösztövért kútágas hórihorgas gémmel / Mélyen néz a kútba, benne vizet kémel” sorok japán vagy kínai fordítását. Mi pedig szörnyülködhetünk József Attila *Anyám* című versének utolsó két során („álmában tiszta kötényt hordott / a postás olyankor köszönt néki”) a Corvina Kiadó által nemrég kiadott amerikai fordításban: „In her dreams she wore a clean apron / And the mailman would tell hello to her”.³

Érdekes, hogy a fordítás kulturális aspektusai mennyire előtérbe kerültek a 20. században: a nyelvészek és szemiotikusok mellett a kulturális antropológia, a hermeneutika és a filozófia művelőinek figyelme is rájuk irányult. Antonio Gramsci olasz filozófus például ezt írja „Lefordíthatók-e a tudományos és filozó-

fiai nyelvek?” című írásában: „A lefordíthatóság feltételezi, hogy a civilizáció adott szakasza ‘alapvetően’ azonos kulturális kifejezéssel bír, még ha a nyelv – a nemzeti kultúrák és a filozófiai rendszerek konkrét hagyományából, valamely szellemi vagy gyakorlati tevékenység túlsúlyából stb. következőleg – történetileg különböző is. Így meg kell vizsgálni, hogy lefordíthatók-e egymásra a civilizáció különböző szakaszainak kifejezései, [...] vagy hogy lefordítható-e egy adott kifejezés ugyanazon civilizáció egy régebbi szakaszának terminusaival...” (Gramsci 1970: 125). Hozzáteszi, hogy „ez a lefordíthatóság nem ‘tökéletes’, nem terjed ki minden részletre, olykor némely fontos részletre sem (de hát melyik nyelv fordítható le pontosan egy másikra? van-e egyetlen szó is, amelyik pontosan lefordítható egy más nyelvre?), ‘lényegét’ illetően azonban létezik” (Gramsci 1970: 127).

Az a kérdés, hogy van-e egyetlen olyan szó is, amely pontosan lefordítható egy másik nyelvre, a nyelvészeket is régóta érdekelte. Edward Sapir amerikai nyelvész hatásos nyelvészeti érvekkel támasztja alá azt az állítást, hogy egyik nyelv sem fordítható le (pontosan) egy másikra, de azt is megállapítja, hogy *egyetlen nyelv sem fordítható le önmagára sem* abban az értelemben, hogy a nyelvben nincs egyetlenegy olyan szó sem, amelynek más szavakkal meg tudnánk adni tökéletes ekvivalensét. „Ebből a szempontból – írja – egyik nyelvről a másikra fordítani vagy meghatározni valamit ugyanazon a nyelven hasonló nehézségekbe ütközik, azzal a különbséggel, hogy fordítani sokszor könnyebb, mint meghatározni” (vö. Gilson 1969: 66).

2.4. Mi a teendő, ha egy másik nyelvben nincsen megfelelő ekvivalens valaminek a kifejezésére? Egyetlen megoldás van: a fordítónak ki kell jutni a „nincs-rá-szó” csapdájából, és el kell fogadni, tudomásul kell venni, hogy a számtalan nyelvi, kulturális, szemiotikai és egyéb veszteségek miatt *a fordítás szövege egy másik szöveg, amely soha nem lesz azonos az eredetivel*. Érdemes itt megemlítenünk Georges Mounin *Szép hűtlenek* című könyvének első mondatát, amely szerint „a fordítás ellen felhozható összes érv ebben az egyben foglalható össze: a fordítás *nem* az eredeti” (Mounin 1955: 7). Természetesen a nyelvi akadályok ugyanazok minden, az adott nyelven dolgozó fordító számára, ezért a fordítás lehetséges útjait mindig egy konkrét nyelv keretei és határai között kell feltárni: a fordító nem léphet ki a „nyelvi nyelv”, a *lingua linguaggio* keretei közül. A célnyelvi szöveget mindig egy konkrét személy, a fordító hozza létre (akinek megvannak a maga egyéni emberi tényezői), és a fordítást mint ilyent kell olvasni és elfogadni. A modern, hermeneutikai alapú traduktológia nem követendő recepteket ír elő a fordító számára, hanem a különböző fordítási lehetőségek aprólékos és beható elemzése révén feltárja a lehetőségeket, megmutatja a lehetséges utakat, napvilágra hozva az időnként egymással vitatkozó koncepciókat ugyanazon fordítási kérdéssel kapcsolatban.

2.5. A bemutatott példák talán közelebb vihetnek minket a fordíthatatlanság kategóriájának megértéséhez. Meggyőződésünk, hogy a fordíthatatlanság kategóriáját csak a fordítást „a szavak szintjén” elképzelő nyelvészek és a fordításon az eredeti műalkotást számon kérő költők, esztéták tartják életben. Az elméleti érvekre szinte naponta cáfol rá a konkrét fordítói gyakorlat. Kérdés azonban:

lehet-e valamiféleképpen *kompenzálni* a fordítási művelet során keletkező veszteségeket?

A *nyelvi akadályok*, a *langue*-szintű, a kódból eredő veszteségek csak nagyon nehezen (sokszor egyáltalán nem) kompenzálhatók. A reklámszövegek óriási nyelvi kreativitással rendelkező fordítói azonban még ilyenkor is képesek fordítói telitalálatokra. Csak egyetlen példa: a Burger King nevű étteremlánc egyik angol nyelvű szórólapján például a „The best in the *summer!*” mondat a szórólap hátoldalán magyar nyelven „Nyárban a legjobb!” változatban szerepel. Ha létezik minden szempontból pontos fordítás, akkor *ez az*: a fordítás az eredeti *minden információját* nem is szó-, hanem morfémaik szerint átkódolja, még a *nyár/ár* szójátékot is. Mondhatnánk persze, hogy ez azért sikerülhetett, mert érdekes módon a magyar *nyár* szóban éppúgy benne rejlik az *ár*, mint az angol *summer* szóban a *sum*, és ez a véletlen egybeesés megkönnyítette a mondat pontos fordítását. Más nyelvek (például a francia) esetében ez az egybeesés nincs meg, ezért ez a reklámmondat francia nyelven nem szólalna meg olyan jól, mint magyarul.⁴

Különböző példák elemzése alapján azonban mégis azt szűrhetjük le, hogy a *szóviccek*, *nyelvi játékok* a szöveg, a diszkurzus szintjén (a nyelv kreatív jellege miatt) más szójátékokkal, nyelvi játékokkal néha meglepően könnyen helyettesíthetők: az ilyen megoldások felkutatásában, megtalálásában természetesen nagyon sok múlik a fordító ügyességén, leleményességén, nyelvi kreativitásán.

Ami a *filozófémák* fordítását illeti, ez sem riasztja el a fordítókat: ha kell, ők is előszeretettel találnak ki, „gyártanak” neologizmusokat, új terminusokat, és ilyen értelemben a *langue-on* (is) dolgoznak. A versfordítás esetében a fő nehézséget az jelenti, hogy a fordítónak megköötöttségekkel kell számolnia. Ezt egy Ribeiro Couto nevű kortárs spanyol költő nagyon jól megfogalmazta: „A fordítás alkotás – mondja –, csak az köztük a fordítóra nézve hátrányos különbség, hogy a fordítónak nincs szabadsága; nem az élményből indul ki, amit az életből, a tiszta forrásból merít, hanem kimunkált szövegből, és alkotó tevékenységének meg van szabva az útja, világosan ki vannak jelölve a határai. A fordítónak más nyelvi anyagból kell létrehoznia a költeményt (de úgy, hogy az eredeti költői alkotás se váljék semmivé), mintha egy festményt kellene lemásolnia, de egészen más színek volnának a palettáján” (vö. Rónai 1980: 196–197).

Az igazi nehézséget – a műfordítók tanúsíthatják – az olyan, erősen konnotált nyelvi elemek fordítása jelenti, amelyek a *forrásnyelv szociokulturális kontextusából* erednek. Közismert a misszionáriusok példája, akik a bibliai „Isten báránya” kifejezést az eszkimók számára érthetőbb „Isten fókája” alakra változtatták, hogy a gyülekezet megértse az eredeti üzenet lényegét. A kanadai Robert Larose érdekes példákkal szemlélteti, mennyire meg kell változtatni olykor egy civilizáció képét ahhoz, hogy egy másik számára érthető legyen. Az arab *Dzsihad* szó francia fordításának példáját idézi. Franciára (és magyarra is) évszázadok óta „szent háború”-nak fordítják a Dzsihadot, „...és ez most [vagyis a nyolcvanas évek elején, A. S.] nagyon is valóságos, hiszen Khomeini időről időre mindenkit felszólít a Dzsihadra, a szent háborúra. Pedig a szóban nincs benne sem a háború, sem a szentség fogalma. Egyik lehetséges fordítása ‘erőfeszítés’ volna.

[...] Valójában a Dzsihad végső soron valóban szent háborút jelent, de ehhez a valósághoz más utakon jutunk el. Vallásos erőfeszítésről van szó, megfeszített munkáról Isten érdekében. Ez vezethet háborúhoz, és a nyugati ember szemében ezt a háborút lehet szentnek minősíteni. A nyugati ember számára ugyanis a választóvonal a szent és a világi között húzódik. Egy olyan civilizációban, amelyben ez a fogalom nem létezik vagy nem így létezik, a szent háború csupán a vallásos erőfeszítés egyik kiterjesztése, Isten érdekében végzett munka. [...] A Dzsihad nem szent háború. Mégis, ha valaki nyugati ember, és franciául beszél, akkor számára a Dzsihad mégsem lehet más, mint szent háború. Különben meg kell tanulni arabul, és e nyelven keresztül hatolni be egy civilizációba és egy történelembe” (Larose 1989: 93).

Ez a példa alátámasztja Arnold Gehlennek a metaforikus nyelvi gazdagsággal és a fantázia szóteremtő szerepével kapcsolatos eszmefuttatásait: „... a fordítások [...] csupán egy másfajta nyelv szellemében történő körülírásai ugyanannak a *tényállásnak*, de nem annak a spontán módnak, ahogyan ezt a tényállást felfogják. Ha a grönlandi nyelv egyáltalán nem hozza létre azt az alapvető fantázia-képződményt, hogy ‘hallom’, hanem egy egészen más képpel él, amit a mi nyelvünk eszközeivel (és így annak előfeltevései között) a következőképpen adhatunk vissza: ‘az én felhangzásom’, úgy itt voltaképpen nem kerül már sor valódi ‘fordításra’, azaz nem ismerjük meg ezt a szemléletet mint *érvényeset* és eredetit, hanem csupán áttesszük ugyanazt a tényállást egy egészen más ‘nyelv-érzékbe’ vagy nyelvi fantáziaképbe. Minden nyelv csak annyiban fordítható le minden más nyelvre, amennyiben át lehet vinni azt, *amiről* szó van, de nem az eredeti módon, *ahogyan* a nyelvi fantázia birtokába veszi ezt a tényállást” (Gehlen 1976: 413, kiemelések az eredetiben).

E megállapítás igazságát legjobban talán a szólások és közmondások példáján keresztül bizonyíthatjuk, amelyek mindig egy népre, egy nyelvközösségre jellemző speciális mentalitást, létfelfogást, *Weltanschauung*ot tükröznek. Egy Haiti közmondás szerint „Ne sértsd meg az aligátort, míg át nem úszad a folyót!”, az ugyanezt a gondolatot kifejező magyar változat pedig valahogy úgy szól, hogy „Ne köpj bele abba a kútba, amelyből vizet merítesz”. Elképzelhető lenne ez fordítva? A hiábavaló, feleslegesen végzett munkára a francia nyelv költőien azt mondja, hogy „c’est un coup d’épée dans l’eau” [‘egy kardcsapás a vízbe’], a magyar falra hányt borsót emleget. „Az alma nem esik messze a fájától” – mondogatjuk bizonyos beszédszituációkban. „Tel père, tel fils” [‘Amilyen az apa, olyan a fia’] – mondja e szólás francia változata. „Filho de peixe sabe nadar” [‘A hal fia tud úszni’] – íme a portugál változat. Véletlen az, hogy ugyanazt a gondolatot a három nyelv(közösség), a három különböző gondolkodásmód, világlátás (*Weltanschauung*), nem egyformán fejezi ki? És mi a fordító teendője e szólások, közmondások fordításakor? Nem keletkezik-e túl nagy veszteség a kulturális konnotációkban, ha a portugál közmondásban szereplő hal és fia helyett alma és fa kerül a magyar szövegbe? A mi álláspontunk szerint az ehhez hasonló kérdések felvetése és elemzése a modern fordítástudomány egyik legfontosabb feladata.

Irodalom

- Albert S. 2003. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái. Filozófiai szövegek fordítási kérdései*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Albert S. 2004. A fordíthatatlanság mint fordításelméleti kategória. In: Gervain J., Pléh Cs. (szerk.): *A láthatatlan megismerés*. Budapest: Gondolat, 81-104.
- Bastuji, J. 1974. Traduction et théorie linguistique. In: Robel, Léon [sous la direction de]: *La traduction en jeu*. Collection *Change*, No. 19. Paris: Seghers /Laffont, 25-42.
- Benjamin, W. 1980. A műfordító feladata. Ford.: Tandori Dezső. In: *Angelus Novus*. Budapest: Helikon, 71-86.
- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Eoyang, E. C. 2003. *Borrowed Plumage. Polemical Essays on Translation*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi.
- Gambier, Y. 1977. La traduction et ses dimensions transformatrices. *Meta* Vol. 22, No. 4, 252-257.
- Gehlen, A. 1976. *Az ember természete és helye a világban*. Ford.: Kis János. Budapest: Gondolat.
- Gramsci, A. 1970. *Filozófiai írások*. Ford.: Rozsnyai Ervin. Budapest: Kossuth.
- Gilson, É. 1969. *Linguistique et philosophie. Essai sur les constantes philosophiques du langage*. Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Heidegger, M. 1988. *A műalkotás eredete*. Ford.: Bacsó Béla. Budapest: Európa.
- Joós E. 1991. *Isten és Lét. Körséta Heidegger, Kierkegaard, Nietzsche és más filozófusok társaságában*. Budapest: PallWest Kiadó.
- Larose, R. 1989. *Théories contemporaines de la traduction*. Québec: Sillery.
- Mounin, G. 1955. *Les belles infidèles*. Paris: Cahiers du Sud.
- Popoviè, A. 1980. *A műfordítás elmélete*. Ford.: Zsilka Tibor. Bratislava: Madách.
- Rónai P. 1980. *Latin és mosoly*. Budapest: Európa.
- Steiner, G. 1978. *Après Babel. Une poétique du dire et de la traduction*. Paris: Albin Michel.
- Toury, G. 1988. Reflexions on Translation, the Study of Translation and Translation Studies. In: Holz-Mhntthri, J. [Hrsg.]: *Translationstheorie – Grundlagen und Standorte*. *Studia Translatologica*, Ser. A, vol. 1. Tampere, 81-90.

Források

- Balzac, H. de. 1966. *Illusions perdues*. Paris: Garnier-Flammarion.
- Balzac, H. de. 1949. *Vesztett illúziók*. Ford.: Benedek Marcell. Budapest: Révai Könyvkiadó.
- Balzac, H. de. 1960. *Elveszett illúziók*. Ford.: Benedek Marcell. Budapest: Európa.
- Balzac, H. de. 1920. *Verlorene Illusionen*. Deutsch von Hedwig Lachmann. Leipzig: Im Insel-Verlag.
- Balzac, H. de. 1956. *Verlorene Illusionen*. Deutsch von Otto Flake. Berlin: Rütten & Loening, 6. Auflage.
- Balzac, O. de. 1989. *Utracsennie illjuzii*. Ford.: N. Jakovleva. Baku: Jazicsi.
- Maia, L. 2004. *Poemele latinității / Os poemas da latinidade*. Traducere mono- și pluri-lingvă: Dana-Marina Dumitriu. Craiova: Aius.

Jegyzetek

- ¹ Lásd erről részletesen: Albert 2003, 43 –68. oldal, és Albert 2004.
- ² Hogy a „fordítás” terminus pontos definiálása nem is olyan egyszerű dolog, azt jól tükrözi Gideon Tourynak – a fordításelmélet világszerte ismert képviselőjének, a Tel Avivi egyetem professzorának – egyik megjegyzése, aki egy cikkében csupa nagybetűvel ezt írja: „NEM TUDOM, MI A FORDÍTÁS!”, majd hozzáteszi: „inkább követendő cél, mint kiindulási pont” (Toury 1988: 85).
- ³ *Winter Night*. Selected Poems of Attila József. Translated from the Hungarian by John Bátki. Corvina Kiadó, Budapest, 1997, 47. oldal.
- ⁴ A francia fordítók is egészen biztosan találnának rá valamilyen megoldást, hiszen a *consommer* [‘fogyasztani’] igében is benne van a *somme* [‘összeg’] főnév. A reklámszövegek és az egymondatos (gyakorlatilag kontextus nélküli) egyéb szövegek (például filmpárbeszéddek) elemzése külön figyelmet érdemelne. Ennek a problémakörnek egyik speciális esete az, amikor az egybeesés fonetikai szinten valósul meg, és két, eltérő jelentésű szó *homofón viszonyba* kerül egymással. Valamelyik angol filmben hangzott el az alábbi mondat, válaszként arra a kérdésre, hogy mi volt egy szigeten valahol az óceán közepén: „*Sunshines, sunflowers and sons of bitches*”. A magyar felirat fordítói telitalálatnak tekinthető: „Sok *napfény, napraforgó és sok naplopó*”.

Gondolatok a társasnyelvészet és a fordítástudomány viszonyáról

Heltai Pál

Lanstyák István (2004) gondolatébresztő cikke a fordítástudományt a társasnyelvészet (szociolingvisztika) oldaláról közelíti meg. A fordítástudományt ebből az előnyös nézőpontból szemlélve sok mindent észrevesz, amit más nem, és sok olyan megállapítást és javaslatot tesz, amin érdemes elgondolkozni vagy amivel érdemes vitatkozni. Úgy gondolom, a cikk mindenképpen jó alkalom arra, hogy a *Fordítástudományban* új műfajt honosítsunk meg: a vitacikket. Ezen új műfaj első példányának szánom a jelen eszme-futtatást.

1. Társasnyelvészet és szociolingvisztika

Lanstyák (2004: 5) szerint a társasnyelvészetnek nagyságrendekkel fontosabb szerepet kellene játszania (és részben játszik is, teszi hozzá) a fordítástudományban, mint ahogy az Klaudy fordításelméleti könyvének a szociolingvisztikáról szóló fejezetében (1999/2002: 31–39) leírtakból következik.

Mielőtt ezt a kijelentést érdemben vizsgálnánk, tisztáznunk kell, mit jelent a *társasnyelvészet* kifejezés. Lanstyák cikkének bevezető szakasza szerint a társasnyelvészet a szociolingvisztika szinonímája („*társasnyelvészet vagy szociolingvisztika*”). A 2. részben (6–7.o.) viszont a társasnyelvészetre (Labov és Trudgill nyomán) gyűjtőfogalomként utal, ami magába foglalja többek között a nyelv-szociológiát, pragmatikát, diskurzuselméletet, kétnyelvűségkutatást, stb., sőt ide sorolja a fordítástudományt is. Tekintve, hogy két oldalon belül két különböző értelemben fordul elő a kifejezés, úgy gondolom, hasznos lehet ennek a terminusnak a jelentését részletesebben megvizsgálnunk.

Karácsony Sándor 1938-ban megjelent *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* c. könyve az iskolai nyelvtanítás kérdéseiből indul ki. A szerző szerint a nyelvtanítás hagyományos eredménytelensége és népszerűtlensége annak köszönhető, hogy a nyelvtan tanulása során a tanulók nem látják a fától az erdőt, vagyis azt, hogy az egyes nyelvtani formák tanulásának mi köze van a nyelv alap-tényéhez, ahhoz a tényhez, hogy „*én és te beszélünk*”. Másképpen fogalmazva: a nyelvet (és a nyelvtant) kommunikációra használjuk; a nyelvtan paradigmái csak akkor érdekesek – legalábbis a tanuló számára – ha a nyelv használatát, társas tevékenység jellegét akkor is szem előtt tartjuk, amikor a rendszert vesszük szemügyre:

Az egyetlen kérése a nevelő gondolkozásnak az, hogy úgy beszéljünk a nyelvtudomány tényéről, hogy közben mindig arról beszéljünk, ami a nyelv. Az

alap, amelyre mindig vonatkoztatunk mindent, ez a darabja legyen a valóságos életnek, hogy én és te beszélünk. (Karácsony 1938: xxiii)

Ennek megfelelően Karácsony a kommunikációs helyzetekből indul ki, és a mondattantól az alaktanon keresztül a hangtan felé haladva írja le a nyelvtant, a korábbi nyelvtankönyvekhez képest fordított sorrendben, mindig szem előtt tartva a nyelv használatának társas jellegét. Újabban Szilágyi N. Sándor (2000) tett hasonló kísérletet arra, hogy elmagyarázza a nyelvtanból felvételizőknek, hogy a nyelvtant kommunikációra használjuk.

Karácsony szerint tehát *lényege szerint minden nyelvészet társasnyelvészet* (bár ezt a kifejezést nem használja), hiszen az emberi kommunikáció folyamatát és annak eszközét, a nyelvet tanulmányozza, amelynek használatához mindig legalább két ember szükségeltetik. Hasonló gondolatokat fejt ki Sándor (2001): szerinte a szociolingvisztika tulajdonképpen nem a nyelvészet egyik ága, hanem szemlélet, a nyelvnek mint társas tevékenységnek a szemlélete. Éppen ezért váltja fel a *szociolingvisztika* kifejezést *társasnyelvészet* kifejezéssel. Míg a hagyományos értelemben vett szociolingvisztika a nyelv és a társadalom kapcsolatát, egymásra hatását és az ennek nyomán kialakuló nyelvváltozatokat vizsgálja, addig a *társasnyelvészetként értelmezett szociolingvisztika*, vagy egyszerűen társasnyelvészet ennél szélesebb területre terjed ki, és gyakorlatilag azonos a nyelvészettel: „nem arról van szó, hogy a társas szemléletű nyelvészet a nyelv társas tulajdonságaival **is** foglalkozik, hanem arról, hogy **úgy** foglalkozik a nyelvvel, hogy a nyelv közösségi jellegét **mindenképpen** figyelembe veszi”. A társasnyelvészethez tehát nem csupán azok a területek tartoznak, amelyeket hagyományosan a szociolingvisztika illetékességi körébe szoktunk utalni. Sándor – némi megszorítással – a társasnyelvészethez sorolja többek között a diskurzuselemzést, de ide sorolhatjuk a pragmatikát is. Könnyen belátható, hogy amikor a szövegnyelvészet a szöveg jelentésének létrehozásában a feladó és a befogadó szerepét egyaránt figyelembe veszi, akkor a társasnyelvészet szemléletmódját követi, és kimondottan társasnyelvészeti szemléletet követ a pragmatika, amikor a megnyilatkozások megértését az együttműködési elv vagy a relevancia elvének alapján tanulmányozza, vagy azt vizsgálja, hogy a hallgató milyen következtetésekkel jut el a nyelvi kódolt jelentésektől az aktuális jelentéshez. A társasnyelvészethez tartozik tehát minden olyan nyelvészeti ág, illetve nyelvészeti megközelítés, amely „úgy foglalkozik a nyelvvel, hogy a nyelv közösségi jellegét mindenképpen figyelembe veszi”.

Bár ezekben a nyelvészeti diszciplínákban is előfordul, hogy a nyelvi jelenségeket a konkrét kommunikációs helyzettől és a résztvevőktől elvonatkoztatva vizsgálják (például a szövegnyelvészetben), alapjában véve azonban ezen nyelvészeti ágak kutatásaiban jobban jelen van a két (vagy több) kommunikáló ember tudata, mint a kizárólag a nyelvi rendszer leírásával foglalkozó nyelvészetben; az utóbbival szembeállítva tehát ezeket a nyelvészeti ágakat valóban nevezhetjük társasnyelvészethez is.

Úgy tűnik, jelentős mértékű az átfedés a társasnyelvészet és a Saussure által *parole*-nyelvészethez nevezett területek között. Saussure a konkrét kommunikációtól elvonatkoztatott nyelvi rendszer vizsgálatát tekintette a nyelvészet igazi

feladatának (ezt nevezte „belső nyelvészetnek”), míg a nyelv használatával, a parole-jelenségekkel foglalkozó „külső nyelvészetet” kevesebbre becsülte. Ez a hagyomány ma is folytatódik: a „belső nyelvészetet” jelenleg képviselő formális (elméleti) nyelvészetnek – legalábbis akadémiai környezetben – jóval nagyobb a presztízse, mint a konkrét kommunikációs helyzetekhez kötődő „külső nyelvészet” egyes ágainak.

Érdekes módon azonban a „külső nyelvészettel” – a beszéd nyelvészetével – kapcsolatos nyelvészeti diszciplínák minden gyakorlati alkalmazás szempontjából használhatóbb adatokat szolgáltatnak, mint a formális nyelvészet (éppen ezért tekintik őket „alkalmazott nyelvészetnek”). Nem csak arról van azonban szó, hogy a társasnyelvészeti diszciplínák eredményeit közvetlenebbül lehet alkalmazni, hanem arról is, hogy ha az emberi kommunikáció lényegét akarjuk megragadni, akkor megfelelő választ ad-e kérdéseinkre a nyelvi rendszer vizsgálata? Karácsony csak az iskolai nyelvtanítással kapcsolatban állítja, hogy a nyelvtan tényei érdektelenek, ha közben elfelejtkezünk arról, mire is használjuk a nyelvet, de lehet, hogy ez a tudományos megismerés szempontjából is érvényes: lehet, hogy a Saussure által „külső nyelvészet”-nek tartott parole-nyelvészet a „belső nyelvészet”. Sándor (2001) szerint pontosan ez a helyzet (illetve nincs értelme megkülönböztetni *langue*-ot és *parole*-t, szinkroniát és diakroniát, alkalmazott és elméleti nyelvészetet: a nyelvészetnek csak akkor van értelme, ha társas szemléletű).

Azzal, hogy lényegében minden nyelvészet társasnyelvészet, teljes mértékben egyetértek. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy nemcsak lehetséges, de elkerülhetetlen is a társas tevékenység eszközéül szolgáló nyelvi rendszert a konkrét kommunikációs helyzettől elvonatkoztatva *is* vizsgálni. Ezt jelzi az a tény is, hogy a nagyjából és egészében a társasnyelvészethez sorolható diszciplínák mindegyikének vannak olyan területei és megközelítései, amelyek inkább a rendszernyelvészethez tartoznak. Sándor (2001: 12) szerint „a diskurzuselemzés olyan szövegtan, amelynek alapvető szemlélete az, hogy a nyelvet közösségben használják, és elemzéseit nem szűkíti a nyelvi rendszer szövegszintű struktúráinak elemzésére”. A szövegtan egy része tehát ilyen – más része rendszer-szemléletű. Paradox módon a szociolingvisztika sem mindig társasnyelvészet: miközben a nyelv és a társadalom kapcsolatát, egymásra hatását, a nyelv beszélőtől, hallgatótól és kommunikációs helyzettől függő változatosságát vizsgálja, a hangsúly átkerülhet az egyes nyelvi változók százalékos arányaira, míg a nyelvi tevékenység társas jellege el is felejtődhet.

Mi következik mindebből? A társasnyelvészet kifejezés egyrészt nagyon vonzó, másrészt némi terminológiai bizonytalanságot eredményez, hogy a fent meghatározott „társas szemléletű nyelvészet” jelentés mellett Lanstyák szűkebb értelemben, a szociolingvisztika szinonímájaként is használja.

2. Társasnyelvészet és fordítástudomány

Milyen szerepet játszik a fordítástudományban a társasnyelvészeti megközelítés? Lanstyák megfogalmazása nem egyértelmű: egyrészt azt állítja, hogy a társasnyelvészetnek nagyobb szerepet *kellene* játszania, másrészt azt állítja, hogy *játszik is*.

A mondat második felével egyetértek. Ha *társasnyelvészet*en a tágabb értelemben vett nyelvészeti megközelítésmódot értjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a fordítástudományban a társasnyelvészet egyes ágai, különösen a szövegnyelvészet és a pragmatika, nem csupán fontos, hanem *meghatározó* szerepet játszanak. Ma már a fordítástudomány kimondottan társasnyelvészeti tudományág (ahogy erre Lanstyák is utal), mivel egyrészt a társasnyelvészet eredményeit tudja leginkább hasznosítani (nincs generatív fordításelmélet), másrészt mivel konkrét szövegekkel foglalkozik, amelyeknek a két végén mindig ott van az egyik és a másik ember (és közöttük a harmadik, a fordító); vizsgálatának tárgya tehát kimondottan társas nyelvi tevékenység. Nida dinamikus ekvivalencia-elmélete például arról szól, hogy a fordítók hogyan adaptálják (kijelentő és felszólító módban is) a szövegeket a különböző befogadók szükségleteinek megfelelően: Fawcett (1997: 2) szerint ezt az elméletet úgy tekinthetjük, mint a „fordítás szociolingvisztikáját”. A társas nyelvészet jelentősége a fordítástudományban ma már annyira megnőtt, hogy az inga átlendült a másik irányba, és a fordítástudomány néha arról a kézenfekvőnek tűnő tényről is hajlamos elfelejtkezni, hogy a fordításban a nyelvi rendszerek különbségei – Klaudy kifejezésével: *a nyelvek fordítási viselkedése is* – fontos szerepet játszik.¹

A fordítástudomány kialakulásának időszaka egybeesett a kontrasztív nyelvészet fénykorával. A fordítás nyelvészeti elmélete a nyelvi rendszerek különbségeire és az ezekből szükségszerűen eredő fordítási (átváltási) műveletekre helyezte a hangsúlyt, és nem foglalkozott a konkrét kommunikációs helyzettel; így módon tehát a strukturalista indíttatású kontrasztív nyelvészettel együtt eltávolodott a társasnyelvészeti szemlélettől. Hatim és Mason közkedvelt könyve (1990: 26–31) alaposan le is szedi ezért a keresztvizet a fordítás nyelvészeti elméletéről, a fordítás és a kontrasztív nyelvészet összefonódásáról. A kritika jogos, ugyanakkor nem hasznos az sem, ha az ellenkező végletbe esünk, és nem veszünk tudomást arról, hogy az egyes nyelvi rendszerek különbségei, függetlenül a konkrét fordítási helyzettől és a konkrét szövegtől, befolyásolják a fordítást, rendszeresen előforduló fordítási műveleteket tesznek szükségessé, és ezek a rendszerszerű különbségek leírhatók, sőt a gyakorlatban (például a fordítóképzésben) is hasznosíthatók. Ezt Lanstyák is elismeri (6. o.) Ebbe a hagyományba illeszkedik Klaudy idézett műve is, amely a fordítási műveletek talán eddigi legteljesebb leírását adja, de ugyanezt a hagyományt folytatják a szövegkorpuszok statisztikai vizsgálatával foglalkozó fordítástudományi megközelítések is.

3. Fordítástudomány és kétnyelvűség

Lanstyák szerint a fordítástudomány nem veszi kellőképpen figyelembe a kétnyelvűségkutatás, a kontaktológia és a nyelvi variabilitás elméletének eredményeit. „...a fordításelméleti irodalomban nem érvényesül eléggé a kétnyelvűségi szemlélet. A fordításkutatók a fordítást hallgatólagosan a kétnyelvű beszédtevékenységgel azonosítják, nem nagyon vesznek tudomást a kétnyelvű beszélő közösségek nyelvi gyakorlatáról, s a fordítást az egynyelvű beszédtevékenységgel állítják szembe” (Lanstyák 2004: 6).

Feltételezem, hogy amikor Lanstyák azt írja, hogy „a társasnyelvészetnek ennél nagyságrendekkel fontosabb szerepet kellene játszania – és részben játszik is – a fordítástudományban”, akkor a *kellene* a fent említett kutatási területekre vonatkozik. Megnehezíti azonban a mondat értelmezését a már említett terminológiai bizonytalanság: a kétnyelvűségkutatást, a kontaktológiát és a nyelvi variabilitás elméletét hagyományosan a szociolingvisztikához szokták sorolni, és Lanstyák a *társasnyelvészet* kifejezést szűkebb értelemben, a szociolingvisztika szinonímjaként is használja, továbbá Klaudynak a szociolingvisztika szerepéről szóló fejezetéből indul ki – akkor miért a társasnyelvészetnek kellene nagyobb szerepet játszania a fordítástudományban? Miért nem a szociolingvisztikának? Vagy konkrétan: a kétnyelvűségkutatásnak? Vagy a társasnyelvészet egyes ágainak?

Visszatérve a kétnyelvűségkutatásra, készségesen elismerem, hogy a fordítástudományban nem érvényesül eléggé a kétnyelvűségi szemlélet, és csak a javára válna, ha több figyelmet fordítana a kétnyelvűségkutatásra és a kontaktológiára. Valóban igaz, hogy mind a kétnyelvű kommunikáció, mind a fordítás *kommunikáció*, és a kommunikáció általános törvényszerűségei mindkettőre érvényesek, ráadásul a kommunikáció mind a két esetben két nyelven történik. Ennek alapján meglepő lenne, ha a kétnyelvű beszédtevékenységben és a fordításban nem találnánk közös vonásokat.

Ugyanakkor úgy gondolom, hogy a kétnyelvű kommunikáció és a fordítás között igen jelentős eltérések is vannak. Ezeket Lanstyák kiválóan összefoglalja: a kétnyelvű beszédtevékenység független, a fordítás és tolmácsolás függő nyelvhasználat, a kétnyelvű beszédtevékenység során a kétnyelvű beszélő felváltva használja a két nyelvet különböző tartalmú közlésekben, míg a fordítás és tolmácsolás során a fordító (tolmács) egy korábbi közléssel azonos (vagy azonosnak feltételezett) tartalmú közléseket hoz létre egy másik nyelven. Tehát itt *két különböző kétnyelvű kommunikációról* van szó. Ezért nem érthetek egyet azzal, hogy a kétnyelvűségkutatásnak meghatározó szerepe lehetne a fordítástudományban.

A fordítástudomány meghatározásaiban valóban gyakran szerepel az a kitétel, hogy „a fordítás kétnyelvű kommunikáció”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fordításkutatók itt a természetes kétnyelvű kommunikációra gondolnak, és „a fordítást hallgatólágosan a kétnyelvű beszédtevékenységgel” azonosítják, hiszen – mint Lanstyák írja – a természetes kétnyelvűség körülményei között előforduló kétnyelvű kommunikáció eddig kiesett a fordítástudomány látóköréből. A fordításra utaló „kétnyelvű kommunikáció” kifejezés tehát a fordítástudományban csupán azt a tényt regisztrálja, hogy a kommunikáció két nyelv használatával megy végbe.

A fordítástudomány által vizsgált kétnyelvű kommunikáció tehát – ahogy Lanstyák is leírja – eltér a kétnyelvűek természetes kétnyelvű beszédtevékenységétől. A jobb áttekintés érdekében a kétfajta kommunikáció eltéréseit a következő táblázatban összegzem.

Kétnyelvű beszédtevékenység	Fordítás és tolmácsolás
Tipikusan két résztvevője van.	Tipikusan három résztvevője van.
A résztvevők kétnyelvűek.	Csak a közvetítő kétnyelvű.
Mind a két résztvevő használja mind a két nyelvet.	Csak a közvetítő (fordító) használ két nyelvet, a feladó és a címzett egynyelvű kommunikációt folytat.
Független beszédtevékenység: a két különböző nyelven elmondott szövegrészek nem azonosak.	Függő beszédtevékenység: már megfogalmazott üzenet ismétlése más nyelven.
A két különböző nyelven kifejezett szövegrészek feladója azonos.	A két különböző nyelven kifejezett szöveg feladója nem azonos.
A két különböző nyelven kifejezett szövegrészek címzettje többnyire ugyanaz (lehet azonban más is).	A két különböző nyelven kifejezett szöveg címzettje más.

Ezek bizony lényeges különbségek,² ezért nem tartom valószínűnek, hogy a fordítástudomány olyan mértékben összefonódjon a kétnyelvűségkutatással, mint azt Lanstyák javasolja: „a fordítástudomány akár a kétnyelvűségkutatás egyik speciális területe is lehetne” (17. o.). Nem a fordítástudomány önállóságát félttem: egyszerűen arról van szó, hogy a kétféle kétnyelvű kommunikáció hasonlóságai ezt nem indokolják, tekintve, hogy a hasonlóságok mellett egy sor eltérés is található. Maga Lanstyák is megállapítja, hogy „a nyelvközi fordítás a kétnyelvű beszédtevékenységnek egy egészen sajátos – mondhatni atipikus – válfaja, amely radikálisan eltér a szokásos kétnyelvű beszédtevékenységtől” (11. o.). Mind a két tudományág a kommunikáció egy bizonyos fajtáját vizsgálja, amelyben két nyelv szerepel, ezért sok közös vonása van; a különbségek azonban olyan mértékűek, hogy az ilyenfajta átsorolást nem teszik lehetővé. A kétnyelvűségkutatásnak is megvannak a maga hagyományos témái, amelyek a fordítástudomány számára közömbösek, míg a fordítástudomány, amely a tágabb értelemben vett társasnyelvészet legkülönfélébb területeivel van kapcsolatban, sok olyan kutatási területtel és témával foglalkozik, amelyek a kétnyelvűségkutatás és a szűkebb értelemben vett társasnyelvészet (szociolingvisztika) illetékességi körén túl esnek.

Azzal viszont fenntartás nélkül egyetérthetünk, hogy a fordítástudomány elméleti és gyakorlati kérdéseinek megoldásában *összehasonlításképpen* fontos lehet a kétnyelvűségkutatás eredményeit és módszereit figyelembe venni. A kétnyelvű kommunikáció, illetve a fordítás összehasonlítása sok kérdésben közelebb vihet a fordítás megértéséhez. Különösen ígéretesnek tűnik a kétfajta kommunikáció nem tipikus változatainak, például a hivatásos és a természetes fordításnak az összehasonlítása, a hasonlóságok és különbségek regisztrálása.

4. Kétnyelvű-e a fordító?

Lanstyák nem ért egyet Klaudy véleményével, aki a fordítót nem tartja kétnyelvű beszélőnek. Megállapítja, hogy

a fordítók és tolmácsok fordítási tevékenysége nem szakítható el a „mezei” kétnyelvű beszélők szokványos beszédtevékenységétől ... a fordítók munkájuk során értelemszerűen nem lehetnek egynyelvű beszédmódban, csakis kétnyelvűben. Ez pedig nagyban növeli a kontaktushatás lehetőségét. (13)

Ugyanakkor Lanstyák a különbségeket is megemlíti:

a fordítók esetében a másik nyelv nemcsak úgy általában van jelen, hanem olyan más nyelvű írásművet olvasnak vagy más nyelvű beszédművet hallgatnak a fordítók, amely közvetlen modellként szolgál saját beszédtevékenységükhöz; ezt neveztük főntebb függő szövegalkotásnak, ill. függő beszédtevékenységnek.

Az előzőekből adódóan a fordító nyelvhasználatára nemcsak úgy általában van hatással a kétnyelvűség, ill. a másik nyelv, hanem az adott forrásnyelvi írás- vagy beszédmű nyelvi megoldásai nagyon is konkrétan befolyásolják. ...

Ugyanakkor a fordító nyelvhasználata – amint már főntebb is említettük – sokkal tudatosabb, mint a „mezei” kétnyelvű beszélőé, ezért rendszerint tudatosan ellenáll a másik nyelv hatásának. S bár a másik nyelv hatását teljesen nem tudja kiküszöbölni, elképzelhető, hogy a fordításban jelentkező kontaktushatás általában kisebb mértékű (egyszersmind más jellegű), mint egy átlagos kétnyelvű ember független beszédtevékenysége során létrejövő kontaktushatás. Hatványozottan így van ez a szakképzett fordítók esetében, akiket elméleti ismereteik is „védik” a másik nyelv hatásától.” (13–14)

Lanstyák tehát nagyon is jól meghatározza a kétnyelvű beszédtevékenység és a fordítás közötti *különbségeket*, ennek ellenére a kétnyelvű beszélők beszédtevékenysége és a fordítás közötti *hasonlóságokra* helyezi a hangsúlyt, elsősorban annak alapján, hogy „mindkét tevékenységet kétnyelvű emberek végzik („tudjuk, hogy a kétnyelvű emberek mindkét nyelvüket szükségszerűen másképp beszélnek, mint az érintett nyelvek egynyelvű beszélői, a kétnyelvűek ugyanis nem tudják a két nyelvüket teljesen távol tartani egymástól.... További hasonlóság a fordítás és a kétnyelvű emberek független beszédtevékenysége között, hogy mindkettő sajátos nyelvváltozatok kialakulásához vezet.”) (14)

Kétnyelvű tehát-e a fordító, és valóban kétnyelvű beszédmódban van-e, amikor fordít? Igen is, meg nem is: a fordító ugyan – nyelvtudása szintjétől függetlenül – valóban kétnyelvű, amennyiben két nyelvet használ, de ez a kétnyelvűség más, mint a természetes kétnyelvűség, és a közvetítői munka során létrejövő beszéd- vagy írásmű más jellegű, mint a természetes kétnyelvű beszédtevékenység során létrejövő. Az egynyelvű és kétnyelvű beszédmód mellett tehát harmadiknak, vagy a kétnyelvű beszédmódon belül, feltételezhetjük egy további beszédmód, a *közvetítési beszédmód* létezését is. A fordító beszédtevékenységének

célja és kontextusa – ahogy az Lanstyák leírásából is kiténik – erősen eltér a két-nyelvű beszédmódban levő kétnyelvű beszélőétől: a fordító *nem személyes célokból kommunikál két nyelven*, és ez a tény jelentős – esetleg döntő – mértékben meg fogja különböztetni tevékenységét a tipikus kétnyelvű beszédtevékenységtől.

A tulajdonképpeni kétnyelvű beszédmód és a közvetítői beszédmód prototípusa tehát, figyelembe véve a Lanstyák által említett különbségeket is, a következőkben különbözik egymástól:

Kétnyelvű beszédmód prototípusa	Közvetítési mód prototípusa
A két nyelvet ismerő személy <i>személyes kommunikációs céljainak</i> megvalósítása során két nyelvet használ.	A két nyelvet is ismerő személy <i>mások kommunikációs céljainak</i> megvalósítását akarja elősegíteni két nyelv használatával; saját személyes kommunikációs céljainak megvalósítása során ettől függetlenül használ egy vagy két nyelvet.
A beszélő a saját üzeneteit kommunikálja (független nyelvhasználat).	A beszélő mások üzeneteit kommunikálja (függő nyelvhasználat, már létező szöveg).
Általában nem ismétli egyik nyelven, amit a másik nyelven mondott és fordítva.	Általában egyik nyelven ismétli, amit valaki más egy másik nyelven mondott (írt); a fordítás gyakran egyirányú (a tolmácsolás lehet kétirányú is).
A beszélő nem foglalkozásszerűen használja a két nyelvet; figyelme a tartalomra összpontosul.	A közvetítő többnyire hivatásos; figyelme a formára is kiterjed, tevékenysége tudatosabb.
A két nyelven létrehozott üzenet címzettje tipikusan azonos személy.	A két nyelven létrehozott üzenet címzettje tipikusan más személy.
A két nyelven létrehozott üzenet gyakorlatilag egy időben, ugyanazon diskurzus keretében jut el a címzetthez.	A két nyelven létrehozott üzenet nem feltétlenül egy időben jut el a címzetthez; tipikusan a célnyelven létrehozott üzenet egyáltalán nem jut el a címzetthez.
Dominánsan szóbeli.	Dominánsan írásbeli.

Még egyszer hangsúlyozom, hogy a fordítástudomány és a társasnyelvészet (szociolingvisztika), ezen belül pedig a kétnyelvűségkutatás együttműködése nagyon gyümölcsöző lehet. Az összehasonlítás érdekes tanulságokkal szolgálhat mindkét szakterület számára. Fontos adatokat szolgáltatathat a természetes fordítás tanulmányozása, hasznos lehet az egynyelvű, kétnyelvű és a közvetítési beszédmód összehasonlítása; érdekes lehet megvizsgálni, hogyan hat a fordításra, ha kétnyelvű (és két kultúrájú) beszédközösség számára készül, vagy ha a fordító kétnyelvű körülmények között él.

Az is világos, hogy míg a kétféle kommunikáció prototípusai markánsan elkülönülnek egymástól, kevésbé prototípusos változataikban nagyobb lehet a hasonlóság. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a kétféle kommunikáció tanulmányozására létrejött nyelvészeti diszciplínák fő kutatási témái eltérőek, szakközi kapcsolódásai mások. A kutatási módszerek tekintetében a fordítástudomány egy sor más nyelvészeti diszciplína módszereit és eredményeit

hasznosíthatja (és hasznosítja); köztük a társasnyelvészetét (szociolingvisztikáit). Ennek ellenére aligha lenne értelme a fordítástudományt egyik vagy másik kutatási területet részének tekinteni.

5. A fordítás és a nyelvművelés viszonya

A magyar leíró nyelvészekhez hasonlóan a nyelvművelést Lanstyák sem tartja sokra: mint írja, „A fordítók és a fordításkutatók – gyermeki naivitással – még mindig a nyelvműveléstől várnak segítséget nyelvi gondjaik megoldásában, az élőnyelvi kutatások eredményeit, amelyeket pedig jól tudnának hasznosítani, nem ismerik.” (7) Az utóbbi kutatásokat közzétevő könyvek közül a Kiefer (2003), illetve Kontra (2003) által szerkesztett köteteket említi.

A magam részéről úgy vélem, hogy a fordító és tolmács többnyire formális kontextusokban dolgozik, amelyekben a sztenderd nyelvváltozat nyelvhelyességi normáinak betartását nem csupán elvárják, hanem be is tartatják. Ily módon a fordító (és tolmács) gondjait – legalábbis *részben* – a nyelvművelés oldja meg, amennyiben nyilvántartja a fordítás leggyakoribb kontextusaiban (írott nyelv, formális stílus) érvényes normákat és eligazítást nyújt bizonyos nyelvi változatok megítéléséről. Az, hogy az élőnyelvi vizsgálatok eligazítást adnak-e arra nézvést, hogy milyen normákat tartson be a fordító, ha megbízói igényeinek eleget akar tenni, kétségesnek tartom. A fordítónak nem arra van szüksége, hogy leíró jellegű információt kapjon arról, hogy az egyes magyar nyelvjárásokban a beszélők hány százaléka tart elfogadhatónak bizonyos vitatott nyelvi változókat, és a fordítót nem nyugtatja meg az az információ sem, hogy az általa beszélt nyelvváltozat ugyanolyan értékű, mint más nyelvváltozatok. A fordító – sok más beszélőtől eltérően – a fordítási nyelvváltozatot nem identitásjelző funkcióban használja, hanem természetes módon alkalmazkodni akar az érvényes normákhoz, és esetenként preskriptív útmutatást igényel. Ha ezt – legalábbis részben – a nyelvműveléstől kapja meg (amennyiben egyes normák nyilvántartásával a nyelvművelés foglalkozik) akkor a nyelvműveléshez fog fordulni; ha az élőnyelvi kutatásoktól kapja meg a választ, akkor az utóbbihoz. Ha a fordító el akarja dönteni, hogy adott szövegben a *bocsát* vagy a *bocsájt* formát írja-e le, vagy hogy elkerülje-e az ún. terpeszkedő szerkezeteket, a nyelvhasználat százalékos megoszlását mutató adattal nincs kiegészítve: azt is tudnia kell, hogy a fordítás felhasználói és megrendelői körében melyik formát tartják helyesnek (akár igazuk van, akár nincs). A társasnyelvészet akkor léphet a nyelvművelés helyére, ha az érvényes normákról teljes körű, megbízható, érthető és követhető információkat ad.

Jegyzetek

¹ Az EST (Európai Fordítási Társaság) 2004-es lisszaboni kongresszusán Brian Mossop „*Back to translation as Language*” címmel szervezett kerekasztal-beszélgetést. Vitaindításában azt a véleményt fejtette ki, hogy az utóbbi 20–25 évben a fordítástudomány a

fordítást egyre inkább szociokulturális, politikai és intézményi nézőpontból szemlélte, míg a nyelvi szempontot – hogyan jön létre a fordítás nyelve – teljesen háttérbe szorította. A mikrolingvisztikai elemzést ma úgy tekintik, mint ami önmagában nem érdekes, csak mint a szociológiai elemzés része, megelőző lépése.

² A fentiek természetesen csak a kétnyelvű beszédtevékenység, illetve a fordítás/tolmácsolás prototipikus változataira vonatkoznak. A nem prototipikus fordítási helyzetek közé tartozik például az önfordítás, ahol az eredeti feladó és a fordító azonos; ez nyilván közelebb esik a kétnyelvű beszédtevékenységhez. Ugyanakkor a kétnyelvű beszédtevékenység során is előfordul ugyanannak a szövegrésznek az ismétlése a másik nyelven, akár az eredeti feladó, akár közvetítő által, ami a fordítás/tolmácsoláshoz közelít (természetes fordítás). Világos azonban az is, hogy a kétnyelvű beszédtevékenység és a fordítás/tolmácsolás prototípusai jelentős mértékben eltérnek egymástól.

Irodalom

- Fawcett, P. 1997. *Translation and Language*. Manchester/Northampton: St. Jerome.
- Hatim, B., Mason, I. 1990. *Discourse and the Translator*. London: Longman.
- Karácsony S. 1938. *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Budapest: Exodus kiadás.
- Kiefer F. (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. 1999/2002. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica. (Az 5., bővített és átdolgozott kiadás alapján készült változatlan utánnomás.)
- Kontra M. (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lanstyák I. 2004. Fordítástudomány és kétnyelvűség. *Fordítástudomány* VI. évf. 1 szám 5–27.
- Sándor K. (szerk.) 2001. *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó.
- Szilágyi N. S. 2000. *Ne lógasd a nyelvedet hiába!* Kolozsvár: AESZ füzetek.

Szerző és olvasó viszonya a fordított szövegben*

Paksy Eszter

1. Bevezetés

A fordításkutatók általában fontosnak tartják, hogy a fordított szöveg ugyanazt a hatást érje el, mint az eredeti, megfeleljen a célközönség elvárásainak (Nida 1964), vagy ahogy Neubert (1980) fogalmaz, megőrizze az eredeti szöveg pragmatikáját, noha annak lexicája, grammatikája és szemantikája megváltozott. Nehéz azonban ellenőrizni, hogy ez a követelmény teljesült-e. Dolgozatomban forrásnyelvi és fordított szövegek egybevetésével igyekszem vizsgálni, hogy hogyan változik vagy marad változatlan a szövegek pragmatikája, azaz a szöveg és az olvasó (jel és jelhasználó) kapcsolata.

A szövegkutatók metaszövegnek nevezik a szövegnek azt az aspektusát, ahogy a szerző saját magát a szövegbe kivetíti, illetve explicit módon jelzi kommunikációs szándékait. (Hyland 1998). A metaszöveg különböző nyelvi formákban ölthet testet: a személyes és személytelen mondat szerkesztésben, módosítószók beiktatásában, a szöveg struktúrájára utaló kifejezések alkalmazásában. E jelenségek pragmatikai szempontú kutatása több szövegtípuson megindult, elsősorban érvelő-meggyőző szövegtípusokon (tudományos szöveg Hyland 1998; reklámszöveg Fuertes-Oliveira et al. 2001; vezércikkek Le 2004).

Más szerzők kontrasztív szempontból vizsgálják a metaszöveghez tartozó jelenségeket, így például a szerzői jelenlét nyelvi kifejeződését és az általános személyes névmások használatát (Ragnasdóttir és Strömkvist 2004; Berman 2004).

A metaszöveg tehát arra irányítja figyelmünket, hogy a szerzők hogyan vetítik bele magukat a szövegbe, hogy kommunikációs szándékaikat érzékeltessék. Ennek a pragmatikai eszköznek a vizsgálata segít abban, hogy feltérképezzük, hogyan befolyásolják a szerzők az olvasói megértést, azaz hogyan irányítják az olvasót abban, hogy megértse a szöveg jelentését és átlássa a szerző viszonyát a tartalomhoz és a hallgatósághoz.

A metaszöveg eszközeivel alakítja ki a szerző azt vagy azokat a szerepeket, amelyekben fel akar tűnni az olvasó előtt. Ezek az eszközök nyelvi eszközök, szavak, kifejezések, s ezért a fordítás során mindenképpen változnak: az egyik nyelv eszközeit egy másik nyelv eszközei váltják fel. Vajon a metaszöveg is változik? Ugyanaz marad-e a szerep, amit a szerző kialakított magáról? Erre a kérdésre keresem három francia publicisztika és magyar fordításuk elemzésével a választ.

* A II. Fordítástudományi PhD konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. (ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ, Budapest, 2005. március 31.)

2. A metaszöveg vizsgálata sajtósövegeken

A metaszövegek jellegzetességeit szisztematikusan elsősorban tudományos-érvelő szövegeken írták le, de az elemzés kategóriáit más műfajokon is alkalmazták már, sőt valójában a hétköznapi nyelvünk, a legtöbb műfaj, szövegfajta él a kommunikációnak ezen eszközével (Hyland 1998:438).

Elemzésemben a Crismore által kidolgozott (Crismore et al. 1993) és Hyland (1998) által továbbfejlesztett taxonómiára támaszkodom. Ők a metaszöveghez tartozó eszközöket két fő kategóriába sorolják: szövegjelölő metaszövegnek (textual metadiscourse) nevezik mindazon eszközöket, amelyek a szöveg tagoltságára, logikai felépítésére utalnak, és interperszonális metaszövegnek (interpersonal metadiscourse) azokat, amelyek inkább a szerző viszonyára utalnak a szöveggel és az olvasóval kapcsolatban. Mindkét fő kategóriát öt alkategóriára osztják. Én ezek közül csak az interperszonális metaszöveg két alkategóriáját, a kapcsolatjelölőket és a személyjelölőket fogom vizsgálni.

Kapcsolatjelölőn értek minden olyan lexikai elemet, amellyel a szerző az olvasót közvetlenül megszólítja, vagy a szöveg értelmezésébe bevonja, valamint minden olyan fordulatot, ahol a szerző az olvasóval közösséget vállal. Ilyenek természetesen az egyes és többes számú második személyű igealakok, a közvetlen kérdések, de mint látjuk majd, a többes szám első személyű alakok és időnként a személytelen névmások is viselkedhetnek kapcsolatjelölőként. Személyjelölők azok a szerkezetek, melyek a szerző jelenlétét hangsúlyozzák, elsősorban az egyes és többes számú első személyű igealakok és névmások.

Ezeket a kategóriákat Hyland a tudományos érvelő szövegekre állította fel. Én azonban sajtósövegekre, azon belül is publicisztikai írásokra fogom alkalmazni. Erre bátorít az is, hogy már készült több tanulmány, ahol a hylandi kategóriákat más műfajokon vizsgálták. Többek között Elisabeth Le (2004), aki vezércikkeket elemez ebből a szempontból. Célja, hogy feltárja, hogyan építi bele a *Le Monde* meggyőzési stratégiájába ezen metadiszkurzív eszközöknek a használatát. A *Le Monde*, mely talán a leginkább mérvadó francia napilap, azon vezércikkeit elemzi, melyek egy meghatározott időszakban az orosz helyzetet értékelik.

Le (2004) kifejti, hogy a vezércikkek esetében a metaszöveg három eszközét tartja relevánsnak: a külső utalásokat, a kapcsolatjelölőket és a személyjelölőket.

Számunkra fontos, hogy bemutatja, ugyanazok a nyelvtani elemek más-más kategóriába sorolhatók a szövegösszefüggés szerint. Így például a 'nous' t/1-es személyes névmás, az 'on' általános-személyes névmás és a közvetlen kérdések mindhárom elemzett kategóriához tartozhatnak. Le elemzése szerint a *Le Monde* úgy variálja ezen elemeket, hogy ezáltal saját tekintélyét építi fel, méghozzá három különböző szinten: elsőként mint szakértő újságírók testülete, másodszor mint a közvélemény képviselője, és harmadszor pedig a független, elkötelezett értelmiségi nézőpontja szerint. Eszerint a szerző hangja a *Le Monde* vezércikkeiben összetett, polifonikus módon szólal meg, s ez plusz üzenetet közvetít a vajt fülű olvasónak.

3. Három cikk fordításának elemzése

Az alábbiakban a francia *Libération* című napilap három cikkén és magyar fordításukon szeretném vizsgálni az interperszonális metaszöveg változásait. A cikkek 1999-ből valók. Ez év szeptembere és decembere között öt alkalommal jelent meg az *Élet és Irodalom* mellékleteként 24 oldalas válogatás a *Libération*-ban megjelent publicisztikákból. Róka Jolán (1983) sajtóműfaj-rendszere szerint ezek mind személyes cikkek, azaz a szerző nevével vannak ellátva, sőt egy kis ismertetés is található minden egyes szerzőről mind a *Libération*-ban, mind az *ÉS*-ben.

Hyland kategóriái szerint a többes szám első személyre utaló szerkezetek a személyjelölők közé tartoznak. Ezekben a publicisztikai írásokban megfigyelhetjük azonban, hasonlóan ahhoz, amit Le írt le tanulmányában a *Le Monde* vezércikkével kapcsolatban, hogy a szerző nemcsak a saját nevében beszél, hanem a közvélemény szószólójaként is. A különböző nyelvtani és lexikai formák mögött megbúvó *mi* legtöbbször inkább kapcsolatjelölő: a szerző az őt olvasókkal közösséget vállal, sőt egész népével, országával azonosítja magát.

3.1 A célközönség megváltozása

Az első elemzett cikk világpolitikai latolgatás arról, hogy az Egyesült Államok túlereje milyen következményekkel járhat a hidegháború végeztével.

A címben a *schisme mondial* kifejezés szerepel, melyet a magyar fordítás a *világhasadás* szóval ad vissza. Ez olyan témára utal, mely a világ összes emberét érinti. Így a magyar olvasót hasonló pragmatikai hatás éri, mint a franciát. Az alcím szűkít, és Európát említi, de ez még mindig egyaránt hatással van franciára és magyarra.

Nézzünk azonban néhány helyet a cikkből. Azt szeretném bemutatni, hogy a magyar szöveg más hatást gyakorol a befogadóra, mint az eredeti francia. Ugyanazok a lexikai és grammatikai elemek más módon működnek metaszövegként.

A francia szövegekben a kiemelt szavak kapcsolatjelölőként működnek. Két csoportra oszthatók: egyrészt többes szám első személyű névmások tartoznak ide, melyek magukba foglalják az olvasót is, másrészt olyan lexikai elemek, melyek szemantikájuk miatt foglalják magukba az olvasót. A magyar szövegben is kiemeltem azokat a helyeket, ahol kapcsolatjelölő található. Ezek azok a helyek, ahol a magyar olvasó is megszólítottának érzi magát, illetve azok a többes szám első személyű szerkezetek tartoznak ide, amelyek olyan általános szövegkörnyezetben jelennek meg, hogy nem egyértelmű, hogy a magyar olvasót nem foglalják magukba. Nem emeltem ki viszont, vagyis nem tartom kapcsolatjelölőnek azokat a többes szám első személyű szerkezeteket, amelyek egyértelműen csak a francia olvasókat foglalják magukba.

Az első példában az Európa szó mindkét olvasótábor számára kapcsolatjelölő, míg a *France/Franciaország* csak a franciákat foglalja magába.

Libération: Menaçante pour l'Europe? Pour la France? Quel est l'état de l'Asie qui songe à s'en prendre à notre pays? (1999. 10. 07.)

Élet és Irodalom: De hogy ez **Európát** veszélyeztetné? Vagy Franciaországot? Mégis, melyik ázsiai ország támadna meg minket? (1999. 11. 12.)

A második példában azt láthatjuk, hogy lehet olyan lexikai elem, mely csak a fordított szöveg olvasói számára kapcsolatjelölő.

Libération: **Notre** pays peut donc s'employer à prévenir le schisme, évitant du même coup, que l'Europe y sombre elle-même. (1999. 10. 07.)

Élet és Irodalom: Országunk sorsa tehát figyelmeztető jel lehet **Európa** számára, hogy maga bele ne zuhanjon a szakadékba. (1999. 11. 12.)

A következő mondaton kitűnően megfigyelhető, hogy ami a francia olvasó számára feladatként jelentkezik, azt a magyar olvasó inkább helyzetértékelésként olvassa.

Libération: Dans ces conditions, il reste possible de peser sur l'évolution des événements. Et c'est là bien évidemment que **la France** trouve un rôle à jouer. (1999. 10. 07.)

Élet és Irodalom: Jelen körülmények között az események kimenetele még befolyásolható. Nyilvánvaló, hogy Franciaország itt jut majd szerephez. (1999. 11. 12.)

Az utolsó példám a többes szám első személy szerepének megváltozását mutatja be. Mivel a magyar olvasó (és a fordító) nem érzi megszólítotttnak magát, a második mondat a magyar változatban szinte közmondásszerű igazságként hangzik, míg a francia állítás súlyos kritikaként értelmezhető.

Libération: Il devient urgent de réaffirmer les principes qui dirigent **notre** action (...) Car à prétendre dénier les faits par les mots, **on** n'est pas crédible longtemps. (1999. 10. 07.)

Élet és Irodalom: Lényeges tehát, hogy minél előbb újrafogalmazzuk alapelveinket (...) Mert aki csak szóban bátor, hamar hitelét veszti. (1999. 11. 12.)

Láthatjuk tehát, hogy az eredetileg nagyon is dialogikus szöveg a magyar változatban elveszti dialogicitásának zömét. Ezzel nem állítom azt, hogy a fordítás rossz, vagy hogy a magyar szöveg nem tölti be a neki szánt szerepet. Azt szeretném inkább vizsgálni, hogy a forrásszöveg és a célnyelvi szöveg metaszövegstruktúráinak egybevetésével el tudunk-e mondani valamit arról, milyen pragmatikai változások érik a szöveget a fordítás során.

Albrecht Neubert (1980) ebből a szempontból vizsgálja a fordíthatóság kérdését. Véleménye szerint egy szöveg fordításának nehézségi szintje nem a szöveg nyelvtani vagy lexikai bonyolultságának fokától függ, hanem a pragmatikai szereptől, amit a szöveg a forráskultúrában játszik. Eszerint négy kategóriát különböztet meg:

- (1) A forrásnyelvi és a célnyelvi szövegnek azonosak a céljai, a forrásszöveg nem szól sajátosan a forrásnyelvi közönséghez. Ilyen például a használati utasítás. Ezeket könnyű fordítani.
- (2) A forrásszöveg a forrásnyelvi beszélők sajátos igényeit elégíti ki, mégpedig sajátos történelmi, gazdasági, politikai, kulturális és gazdasági helyzetben. Ilyen pl: törvényszöveg, társadalmi, politikai és gazdasági napisajtó, röplapok, apróhirdetések.
- (3) Szépirodalmi szövegek. Hasonlítanak a 2. kategóriához, de ezek a szövegek időtlenné válnak, és minden ember számára van mondanivalójuk. Általános emberi szükségletet elégítenek ki. Ez adja meg a fordítás lehetőségét.
- (4) Ide olyan a forrásnyelven fogalmazódott szövegek tartoznak, amelyeknek majdnem kizárólagosan az a céljuk, hogy célnyelvi fordítás alapjává váljanak. Ritkán születnek ilyenek, például külföldre szóló ország-népszerűsítő szövegre gondolhatunk. Neubert szerint ezeket is könnyű fordítani.

A mi szövegeink társadalmi-politikai napisajtoként a (2) kategóriába tartoznak. Ezekről Neubert azt mondja, hogy a legnehezebben fordíthatók, s alapvetően nem fordítandók. Nem fordíthatatlanok, csak a fordítónak tudnia kell, hogy mire is szolgál a célnyelven egy olyan szöveg, amely elsődlegesen nem a célnyelvi olvasók számára készült.

Nézzük meg tehát, mi volt az *ÉS* célja ezen szövegek publikálásával? „E melléklet új állomást jelent Magyarország számára Franciaország megismerésében. Ez az első alkalom, hogy egy neves hetilap, a francia *Libération* című napilappal együttműködve, arra vállalkozzék, hogy tájékoztassa az értelmiségi, politikai vagy gazdasági köröket a jelenleg Franciaországban folyó közéleti vitákról” – írja az akkori magyarországi kulturális attasé (Poudade 1999).

„Az *ÉS* szerkesztői és mi, e havi melléklet készítői a magyar (politikai) kultúra e „franciahiányának” mérséklése érdekében fogtunk munkához, s találtunk készséges partnerre a *Libération* szerkesztőinek személyében. Havi huszonnégy oldalon persze bajos közvetíteni mindazt a pezsgést, gondolatot, harcot és színt, ami a *Libération* hasábjait napi negyvennyolc oldalon áthatja, ám a másfajta hang így is szólni fog.” – fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot a magyar szerkesztő (Zeke 1999).

Mondhatnánk tehát, hogy a melléklet kitalálói a magyar olvasó számára egyfajta kukucskáló lyukat akarnak nyitni a francia közéletre. Ez azt jelenti, hogy nem is céljuk, hogy a magyar olvasó részt vegyen ezekben a vitákban, ebben a pezsgésben, csak beszámolni akarnak róla. Tehát az itt olvasott összes szöveg mintegy „makrószinten” függő beszédben íródott. Ennek felismerése, mint látuk, az olvasóra hárul. Neki kell pragmatikailag másképp értelmeznie a szövegeket, mint a francia olvasónak, és ebben a fordító úgy tűnik, nem siet segítségére, hiszen nyelvilag a francia szöveg viszonyait közvetíti. Az idézett helyeken nyelvtanilag megmarad a többes szám első személy, a szavak jelentése, referenciája sem változik, ám pragmatikailag nem működnek kapcsolatjelölőként. Az eligazodást inkább a tágabb szöveggörnyezet adja: a *Libération* embléma a lap

tetején, a szerzők francia neve, illetve a szöveg belső kohéziója, ahol megállapíthatjuk, hogy a többes szám első személy kire vonatkozik.

3.2 A nyelvi rendszer eltérése

A második szöveg a kelet-timori válság kapcsán teljesen általános emberi kérdéseket feszeget. Így az előzőben elemzett francia olvasók–magyar olvasók közötti eltérés mint pragmatikai kérdés nem merül fel. A szövegben egyáltalán nincs utalás arra, hogy a szerző vagy olvasói franciák lennének.

Az előző szövegnél sokkal több benne viszont a személyes névmást tartalmazó mondat, ide számítva az *on*-t tartalmazókat is. Itt ezeknek a helyeknek a fordítását szeretném elemezni, s bemutatni, hogy nemcsak a kontextus különbözősége, hanem az eltérő nyelvi struktúra is pragmatikai eltolódás forrása lehet.

A francia nyelvben létezik egy különleges általános személyes névmás. Nyelvtanilag szinte teljesen úgy viselkedik, mint az egyes szám harmadik személyű személyes névmások, nemhiába nevezik azonban kaméleon névmásnak. Ugyanis a szövegkörnyezet szerint szinte bármelyik személyes névmás helyett állhat, de majdnem egyenértékű lehet a passzív szerkezettel, jelenthet teljesen általános értelmű alanyt is. Az *on* mindig választás eredménye, sohasem kötelező. Multifunkcionális, azaz kontinuumot képez a specifikus személyes névmási referencia. ahol az *on* gyakorlatilag megfelel a *nous*-nak, és a teljesen általános referencia között, amikor a *tout le monde*-szerű kifejezésekhez áll közel. (Jisa-Vigué 2005).

Ezért nehéz fordításban megtalálni a megfelelőjét, illetve a fordítói értelmezés gyakran megkérdőjelezhető, és mindig döntést jelent. Pragmatikai szempontból, a szerző-szöveg-befogadó irányultság tekintetében az *on* egyaránt magában foglalhatja, illetve kizárhatja a szerzőt vagy a befogadót, így az információ felelősségtulajdonítása bizonytalan. A szövegen kívüli kontextus is hozzájárul az *on* referenciájának megállapításához, például az, hogy ki az író és kik az olvasók, és hogy hol vannak. Az *on* lehet a közvélemény hangja is – attól függ, hogy *mi* vagy *ők/emberek* jelentéssel bír-e az adott mondatban, hogy az állításhoz képest mi a véleménye a szerzőnek, hogy ő maga hol helyezkedik el.

Ezek a tulajdonságok igen összetetté tehetik egy szöveg metaszövegét, és nagy szerepet hagynak a befogadónak a szöveg értelmezésében. Következésképpen a fordítónak is olykor súlyos döntéseket kell hoznia.

Ebben a Kelet-Timorról szóló szövegben fontos szerepet játszik az *on* névmás. Azt próbáltam megállapítani, hogy a forrásszöveg és a célnyelvi szöveg metaszövege mennyiben tér el egymástól az *on* fordítási bizonytalansága miatt, és hogy a magyar szöveg mennyiben tudja visszaadni azt a folyamatos játékot, amit az *on* használata jelent az eredeti szövegben.

A cikk ugyanis egy nagyon súlyos váddal illeti a nemzetközi szervezeteket. Azzal, hogy nihilista logikájuk miatt direkt nem avatkoztak be a timori válság idején. A szerző ezután kiterjeszti a nihilizmus fogalmát hétköznapi életünkre és döntéseinkre is. Ám pontosan kiére? Az olvasó nihilista? Az olvasó és a szerző is? Egyik sem konkrétan, csak általában az emberek? Vagy az olvasók a szerzővel együtt éppen leleplezik a többiek nihilizmusát? A személyes névmások szinte

mindegyikének használata és ezek váltogatása, az elmosódó referencia kérdése jól érzékelhető a szövegben. Nézzük meg, milyen stratégiát követ a fordító.

Mint láttuk, az *on* fordításakor a fordítónak mindenképpen döntenie kell: csak néhány helyzetben találunk teljesen ekvivalens megoldást a magyarban. Ilyen például az, amikor az *on* a szöveg struktúrájára tesz utalást. Itt a megszozott fogalmazási norma kijelöli a megoldást.

Libération: À la limite **on peut remonter** jusqu'à l'holocaust. (1999. 09. 17.)
Élet és Irodalom: Végső fokon **visszamehetünk** a zsidók áldozatáig. (1999. 10. 15.)

Az ambivalens esetekben két megoldás áll a fordító előtt: vagy eltávolítja a szöveget a befogadótól, azaz az *on*-t személytelenül fordítja, vagy bevonja az olvasót, azaz személyes névmással fordít. A cikkünkben mindkét esetre van példa. Eltávolítást figyelhetünk meg az alábbi mondatokban:

- (1) *Libération*: ... puis l'horreur s'accomplit, après quoi **on intervient**, l'instance équitable débarque et veille sur des spectres, ou met de l'ordre dans les ruines. (1999. 09. 17.)
Élet és Irodalom: ... aztán még egy kis idő, s az iszonyat kiteljesedik. Akkor aztán **közbelépnek**. Az igazságos felső fórum partra száll, és őrzi a kísérteteket, vagy rendet rak a romok között. (1999. 10. 15.)
- (2) *Libération*: Quand par exemple la reconnaissance que **l'on cherche** n'est pas celle du possible qui vous reconnaît avec surprise. (1999. 09. 17.)
Élet és Irodalom: Például az elismerést, amelyre vágyik **az ember**, általában nem attól a lehetséges személytől kapja, aki meglepetve ismeri föl. (1999. 10. 15.)
- (3) *Libération*: ...**on** le lesse livre leur feu. (1999. 09. 17.)
Élet és Irodalom: ... **az ENSZ** cserben hagyta a szabadságvágyó népet. (1999. 10. 15.)

Bevonódást figyelhetünk meg az alábbi mondatban:

Libération: Le nihilisme, c'est alors de tirer le rideau sur l'autre, tout simplement de s'en éloigner jusqu'à ce qu'il soit annulé, annihilé comme force d'être, et **qu'on revienne** à des formes intégrables du problème. (1999. 09. 17.)

Élet és Irodalom: ... A nihilizmus tehát azt jelenti, hogy fátylat borítunk a másikra, s minden további nélkül annyira eltávolodunk tőle, ahonnan nézve a másik már semminek nyilvánul megsemmisül, mint létező erő, s így **visszatérhetünk** a kérdés számunkra kezelhetőbb pontjaira. (1999.10.15.)

Összességében a 16 helyből tizenegyszer használ a fordító eltávolítást, ötször bevonást. Ez azonban még nem ad teljes képet a szövegbeli eltolódásról, mert

az általános értelmű alany kifejezésére a francia szöveg az *on-on* kívül használja még a *nous* T/1-es és a *vous* T/2-es személyes névmást is. Míg a *nous* az *on*-nak azt a jellegét erősíti, mely a szerző és az olvasó közötti cinkosságot, közösségvállalást erősíti, addig a *vous* inkább az általános emberhez áll közelebb annyiból, hogy a szerző kiveszi magát az általános alanyok közül. A mi szövegünk esetében ez enyhén vádló hangsúlyt hordoz.

Libération:... pourquoi **voulez-vous** qu'en **vous** promenant dans la vie avec un cadre, un écran, l'essentiel de la vie passe par là? Cela arrive, mais c'est très rare. Ce qui passe par là, c'est **votre** évitement de la vie, et **votre** rage de détruire ce qui ne vient pas dans le cadre, y compris **vous-même**. (1999. 09. 17.)

A fordítás során ezeknek az általános értelmű személyes névmásoknak is vagy az *ember* vagy a *mi* felelhet meg. Ennek a résznek a fordítása egyértelműen a bevonás mellett dönt:

Élet és Irodalom: ... miért **akarjuk**, hogy ha az életben kerettel vagy ellenzővel **sétálgatunk**, azon az élet lényege áthatoljon? Megtörténhet ez is, ám nagyon ritkán. Ami áthatol rajta, az az, hogy **kitérünk** az élet elől, és **dühöngésünk**, hogy **megsemmisítsünk** mindent, ami nem fér a keretbe, beleértve **önmagunkat** is. (1999. 10. 15.)

A szövegben összesen 10 általános értelmű *vous* személyes névmásból ötöt *mi*-vel fordított a fordító, ez bevonásnak minősíthető, ötöt pedig *az ember* általános névmással, ez eltávolításnak értelmezhető. Összesen tehát 17 eltávolítás áll 10 bevonással szemben.

A szövegben megjelennek személyjelölők is, elsősorban egyes szám első személyű névmások, összesen 12-szer. Ezek a fordításban is egyes szám első személyben szerepelnek.

Úgy vélem, a fordító ezzel nem tesz hozzá, vagy vesz el valamit a szövegből, nem másítja meg a jelentést, hiszen az *on* illetve ezek a személyes névmások valóban így (is) érthetőek, egyszerűen csak elvégzi az olvasó helyett azt az értelmezési feladatot, amit a francia szövegben bizony magának az olvasónak kell megtennie. Ezt kénytelen is megtenni a két nyelv rendszerének asszimetriája miatt. Azonban tagadhatatlan, hogy így a két szöveg hatása eltér, s ezúttal nem a kontextus különbözősége miatt.

Értelmezésem szerint ennek a cikknek a szerzője a forrásszövegben hármas szerepben lép föl: egy kialakult helyzet elemzőjeként (a személyjelölők ezt jelzik); a nyugati társadalom tagjaként, közösségben az olvasóval (kapcsolatjelölők közül az *on* egyes esetei és a *nous*), valamint erkölcsi tanítóként (*on* egyéb esetei, *vous*). Az első szerep a fordított szövegben is érvényesül, a személyjelölők rendszere változatlan, míg a második és a harmadik szerepkör a fordításban összemosódik, nem nagyon lehet elválasztani őket egymástól. Különösen a *vous* T/2-es névmás T/1-é változása miatt az erkölcsi tanító szerepe elhalványul.

3.3 Azonos mértékű megszólítottság

Végül nézzünk meg egy harmadik cikket, mely a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank működését kritizálja, és ajánlásokat fogalmaz meg ezeknek megreformálására. A szöveg arra példa, hogy a fordítás során sem feltétlenül sérül a szöveg pragmatikai hatása. *Reformáljuk meg a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot!* – szól a cikk címe.

Ebben az esetben a szerző hangja valóban a szerzőt rejt: a cím ugyan megtevesztő, a „reformáljuk meg” T/1-es felszólítás mindkét nyelven nagyon erős kapcsolatjelölőnek tűnik, valójában azonban se a *Libération* olvasói, se az ÉS olvasói nem valódi megszólítottak, hiszen nincsenek abban a helyzetben, hogy megreformálhatnák a Világbankot. (Arra persze lehet, hogy több esély van, hogy a Világbank vezetői inkább olvassák a *Libération*-t, mint az ÉS-t, de ez most irreleváns.) A szöveg látszólagos dialogicitása ellenére valójában nem kíván párbeszédet folytatni az olvasóval, hanem a szerző véleményét akarja ismertetni.

A szövegben minduntalan előforduló felszólítás értelmű szerkezetek (*il faudrait, il faut accroître, il faudrait suggérer, le FMI devrait*) a felszínen kapcsolatjelölőként értelmezhetőek. Hiszen nyíltan befolyásolni akarják a szöveg – látszólagos – címzettjét. Személytelen szerkezetük miatt ezeknek a felszólításoknak a címzettje némileg bizonytalannak tűnik, de végül is nagyon egyértelművé válnak. Mindezt csak a szóban forgó szerkezetekben érintett felelős vezetők tehetik meg.

A magyar fordítás ezt híven visszaadja, a pragmatikai hatás közel azonos, bár érdekes módon kissé enyhül a felszólítások ereje: *Il faudrait suggérer – ajánlani lehetne talán.*

A szövegben alig szerepel személyjelölő, egy formális kifejezésben találkozunk többes szám első személlyel: *Prenons l'exemple de FMI.* Ezt a fordító hasonlóan megszokott fordulattal adta vissza, nem hangsúlyosan személyes töltetű: *Vegyük az IMF példáját.*

Ezenkívül a legutolsó bekezdésben található egy valódi személyjelölő, amely kapcsolatjelölő is egyben: *Nous avons besoin d'organisations qui fonctionnent.* Itt a T/1-es személyes névmás a szerzőt, az olvasókat és általában az embereket jelenti, a magyar fordításban hasonlóképpen: *Nekünk működő szervezetekre van szükségünk.* A megszólítottság mértéke ugyanaz a magyar és a francia olvasó számára.

Erre a szövegre az a jellemző, hogy a szerző hangja nem dialogikus, nem próbálja az olvasót bevonni a szövegbe, ezért a fordítás során a szöveg pragmatikája nem változik jelentősen.

A neubert-i felosztás szerint, bár ez is publicisztika, valójában nem a második, hanem az első kategóriába kellene sorolnunk, mivel nem feltétlenül a forrásnyelvi közönség speciális igényeit elégíti ki. A forrásnyelvi és a célnyelvi közönség igényei ugyanazok. Ezért a fordítása nem okoz különösebb gondot.

★

A három cikken azt próbáltam bemutatni, hogy a fordítás során változhat egy szöveg és olvasóinak viszonya, azaz a szöveg pragmatikája. Ezt részben a szövegkörnyezet, a célközönség megváltozása, részben a nyelvi rendszerek eltérése

okozhatja. Ezekben a szövegekben a fordítók elsősorban a forrásnyelvi hűséget tartották szem előtt, és nem igyekeztek a szöveget a megváltozott befogadókhoz alakítani.

Irodalom

- Berman, R.A. 2004. Introduction: Developing discourse stance in different text types and languages. *Journal of Pragmatics* 37. 105–124.
- Crismore, A. et al. 1993. Metadiscourse in persuasive writing: A study of texts written by American and Finnish students. *Written Communication* 10. 39–71.
- Fuertes-Oliveira, P. et al. 2001. Persuasion and advertising English: Metadiscourse in slogans and headlines. *Journal of Pragmatics* 33. 1291–1307.
- Hyland, K. 1998. Persuasion and context: The pragmatics of academic metadiscourse. *Journal of Pragmatics*. Vol. 30. No. 4. 437 – 455.
- Jisa, H.-Viguié, A. 2005. Developmental perspectives on the role of French in written and spoken expository texts. *Journal of Pragmatics*. Vol. 37. No.2. 125–142.
- Le, E. 2004. Active participation within written argumentation: metadiscourse and editorialist's authority. *Journal of Pragmatics*. Vol. 36. No. 4. 687–714.
- Neubert, A. 1980. A fordítás pragmatikai aspektusai. In: Bart I., Klaudy, K. (szerk.). *A fordítás tudománya*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Nida, E. 1964. *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles Involved in Bible Translating*. Leiden: Brill.
- Poudade, P. 1999. Introduction pour le supplément français de *Élet és Irodalom*. *Élet és Irodalom*. 37.sz. *Libération* melléklet 1. o.
- Ragnasdóttir H., Strömkvist S. 2004. The development of generic *madur/man* for the construction of discourse stance in Icelandic and Swedish. *Journal of Pragmatics* 37. 143–155.
- Róka J. 1983. A tömegtájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapelvei. In: Rác E., Szathmári I. (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Zeke Gy. 1999. Levél az olvasóhoz. *Élet és Irodalom*. 37.sz. *Libération* melléklet 1.o.

Források

- Géré, F. L'aube d'un nouveau schisme mondial. *Libération* 1999.10.07. Új világhasadás hajnalán. *Élet és Irodalom*. 45. sz. 1999. nov. 12. fordította: Mihályi Patricia.
- Sachs, J. Réformons le FMI et la Banque mondiale. *Libération*. 1999.10.08. Reformáljuk meg a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot! *Élet és Irodalom*. 45. sz. 1999. nov. 12. fordította: Lombár Izabella.
- Sibony, D. Timor ou la logique nihiliste. *Libération* 1999.09.17. Timor avagy a nihilizmus logikája. *Élet és Irodalom*. 41. sz. 1999. okt. 15. fordította: Jeney Éva.

Tolmácsok a kora újkori Európa peremén: közvetítők Kelet és Nyugat között

Bóna Eszter

A konstantinápolyi követségek tolmácsai

A nyelvi korlátok mindig is akadályokat gördíthettek az emberi kommunikáció elé, akár államközi kapcsolatokról van szó, akár egy utazó nehézségeiről az idegen országban. Amikor felmerült ez a probléma, mindig megjelentek a nyelvi közvetítők is. Már az egyiptomi hieroglifákon is találtak olyan két arccal ábrázolt, kétfelé tekintő embert, akiről feltételezik, hogy éppen tolmácsol a fáraó és a rabszolgának elhurcolt ellenség között. Ma pedig egyetemi kurzusokon képzik a modern kor hivatásos tolmácsait, akik bonyolult technikai felszerelés igénybevételével akár szimultán közvetítik az üzeneteket az eltérő nyelveken beszélő felek között.

A távoli országokban szolgálatot teljesítő diplomaták előtt két lehetőség áll: vagy megtanulják az adott ország nyelvét, vagy tolmácsot alkalmaznak. Nem volt ez másképp ötszáz éve sem, amikor az első európai követek megérkeztek a számkra egzotikus, a megszokottól gyökeresen eltérő kultúrájú és nyelvű Oszmán Birodalomba. Nemcsak a nyelvi akadályokat kellett leküzdeniük, hanem az is fontos volt, hogy alkalmazkodjanak a helybéli elvárásokhoz: megtanulják, hogyan viselkedjenek, megismerkedjenek a szokásokkal, hiszen csak így érhették el céljaikat, sőt, így kerülhették el a konfliktusokat.

Az első európai követségek a 16. század elején létesültek az Oszmán Birodalomban. A diplomáciai kapcsolatok felvételét követő időkben a követségek általában kénytelenek voltak tolmácsokat alkalmazni, hogy segítsenek eligazodni az idegen világba csöppent európai diplomatáknak, akik a helyi nyelvet sem beszélték. A követek számára merőben új helyzetet teremtett, hogy az európai diplomáciában használatos nyelvekkel, a latinnal, illetve a Földközi-tenger medencéjében elterjedt olaszul sem boldogultak Konstantinápolyban. A Porta azonban nem engedélyezte, hogy a követek szabadon válasszák ki munkatársaikat. A tolmácsok csak a szultán alattvalói közül kerülhettek ki, kizárólag a szultántól kapott engedéllyel folytathatták tevékenységüket. Ennek következtében nemcsak a követek iránti hűségük volt kétséges, hanem gyakran nyelvtudásukkal is voltak problémák.

Az európai országok később, a 17. században igyekeztek megszervezni a saját tolmácsképzést. Jean-Baptiste Colbert, XIV. Lajos királyi államtitkára 1669-ben létrehozott egy tolmácsképző intézetet a franciák számára a Konstantinápoly közelében fekvő Perában. Az intézetet a kapucinusok működtették, és csak francia alattvalók tanulhattak itt. Az angolok is próbálkoztak tolmácsképzéssel,

de az Oszmán birodalomba kiküldött angol ifjacról kiderült, hogy nehezen tanulták a nyelvet.

Nem csak a nyelvtanulás megkönnyítése végett kellett azonban a tanoncokat a helyszínre, a keleti országba küldeni. Egy jó tolmács a török, perzsa és arab nyelvek mellett az Oszmán Birodalom szokásait, törvényeit is jól ismerte. A tolmácsok tartották a kapcsolatot a hivatali személyiségekkel, gyakorlatilag ők intézték a mindennapi ügyeket. Előfordult, hogy a követ a Fényes Portán való bemutatkozás után többet ott meg sem jelent, csak a tolmácsát küldözgette. Még ha a követ nem is tartozott ebbe a típusba, a lóást-futást akkor is a tolmácsokra hagyta. A Habsburgok követe, Krekwitz *orator* például, miután 1591-ben többhetes útja végeztével Bécsből az ottomán fővárosba érkezett, személyesen adta át a császártól érkezett ajándékokat és a leveleket a fő méltóságoknak, a „*többi tisztt*” (Mitrovicei 1982: 76) ellenben már az udvarmestertől és az *orator* tolmácsától kapta meg egyszerűbb ajándékát. A törökök ajándékhoz való viszonyát, mint kulturális jellegzetességet, a követ kíséretében utazó ifjú apród, Mitrovicei Vratislav Vencel is igen hamar megismerte.

Az igazat megvallva annak, ki törökök közt akar élni, mást sem kell tennie, mint hogy abban a pillanatban, amint birodalmuk határát átlépi, kinyitja az erszényét, s addig be se csukja, míg országukat el nem hagyja, s pénzét (feltevé, hogy valamit szerezni vagy látni akar), mint a magot szüntelenül szórja, mert pénzért jóindulatot, szeretetet és mindent, mit szeme-szája kíván, megkaphat. (Mitrovicei 1982: 62)

A hajdani apród Mitrovicei Vratislav Vencel többéves tartózkodása alatt további ismereteket szerzett mind az ajándékozás módjairól és fontosságáról, mind a többi török szokásról, gyakran akár a saját kárán is.

Egy állam esetében azonban diplomáciai bonyodalmakhoz vezethetett az, ha követének saját kárán kellett a kulturális különbségekről tapasztalatokat szereznie, bár a konfliktushelyzeteket nem lehetett teljesen elkerülni. Nehéz volt olyan személyt találni, aki alkalmas a diplomáciai feladatra, ismeri a keleti világot, sőt, még nyelvekben is jártas. Edward Barton és François Savary de Brèves, az angol és a francia konstantinápolyi követek mindezeknek a kívánalmaknak eleget tettek. Ők az 1590-es években az európai követek új típusának képviselői voltak. Mindketten beszéltek törökül, kiterjedt ismeretségi körrel rendelkeztek és segítség nélkül is remekül boldogultak tisztségükben, hiszen már fiatalon az Ottomán Birodalomba kerültek, ahol több évet eltöltöttek kinevezésük előtt. Barton a legelső angol követ, William Harborne titkáráként érkezett Konstantinápolyba, amikor még húsz esztendősen volt. Az ifjú Brèves pedig minden bizonnyal konstantinápolyi követ nagybátyja révén került a törökök közé. Mindezek ellenére nekik is voltak tolmácsaik. A különbség abban állt, hogy ők nem voltak kiszolgáltatva a helyismerettel rendelkező tolmácsoknak, sőt, még ellenőrizni is tudták a munkájukat. Közvetítő nélkül boldogultak akár a legnehezebb tárgyalásokon, maguk fordították le a legfontosabb szerződések szövegét, vagy a szultán leveleit. Brèves iratai között az 1597-es és az 1604-es

kapitulárék szövege után és a szultán levelei alatt ez a sor szerepel: „Traduyt par moy Breves”. (fordítottam én, Breves). Tisztában volt e két követ ugyanakkor azzal is, hogy a tolmácsok fontos szerepet töltenek be a követség életében, ezért hajlandóak voltak közbenjárni érdekükben.

A konstantinápolyi francia követségen François Savary de Brèves korában, az 1500-as évek végén három tolmácsdinasztia, a Fornetti-, a di Nigri- és az Olivery család képviseltette magát. Mindhárom név a családok itáliai eredetére utal. A korszakban a diplomácia nyelvei között jelentős helyet foglalt el az olasz, kiváltképp a Mediterráneumban. Előszeretettel alkalmazott itáliai származású ügynököket III. és IV. Henrik francia király is. III. Henrik követutasításában egyebek között az is szerepel, hogy a követnek kötelessége gondoskodni arról, hogy a szultán leveleit lefordíttassa olasz nyelvre (Petitclerc 1988: 89).

Az Oliveryk közül egyszerre dolgozott a követségen apa és fia, Domenico és Olivier. Mint minden tolmács, ők is a szultán alattvalói közül kerültek ki, de legalább európai származásúak voltak, nem törökök, ez utóbbiakban ugyanis talán még kevésbé bízhatott meg egy európai követ. Domenico Olivery már több korábbi követnek is dolgozott. A legkorábbi adat szerint már ő fordította franciára Claude du Bourg követ számára a Szelim szultán és Károly, „Franciaország új királya” között megkötött, a két állam kapcsolatait szabályozó kapitulárékat megújító szerződést 1569-ben.¹ 1572-ben, François de Noailles² francia követ érkezésekor Domenico Olivery már betöltötte a követségi tolmács posztját. François Savary de Brèves számos említést tesz az apáról és a fiúról is, Olivier-ről pedig még 1624-ből is vannak nyomok (Petitclerc 1988: 90).

Domenico Fornetti, aki szintén dolgozott Brèves mellett, a Fornetti tolmácsdinasztia névadó őse. Utódai több mint két évszázadon át szolgálták a francia királyt Levantéban. A család fiai voltak az egyetlenek, akik, noha nem voltak francia alattvalók, kivételesen járhattak a perai tolmácsképző iskolába.

François Savary de Brèves úgy gondolta, hogy tolmácsai rosszul fizetettek és mellőzöttek, annak ellenére, hogy hűségesen szolgálták a királyt. Ezért 1599-ben levélben fordult IV. Henrik francia királyhoz.

Sire, azért írok erről a témáról, hogy elmondjam Felsőgednek, hogy ennél a Portánál nem szolgálhatják Felsőgedet a saját alattvalói. A követek sok éve arra kényszerülnek, hogy a Nagyúr keresztény alattvalójának született bármilyen tolmács képességeire hagyatkozzanak, akik pedig nem kötelességből szolgálnak, hanem csak azért, mert jutalmat remélnek munkájukért, hogy legyen valamijük, amit az utódaikra hagyhatnak. De ez nem történt meg azokkal, akik ebben a minőségben szolgálták Felsőgedet huszonöt-harminc éve. Hanem ahelyett, hogy jutalmat kaptak volna jó szolgálatukért, bizony nagyon gyakran még rendes bérüket sem fizették meg nekik. Így járt többek között egy bizonyos Dominic Olivery nevezetű is, aki Felsőged [követségének] első fordítója volt. Nem fizették meg neki körülbelül ezertallérnyi járandóságát, ennek ellenére állhatatos maradt hűségében, amely a sírig kísérte őt. Az említett Dominic Oliveryvel nem szállt azonban sírba sem hűsége, sem jó szolgálatai, hanem mindezeket örökül hagyta fiára, akit Olivier Oliverynek neveznek. Ő tizenöt éve ugyanabban a minőségben szolgálja Felsőgedet, mint

néhai édesapja, és annyira jól végzi a dolgát, hogy azóta tanúsítványt is adtam neki arról, hogy hűségesen viselkedett tiszttségében. [...] Felsőged nem bánna meg, ha megtartaná az említett Olivier-t első tolmácsnak, rábízná a levelezést ugyanazokkal az előnyökkel, amelyekért a néhai apja látta el a feladatot, azaz 300 aranytallérért, ami ebben az országban ennek az ára. Jár még ezenfelül huszonöt arany engedélyek kiadásáért, valamint négy öltözet ruha minden évben.” (Brèves 1599)

François Savary de Brèves állítása szerint ez még mindig sokkal kevesebb, mint amennyi fizetséget például a Velencei Köztársaság tolmácsai kapnak. Javasolta levelében azt is, hogy egyrészt érdemei elismerése végett, továbbá azért, hogy a követség többi dolgozóját is a francia korona iránti hűségre sarkallják, adományozza a király Olivier Oliverynek a

... konstantinápolyi konzulátust, amely a Dardanelláknál, a fehér tenger partjain lévő várak és Trapezunt között terül el. Ez a konzulátus tiszteletbelinek nevezhető. A hét év alatt, mióta ebben a városban vagyok Felsőged szolgálatában, mindössze három francia hajó érkezett ebbe a kikötőbe, és biztosítom Felsőgedet, hogy az említett Olivier a legjáratosabb, aki csak létezik ebben az országban éppúgy a török és perzsa, mint az arab nyelvekben, és legjobban ért az ezeken íródott levelekhez.” (Brèves 1599)

A konzul feladata a kereskedelmi képviselő ellátása volt, amiért az Oszmán Birodalomba behozott és innen kivitt áruk értékéből bizonyos százalékot kapott. A franciák esetében a vallásháborút követő években ez a pozíció valóban jelképesnek nevezhető.

A francia követ különlegesen hosszú, 13 éves követideje arról tanúskodik, hogy a király elégedett volt hozzáértésével. Utódairól ugyanez már nem mondható el. Salignac báró (1605-1610), majd ennek testvére, De Carla (1610-1611) követideje alatt a tolmácsok visszanyerték függetlenségüket. A követek titkára, Angusse, két, Brèvesnek írott levelében panaszkodik az elszabadult tolmácsok hatalmáról (Petitclerc 1988: 95).

A francia követ angol kollégája, Edward Barton nemcsak, hogy beszélt törökül, de azt állítja, hogy a birodalomban nem is volt más rajta kívül, aki törökül és latinul is tudott volna: „Nincs fordítójuk ugyanis, aki járatos volna úgy a latin, mint a török nyelvben” (Barton 1595(96). február 28.). E tudománya révén értékes információhoz jutott, mivel a lengyel követ leveleit Bartonnal fordították le törökre. Ily módon a lengyel király és a szultán közötti tárgyalás részleteiről igen pontosan értesült. Elképzelhető, hogy latintudására vonatkozóan igazat állít, mégis furcsa lenne, ha nagy ellenfele, a művelt francia követ nem tudott volna latinul.

Tudván, hogy milyen fontos a helyismerettel rendelkező angol alattvaló a követségen, Edward Barton felvetette azt is, hogy jó lenne, ha a királynő küldene egy jól képzett, hűséges fiatalembert, aki egy-két évig a követ mellett dolgozva elsajátíthatná a nyelvet, megismerné az ország szokásait, és gyakorlatot szerezne. (Barton 1595(96). január 3.)

A Porta tolmácsai

Nem csak a konstantinápolyi állandó követségeknek volt szüksége tolmácsokra. Ha a szultánhoz külföldi vendég, követ vagy levél érkezett, akkor a Porta is közvetítő segítségét vette igénybe. A Porta a követségek tolmácsai között nem túrt meg akárkit, csak a kiválasztott oszmán alattvalókat. Még ennél is szigorúbban határozták meg azt, hogy kik tolmácsolhattak a szultánnak. Ez csak saját, kiválasztott emberük lehetett, nem fogadták el a külföldiek tolmácsait. Kezdetben a renegátok vagy a rabságba ejtett és iszlám hitre tért keresztények közül válogatták ki őket – akár a vezírek konyháján dolgozó rabszolgákat.

A 17. században vált szokássá, hogy a portai tolmácsok a konstantinápolyi görögök közül kerültek ki. A század második felétől a főtollmácsok egész pontosan a Phanar negyed görög családjaiból származtak. Ezek európai egyetemeken tanult, jó nyelvismerettel rendelkező, valamint az európai szokásokat és politikai viszonyokat jól ismerő emberek voltak. Kiszorították az addig hasonló szerepet betöltő szefárd zsidókat, akik a 15. század végén és 16. század elején a spanyol és portugál területeken zajló zsidóüldözés miatt költöztek az Oszmán Birodalomba. Friedrich Krekwitz császári követ szultáni kihallgatásán sem a követ saját tolmácsa volt jelen, hanem a szultán dragománját, egy török hitre tért renegátot vezettek be – derül ki Mitrovicei Vratislav Vencel visszaemlékezéséből (Mitrovicei 1982: 87).

A török méltóságok szükség esetén igénybe vették a renegátok, a városban megtelepedett keresztények, vagy akár az európai államok követeinek nyelvtudását is. Edward Barton állandó közvetítőként működött a szultán és a lengyelek tárgyalásaiban. Friedrich Krekwitz császári követet éppen latintudására hivatkozva csalták el szállásáról és vitték a Magyarország ellen készülő török sereg táborába Szinán pasához, a nagyvezírhez, hogy onnan már soha vissza se térjen. A nagyvezír küldöncei azzal az ürüggyel csalták el a Habsburgok követét, hogy azonnal szükség van rá, mivel találtak néhány latin levelet, és ezeket el kell, hogy olvassa. Krekwitz követet aztán Szinán pasa gyakorlatilag túszul ejtette, és magával vitte a magyarországi hadjáratra. A követ a magyar végvidéken halt meg, néhány hónappal később.

Az ügy előzményéhez tartozik, hogy Friedrich Krekwitz titkos információt gyűjtött a készülődő hadjáratról – a legfontosabb döntésekről éppen a szultán anyja tájékoztatta őt közvetítő útján, persze jó pénzért. A követ titkos jelentéseket készített a császárnak, amelyeket a követség szállásának a pincéjében rejtett el. Udvarmestere árulásának következtében azonban a törökök kezére kerültek az iratok, akik példás büntetésben részesítették az ellenséges Habsburg Birodalom követét és annak egész kíséretét. A Krekwitz *orator*t kompromittáló titkos jelentéseket pedig éppen azzal a törökké lett német aranyművessel fordíttatta le Szinán pasa, akit a császári követ kíséretéhez tartozó urak jól ismertek, és akinek galatai otthonában korábban számos baráti látogatást tettek (Mitrovicei 1982: 111, 155).

Az 1500-as évek Konstantinápolyában megtörtént szövevényes eseményekből is kiderül, hogy a tolmácsolás és fordítás a diplomáciában mindig is sokkal többet jelentett egyszerű nyelvi közvetítésnél. A sikeres kommunikáció érdekében

a felek közti hatalmas kulturális különbségek áthidalására, valamint az ügyben szereplő konkrét személyek ismeretére is szükség van. Nem véletlen, hogy a konstantinápolyi követségeken ragaszkodtak a jól bevált tolmácsokhoz, azok leszármazottaihoz. A tolmácsok ügyességén, érzékenységén nemzetközi horderejű kérdések múlhattak, akkor éppen úgy, mint ma, fél évezreddel később.

Irodalom

- Ágoston G. 1997. Az Oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Hanák P. (szerk.) *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs: Univ. Press.
- Petitclerc, I. 1988. *François de Brèves, Ambassadeur de France à Constantinople*. Paris.
- Rouillard, C. D. 1938. *The Turk in French History – Thought and Literature 1520-1660*. Paris: Bovin et Cie.

Források

- Barton 1595(96). február 28. és Barton 1595(96). január 3.: Edward Barton követjelentéseinek (címezett: Sir Robert Cecil) levéltári adatai: Letter-book of Edward Barton, British Library Cotton Nero XII., illetve: London, Public Record Office, SP 97/3.
- François Savary de Brèves levele IV. Henrikhez 1599. december 3., fr 16144 folio 271, Fonds de la Bibliothèque Nationale, Paris.
- Brèves, François Savary de. *Discours abrégé des Asseurez Moyens d'aneantir et ruiner la Monarchie des Princes Ottomans*. Közreadja: Djuvara, 1628. Paris.
- Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Quai d'Orsay, Paris: Correspondance politique de Turquie, vol 2, vol 3, Mémoires et Documents Turquie, vol 5.
- Fonds de la Bibliothèque Nationale, Paris, fr 3463, fr 3489, fr 3491, fr 3526, fr 15578, fr 15975, fr 15976, fr. 16144, fr 16145, fr 17199, fr 18075.
- Póór János. (szerk.) 2000. *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai*. 1982. Fordította: Nagy Judit. Bratislava: Madách – Európa Kiadó.
- Recueil des Lettres Missives de Henri IV*. 1843-1858. Közreadja: Jules Berger de Xivrey. Paris: Imprimerie Royale.

Jegyzetek

- ¹ A szerződés megtalálható: Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Quai d'Orsay, Paris: Correspondance politique de Turquie, vol. 2.
- ² François és Gilles de Noailles, Franciaország konstantinápolyi követei 1571–1577 között.

A fordítási hibák értékelése az életben, a képzésben és a vizsgán

Klaudy Kinga

A fordítási megbízások elnyeréséhez, fordítóirodák létesítéséhez egyre több helyen szükség van a fordítói képzettség igazolására. A megfelelő bizonyítvány megszerezhető szervezett szakfordítói képzés keretében vagy szakfordítói képzés nélkül az országos szakfordító és tolmácsvizsgán. A képzéstől független vizsgáztatásnak az a rendeltetése, hogy azok a gyakorló fordítók, akik nem vettek részt szervezett fordítóképzésben, de évek óta dolgoznak a szakmában, bizonyítványt kapjanak arról, hogy alkalmasak fordítói feladatok elvégzésére. Kis nyelvek esetében sokszor ez az egyetlen módja a fordítói képesítés megszerzésének. A fordítások értékelésének ilyenkor súlyos egzisztenciális következményei lehetnek, tehát a vizsgázók számára világossá kell tenni az értékelés szempontjait. A vizsgahelyzet szimulálni igyekszik a valóságot (a vizsgáztatók igyekeznek reális fordítói feladatokat adni), de természetesen mégis nagyon messze van a valóságtól (kézírás, internetes hozzáférés hiánya). A javítás módszere is különbözik a valóságban megszokott lektorálástól, de különbözik a fordítóképzésben alkalmazott javítási módszerektől is.

E három javítási módszer egybevetéséről az utóbbi években több előadást tartottam: vö. III. Language International Conference (Helsingőr 1995), Szakfordítóképzési Szakmai Nap (Gödöllő 2002), IV. FTK Konferencia (Budapest 2002), XII. MANYE Kongresszus (Szeged 2002). A helsingőri és a szegedi előadás anyaga írásban is megjelent (Klaudy 1996, 2003), mivel azonban ezek a konferencia-kötetek nehezen hozzáférhetők, és a kérdés ma aktuálisabb, mint valaha, szeretném a témát újra felvetni a *Fordítástudomány* olvasói számára.

Közben a pedagógiai célú értékelés témájából megszületett egy kiváló PhD értekezés: Dróth Júlia: *A fordítások formatív értékelése* című munkája, amely nagyon alaposan feldolgozza a pedagógiai célú értékelés témájának különböző vetületeit, és megtalálható benne a téma minden részletre kiterjedő szakirodalmi áttekintése (Dróth 2001a). Ugyancsak Dróth Júliánál találunk érdekes áttekintést arról, hogyan zajlik a fordítások értékelése az életben (Dróth 2001b).

A fordítások javítása és a fordítások értékelése terminust gyakran szinonimaként használják, pedig mindkettőnek más a célja, más a módszere, mégpedig attól függően, hogy a fordítási esemény hol történik: (1) az életben, (2) a fordítóképzésben vagy a (3) a szakfordítói vizsgán.

1. Javítás és értékelés az életben

Az életben, a fordítóirodák mindennapi munkájában értékelés nincs, csak javításra van szükség. A javítás célja a megrendelő igényeinek kielégítése. Hozzá kell tenni, hogy erre is csak akkor kerül sor, ha egyáltalán lektorálással rendelik meg a szöveget a fordítóirodától, mert gyakran előfordul, hogy a megrendelő – költségmegtakarítás céljából – nem is kér lektorálást. A lektor nem értékeli a fordítást, nem osztályozza le, hanem az eredetivel összehasonlítva kijavítja a hibákat. Természetesen jelezheti a megbízónak, hogy a fordítás minősége gyenge, és ennek a fordítónak többé ne adjanak fordítást, de a fordító teljesítményének egzakt értékelése nem feladata. Mint ahogy nem feladata a fordító továbbképzése sem.

Az életben a jó megoldást mindig be kell írni a fordításba, még hozzá egyértelműen kell jelezni, hogy mettől meddig tart a hibás rész, mit kell kicserélni. Mindez történhet a hagyományos korrektúrajelekkel is, de ha a lektor nem papíron kapja a szöveget, akkor gépi korrektúrával dolgozik. Ez utóbbi esetben, ha a lektor nem kapcsolja be a „változások követése” programot, a javításnak nem marad nyoma. Ha a fordítóiroda valamilyen okból kíváncsi a lektori javításokra, úgy kéri a fordítást, hogy a változtatások benmaradjanak a szövegben.

A változtatások követése egyaránt fontos információkat nyújthat a fordítóirodának a fordító és a lektor munkájáról. Mindazonáltal a hibák megnevezése, magyarázata és súlyozása nem része a fordítóirodák mindennapi munkájának.

2. Javítás és értékelés a szakfordító-képzésben

A szakfordító-képzésben javításra és értékelésre egyaránt szükség van. A fordítások javításának célja a leendő szakfordítók fordítói kompetenciájának fejlesztése. Egyes vélemények szerint a fordítói kompetencia úgy is fejleszthető, ha a tanár a képzés során csak javít és nem értékeli, hanem rábízta a fordítójelöltre, hogy tanuljon a javításokból. Mivel azonban a fordítóképzésben rendszerint meghatározott óraszám áll rendelkezésre, az értékelést maguk a hallgatók is elvárják. Annál is inkább, mert a vizsgán az értékelés elkerülhetetlen. Természetesen az értékelés a fordítóképzésben **terapeutikus**, tehát célja a fordítói kompetencia fejlesztése és nem a hallgató önbizalmának megingatása (bár néha az sem haszontalan).

A fordítóképzésben a tanárnak úgy kell javítani, mintha lektorálná a fordítást, tehát nem elég, ha hullámos vonallal aláhúzza a hibákat, vagy kérdőjelet tesz a margóra. A hallgatónak látnia kell, hogy mennyit kell még dolgozni valakinek az ő fordításán, hogy az nyomdakész legyen. A javítás történhet a szokásos korrektúrajelekkel vagy gépi korrektúrával, ha a hallgatók e-mailen küldik a fordítást. Ilyenkor a változások követése programot mindig be kell kapcsolni. A hibák javítása váltakozhat a hiba megnevezésével. Fontos, hogy a tanár szakszerű magyarázatot tudjon találni a hibákra, mert az „így nem szép”, „így nem magyaros” típusú indoklásokat nem lehet általánosítani. Hasznos lehet a hibák súlyozása

is, hiszen a szöveg használhatóságát veszélyeztető hiba nyilvánvalóan nagyobb súllyal esik latba, mint pl. a rossz kötőszóhasználat.

Ha a tanár gépi korrektúrával küldi vissza a javított szöveget, lábjegyzet formájában fűzheti hozzá a fordításhoz a javításra vonatkozó magyarázatait.

3. Javítás és értékelés a szakfordítói vizsgán

A szakfordítói vizsgán az értékelés fontosabb, mint a javítás. Ilyenkor az értékelés **diagnosztikus**, azt kell eldönteni, hogy a jelentkező alkalmas-e szakfordítói feladatok elvégzésére.

Ehhez nem kell feltétlenül nyomdakészre szerkeszteni a fordítást, tehát a jó megoldásokat nem kell mindig beírni a szövegbe. A hibák megnevezésére és súlyozására azonban feltétlenül szükség van. A hibák típusának megnevezésére azért van szükség, mert a vizsgázóknak joguk van betekinteni a javított fordításba, és ha a hibák explicit módon meg vannak nevezve, akkor a betekintéskor nincs szükség a javító tanár személyes jelenlétére. A hibák súlyozására pedig azért van szükség, mert a különböző nyelvekből javító tanároknak kell valamiféle útmutatót adni, hogy egységes elvek szerint értékeljenek.

A lenti táblázat összefoglalja az elmondottakat.

A hibák javítása és értékelése az életben, a képzésben és a vizsgán

	Az életben	A képzésben	A vizsgán
A hibák kijavítása	szükséges	szükséges	nem feltétlenül szükséges
A fordítás értékelése	nem szükséges	szükséges (terapeutikus)	szükséges (diagnosztikus)
Cél	a megrendelő igényeinek kielégítése	a fordítói kompetencia fejlesztése	szakfordítói feladatokra való alkalmasság elbírálása
Módszer	kézi javítás korrektúrajelekkel	kézi javítás korrektúrajelekkel	kézi javítás
	gépi korrektúra, a változások megőrzése (fakultatív)	gépi korrektúra, a változások megőrzése (ajánlatos)	
A jó megoldás beírása	szükséges	ajánlatos, de váltakozhat a hiba megnevezésével	nem feltétlenül szükséges
A hibák megnevezése	nem szükséges	ajánlatos, de váltakozhat a jó megoldás beírásával	szükséges
A hibák magyarázata	nem szükséges	szükséges	nem szükséges
A hibák súlyozása	nem szükséges	szükséges	szükséges

4. Fordítási hibatipológiák

A fordításban elkövetett hibák szakszerű megnevezése nem könnyű. Ahány lektor, annyiféleképpen nevezi meg a hibákat. A nyelvtanár képzettségű lektorok szeretik a nyelvoktatásban megszokott nyelvészeti kategóriákat alkalmazni: pl. lexikai hiba, grammatikai hiba. Akik ismerik a fordításpedagógiai szakirodalmat, arra figyelnek, hogy mi a hiba oka: vajon a fordító a forrásnyelvi szöveget nem értette, vagy a célnyelvi megfogalmazásba csúszott hiba, vagy az átváltás volt sikertelen? Ennek megfelelően percepció, produkció és transzfer hibákat különböztetnek meg.

A fordítást kutató nyelvészek szeretik a hibák szintjét megállapítani: szószintű, mondat szintű és szövegszintű hibákat különítenek el. A gyakorló fordítók általában mindenféle hibamegnevezés és hibatipológia ellen tiltakoznak, mondván, hogy már az első bekezdés elolvasása után is el tudják dönteni, hogy az illető alkalmas szakfordítónak vagy sem. Az ő megközelítésüket leginkább az információ átadásának sikerességéből kiinduló tipológiának lehetne nevezni. A fentiek alapján négy fő hibatipológia különíthető el.

- I. A hibák okából kiinduló tipológia
- II. Az információ átadásának sikerességére épülő tipológia
- III. Nyelvészeti kategóriákra alapozó tipológia
- IV. A hiba előfordulásának szintjéből kiinduló tipológia

Az alábbiakban felsorolásszerűen áttekintjük, hogy a különböző kiindulású hibatipológiáknak milyen hibakategóriák felelnek meg.

I. A hibák okából kiinduló tipológia:

- (1) Megértési hiba (a fordító nem érti a forrásnyelvi eredeti szöveget),
- (2) Transzfer hiba (nem tudja átváltani),
- (3) Megformálási hiba (nem tudja megfogalmazni a célnyelven),
Ide tartoznak a nyelvhelyességi hibák: egyeztetés, helyesírás, nagybetű/kisbetű, egybeírás/különírás stb.,
- (4) Figyelmetlenségből adódó hiba (pl. 1956 helyett 1856).

II. Az információ átadásának sikerességére épülő tipológia:

- (1) A fordításban MÁS van, mint az eredetiben,
- (2) A fordításban TÖBB van, mint az eredetiben,
- (3) A fordításban KEVESEBB van, mint az eredetiben.

III. Nyelvészeti kategóriákra alapozó tipológia:

- (1) lexikai hiba (pl. rossz szóválasztás),
- (2) morfológiai hiba (pl. rossz ragozás, toldalékolás),
- (3) szintaktikai hiba (pl. rossz mondat szerkezet).

IV. A hiba előfordulásának szintjéből kiinduló tipológia:

- (1) Szószintű hiba (szószinten javítható, pl. rossz terminus),
- (2) Mondatszintű hiba (az egész mondatot át kell szerkeszteni),

- (3) Szövegszintű hiba (az egész szöveget át kell szerkeszteni),
- (4) Stilisztikai hiba (nem veszi figyelembe az eredeti szöveg stílusát, más regiszterben fordít, pl. szakmai közönségnek szóló cikkbe beszélt nyelvi elemeket kever),
- (5) Pragmatikai hiba (nem veszi figyelembe a célnyelvi olvasóközönséget).

5. A fordítási hibák súlyozása

A hibák súlyozására nincs szükség az életben, ahol a lektornak mindent ki kell javítania az egyszerű elírástól vagy vesszőhibától a súlyos félrefordításig. A fordítás oktatásában fontos lenne a hibákat súlyozni, de a tanárok nagy része vonakodik ettől, és nem is szeretnek osztályzatot adni a javított fordításokra. Ennek több oka is van. Részben az a valóságos probléma, hogy a fordítási hibákat nehezebb azonosítani, értékelni és súlyozni, mint a nyelvtani hibákat. A másik ok a tanár-diák viszony jellege a fordítóképzésben, amely inkább hasonlít a kezdő fordító-tapasztalt fordító viszonyra, különösen akkor, ha a fordítóképzés posztgraduális szinten folyik.

A modern fordításdidaktikai szakirodalom, különösen Donald C. Kiraly munkássága még graduális szinten is nagy súlyt helyez arra, hogy a fordítóképzésben a tanár ne a „minden tudás forrása” szerepet játssza, hanem együtt oldja meg a fordítási problémákat a hallgatókkal. Hogy ez mennyire így van, jól megfigyelhető a Fordító- és Tolmácsképző Központ számítógépes termében, ahol van egy centrálisan elhelyezett tanári számítógép, a tanárok általában mégis a hallgatók között ülnek, valamelyik hallgatói számítógépnél, és együtt dolgoznak velük.

Ezért azután a hibák súlyozása a tanév közben gyakran elmarad, és csak a félévzáró fordítások, a zárthelyi fordítások és a diplomafordítások értékelése után tudják meg a hallgatók, hogy a fordítást oktató tanár mit tart súlyos hibának, mit tekint apró figyelmetlenségnek, milyen szerepet tulajdonít a helyesírási hibáknak, vesszőhibáknak, kihagyásoknak, hány hibának számítja az ismétlődő hibákat stb.

A Fordító- és Tolmácsképző Központban a hibák súlyozásában két útmutatóval segítjük a javító tanárokat, az egyik a diplomafordítások javításához készült (készítette Klaudy Kinga), a másik az országos szakfordítói vizsgán készült fordítások javításához (készítette Szabari Krisztina).

5.1. Útmutató a diplomafordítások értékeléséhez

A fordítói diploma feltétele az, hogy a jelölt magyar nyelvre nyomdakész fordítást tudjon készíteni. Jelest az a fordítást kap, amely „lektorálás nélkül közölhető”, elégtelen az a fordítás, amely „nem lektorálható”. Részletesebben:

(5) jeles, ha a fordítás a forrásnyelvi szöveg tartalmát teljes mértékben visszaadja, a célnyelvi megformálás hibátlan, vagyis szerkesztés nélkül közölhető,

(4) jó, ha a fordítás a forrásnyelvi szöveg tartalmát teljes mértékben visszaadja, de a célnyelvi megformálás tekintetében kisebb mértékű (szószintű) szerkesztésre szorul,

(3) közepes, ha a fordítás egy-két esetben eltér a forrásnyelvi szöveg tartalmától, és a célnyelvi megformálás tekintetében jelentősebb mértékű (szószintű és mondat szintű) szerkesztésre szorul,

(2) elégséges, ha a fordítás három vagy több esetben eltér a forrásnyelvi szöveg tartalmától, a célnyelvi megformálás tekintetében jelentősebb szerkesztésre szorul (szószinten, mondat szinten és a magyar nyelvhelyesség tekintetében pl. központozás, helyesírás), de még érdemes megszerkeszteni,

(1) elégtelen, ha a fordítás három vagy több esetben eltér a forrásnyelvi szöveg tartalmától, a célnyelvi megformálás tekintetében jelentősebb szerkesztésre szorul (szószinten, mondat szinten és a magyar nyelvhelyesség tekintetében pl. központozás, helyesírás), és nem érdemes megszerkeszteni, ami azt jelenti, hogy egyszerűbb újrafordítani, mint megszerkeszteni.

5.2. Útmutató az országos szakfordítói vizsga fordításainak értékeléséhez

Az országos szakfordítói vizsgán, mint említettük, a hibák megnevezése rendkívül fontos, mivel a javításokat indokolni kell, és a súlyozás is elkerülhetetlen. A súlyozástól függ, hogy a bíráló alkalmasnak tartja-e a jelöltet fordítási feladatok elvégzésére vagy sem (tudná-e például jó szívvel ajánlani maga helyett)?

Az FTK-ban alkalmazott hibatipológiát és a súlyozás elveit Szabari Krisztina alakította ki nemzetközi tapasztalatokra támaszkodva (elsősorban az ATA = American Translators Association elvei alapján). Az általa készített útmutató szerint az alábbi nagy hibákat és kis hibákat lehet megkülönböztetni (a nagy hibákat a margón nagy „H”, a kis hibákat kis „h” betűvel jelöljük).

Nagy hibának számítanak a következők:

- (1) Megértési hiba: félrefordítás, értelmetlen szó szerinti fordítás, határozatlanság (pl. több változat megadása), kihagyás, a szövegkohézió és szövegkohérenca súlyos megsértése, logikai sorrend, ok-okozat stb. megváltoztatása, hozzáfűzés stb.,
- (2) Durva, a nyelvtudás szintjét megkérdőjelező nyelvtani hiba: alapvető ragozási, szórendi, mondat szerkesztési stb. hibák,
- (3) Terminológia: szakszövegek fordításánál a szakszókincs, a terminológia ismeretének feltűnő hiánya,
- (4) Feltűnő, súlyos helyesírási és központozási hibák, pl. földrajzi vagy egyéb tulajdonnevek helytelen írása, nagy- és kis kezdőbetű helytelen használata, külön- és egybeírás következetesen helytelen használata,
- (5) Műveletlen, iskolázatlan nyelvhasználat, az írásbeli kommunikációban szerzett gyakorlat egyértelmű hiánya, az olvashatatlan kézírás, a feltűnően csúnya külalak.

Kis hibának minősülnek a következők:

- (1) Kisebb, nem értelemzavaró, szószinten javítható megformálási hiba,
- (2) Kisebb, nem értelemzavaró nyelvtani hiba,
- (3) Kisebb, egyszer előforduló, a mondat értelmét nem megváltoztató központozási vagy apróbb helyesírási hiba.

Az érdemjegyek a hibák csoportosítása és súlyozása alapján a következőképpen alakulnak:

- (5) jeles = 0 nagy hiba és legfeljebb 6 kis hiba
- (4) jó = 0 nagy hiba és legfeljebb 10 kis hiba
- (3) közepes = 1 nagy hiba és legfeljebb 10 kis hiba
- (2) elégséges = 2 nagy hiba és legfeljebb 10 kis hiba
- (1) elégtelen = 3 vagy több nagy hiba

Ha a kis hibák száma meghaladja a tizet, értelemszerűen egy nagy hibát számítunk.

A fordítási hibák értékelése és súlyozása nyelvészeti szempontból alig kutatott terület. Az sincs tisztázva, mi számít egyáltalán hibának a fordításban. A nyelvoktatás módszertanában felmerült a hibák értékelésének úgynevezett kommunikatív megközelítése, amelynek lényege, hogy a nyelvtani szempontból helytelen, de az információ átadását nem veszélyeztető hibát kevésbé kell súlyosnak tekinteni. A fordított szövegek esetében ez az út nehezen járható, hiszen a helyesírási hibák például nyilvánvalóan nem veszélyeztetik az információ átadását, mégsem lehet őket elfogadni, hiszen rossz fényt vethetnek az eredeti szöveg szerzőjére. Ugyanez vonatkozik a magyar nyelvhelyességi hibákra is, de ez már elvezet egy másik nagy témához, a fordítás és a magyar nyelvi norma kérdéséhez (ld. Heltai Pál kétrészes tanulmányát a *Magyar Nyelvőr*-ben; Heltai 2004, 2005).

A fordítási hibák azonosítása, megnevezése, kategorizálása, súlyozása jellegzetesen alkalmazott nyelvészeti feladat. Ha itt sikerülne eredményeket elérnünk, megalapozottabbá tehetnénk a fordított szövegek még mindig jórészt intuíción alapuló értékelését. A lektori javítások nyelvészeti feldolgozásával kapcsolatban most van születőben egy PhD értekezés (Radnóczy Éva, Pécsi Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program), a fordítások értékelésével kapcsolatban pedig további szakirodalom található az alábbi művekben: Samuelsen-Brown 1995, Klaudy 1996, 1997, Mossop 2001, Dróth 2001b, Szabari 1999a, 1999b, 2001.

Irodalom

- Dróth J. 2001a. *A fordítások formatív értékelése*. Doktori értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Kézirat.
- Dróth J. 2001b. Igényfelmérés a fordítási szokásokról és elvárásokról. *Fordítástudomány* 3. évfolyam, 2. szám, 21–39.
- Heltai P. 2004. A fordító és a nyelvi normák. I: *Magyar Nyelvőr* 128. évfolyam, 4. szám, 407–435.
- Heltai P. 2005. A fordító és a nyelvi normák II. *Magyar Nyelvőr* 129. évfolyam, 1. szám, 30–59.
- Kiraly, D. C. 2000. *A Social Constructivist Approach to Translator Education. Empowerment from Theory to Practice*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Klaudy K. 1996. Quality Assessment in School Translation and in Professional Translation. In: Dollerup, C. et al. (eds.) *New Horizons. Proceedings of the Third Language International Conference on Teaching Translation and Interpreting*. Amsterdam: Benjamins. 198–204.

- Klaudy K. 1997. A fordítás oktatása. In: *Fordítás I. Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 2003. A fordítások értékelése és javítása. In: Tóth Szergej (szerk.) *A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Szeged: JGYTFK. 324–327.
- Mossop, B. 2001. *Revising and Editing for Translators*. Manchester: St Jerome.
- Samuelsson-Brown, G. 1995. *A Practical Guide for Translators*. London: Multilingual matters.
- Szabari K. 1999a. A fordítás minősége a fordítástudomány és a felhasználók szemszögéből. *Fordítástudomány* 1. évfolyam, 1. szám, 27–36.
- Szabari K. 1999b. Az ATA tevékenysége és a fordítók akkreditálása az USA-ban. *Fordítástudomány* 1. évfolyam, 2. szám, 88–97.
- Szabari K. 2001. A fordítók minősítése és a fordítói piac. *Fordítástudomány* 3. évfolyam, 1. szám, 64–77.

AKADÉMIA KIADÓ RT

A C R O S S
LANGUAGES AND CULTURES

A Multidisciplinary Journal for Translation and Interpreting Studies

Editor-in-Chief : *Klaudy Kinga*
 Consulting Editor: *Heltai Pál*
 Managing Editor: *Károly Krisztina*

Across languages and cultures publishes original articles and reviews on all subdisciplines of Translation and Interpreting Studies: general T/I theory, descriptive T/I studies (questions of literary translation, technical, legal, etc. translation, media-translation including questions of dubbing and subtitling, consecutive and simultaneous interpreting, community interpreting, court interpreting etc.), and applied T/I studies (T/I training, translation criticism, computer assisted translation, using corpora in translation etc.). Special emphasis is put on questions of multilingualism, language policy and translation policy. Publications on new research methods and models are especially encouraged. In addition to original research and reviews, the journal publishes interviews with outstanding researchers and professionals in the field, book reviews, news, announcements and advertisements. The papers can equally command the interest of professionals working in translation and interpreting studies, linguists and literary scholars, practising translators, interpreters, editors, publishers, T/I trainees and trainers, language consultants, language policy makers in the international organisations, especially in the European Union. All submissions are reviewed and their acceptance for publication is decided by the editorial board.

AKADÉMIAI KIADÓ

P.O.Box 245, H-1519 Budapest, Hungary, Fax: 36 1 464 8221

<http://www.akkrt.hu> E-mail: kiss.s@akkrt.hu

Automatikus terminológia keresés számítógéppel – kísérlet

Kis Balázs

1. A terminológia modellezése

Kutatásunk elsősorban nem a terminológiára mint önálló területre irányul: vizsgálatunk tárgya a fordítás szolgálatába állított terminológia. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a sikeres modellezéshez jó definíció kell. A fordítási terminológia definiálása más szemléletet kíván, mint a „vegytisztá” terminológiáé, amely a szaknyelvi kommunikációt próbálja kiszolgálni, pontosabban a szakmai szövegek produkcióját próbálja szabályozni.

A számítógép szempontjából a terminológiakeresés kétféleképpen értelmezhető:

- (a) egy – lefordításra váró – szövegben keressük azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek megfelelnek a terminus technicus – később említendő – formális definíciójának;
- (b) egy adott tárgykörre nézve szövegtörzsekben és szótárakban (esetleg az interneten) keressük az ott elterjedt, esetleg szabványosított terminus technicusokat.

Írásunkban az előbbire összpontosítunk, bár az utóbbit sok esetben szükséges alkalmazni az itt leírt módszerekben.

1.1. Definíciós nehézségek

A fordítás szempontjából a terminológia definiálása ott ütközik nehézségekbe, hogy ekkor már nem szabályozható a szakszöveg produkciója, s így annak terminológiahasználata sem. Márpedig a „hagyományos” terminológiadefiníciók azt próbálják leírni, hogy a terminológiának milyennek kell lennie, ahelyett hogy a megvalósult terminológia szövegbeli jellemzőivel foglalkoznának. Mindenekelőtt azt emelik ki, hogy a terminológia definíció által keletkezik, s a sikeres szakmai kommunikációhoz szükséges a terminus technicusok egyértelmű és konzisztens használata (Kis–Kis 2003).

A terminológia szabványosítása egy tárgykörben a fogalmak és tárgyak definiálását, illetve normatív – adott esetben többnyelvű – megnevezését jelenti. Azonban itt a „tárgykör” körülhatárolása nehéz, hiszen a terminológiát használó diszciplínák nem szigetelődnek el egymástól. A „tárgykörök” összefüggései bonyolult ontológiai hierarchiát alkotnak (vagy inkább hierarchiák halmazát). Adott szakmai szöveg pedig – különösen az alkalmazott tudományokban – min-

dig interdiszciplináris lesz, vagyis nem tudunk felmutatni egy jól meghatározott tárgykört, amelybe a szöveget besorolhatnánk. Ebben az esetben pedig az összes érintett tárgykör terminológiája érvényes lesz/lehet az adott szövegre, s mivel a szabványosítás során az egymástól eredetileg – ontológiai szempontból – távol eső diszciplínák terminológiáját egymástól függetlenül alakítják ki, a terminológiák egyesítésekor olyan ütközések fordulhatnak elő, amelyek többértelműségeket, inkonzisztenciákat okozhatnak. (Lengyel et al. 2004).

A szakmai fordítás gyakorlata azonban azt is bebizonyította, hogy terminológia nemcsak szabványosítással, hanem intuitívan is keletkezik. Ez azt jelenti, hogy sok terminus technicus nem explicit definiálás útján jelenik meg először a szakmai kommunikációban, hanem szakszövegekbe foglalva, implicit definiálás útján is. Ahhoz viszont, hogy az ilyen terminus technicusok valóban terminológiává váljanak, szükséges, hogy mind az eredeti szöveg(ek) szerzője (szerzői), mind pedig a szakmai kommunikációban részt vevő partnerek – formailag és szemantikailag – konzisztensen kezdjék használni. Feltételezésünk szerint ez elég a terminus technicuszá váláshoz: nem szükséges explicit definíció. (Természetesen az ilyen módon létrejövő terminus technicus előbb-utóbb szótárakba kerül, talán szabvány részévé is válik, így az explicit definíció megszületik – de adott esetben évekkel a terminus technicus keletkezése után.)

Megjegyezzük, hogy a fenti állítások tapasztalati tényeken, nem pedig szigorú tudományos felmérések eredményein alapulnak. Ez utóbbi lehetne a terminológiahasználat szociolingvisztikájának kutatása, amely azonban nem tárgya ennek az írásnak. Fordítói körökben mindazonáltal mindennapi tapasztalat, hogy a forrásszövegekben százával jelennek meg olyan szavak és kifejezések, amelyeket környezetük alapján egyértelműen terminus technicusnak kell minősíteni, mégsem található meg egyetlen, a fordító számára hozzáférhető szabványos vagy legalábbis autentikus szótárban sem.

Ha a szakmai kommunikációban alapkövetelmény a konzisztens terminológiahasználat, akkor ez érvényes a szakmai fordításra is. Azonban a fordítás nem forrása vagy befogadója, hanem „csupán” csatornája a szakmai kommunikációnak. A fordító maga többnyire nem kompetens szakmai kommunikátor, hanem mediátor, akinek sem eszköze, sem ismerete, sem erőforrása nincs elegendő ahhoz, hogy az adott forrásszövegben megjelenő diszciplínák teljes fogalmi hálóját – a benne levő terminológia teljes szemantikai tartalmát – birtokolja. (Ez egyébként a fordítás kutatásának alapvető problémája: milyen „mélységig” kell, illetve lehet megérteni a forrásszöveget a sikeres fordításhoz?)

1.2. A terminológia definiálása a fordítás szempontjából

A fordító mint mediátor szempontjából tehát érdektelene a terminológia keletkezésének körülményei, mert a terminus technicusokat szakszövegbe ágyazva, készen kapja. A feladata az, hogy ezeket felismerje, és konzisztens módon fordítsa a célnyelvre.

Ezért a fordítás szempontjából a terminus technicusnak egyetlen ismérve van: konzisztensen kell fordítani. Itt a terminológiáról nem mint szótárakban, definíciókban, adatbázisokban létező elvont fogalomról van szó: a terminus

technicus egyértelműen szövegnyelvészeti jelenség, amelyről korábban már leírtuk, hogy alapvetően két attribútuma által definiálható (Kis Á. et al. 2004):

- (1) a terminológiai helyzet: ez az a szövegnyelvészeti jelenség vagy jelenségrendszer, amely alapján a szövegben felismerhetők azok a szavak vagy kifejezések, amelyeket terminus technicusként kell kezelni;
- (2) a terminológiai szerep: a felismerhetően terminológiai helyzetben álló, tehát terminus technicusként kezelendő szó vagy kifejezés egyértelműsége sérülhet a szöveg inter(esetleg multi-)diszciplináris jellege miatt. Így sok esetben feladat a megfelelő terminológiai szerep kiválasztása. Ez egymástól távol álló és egymáshoz rendkívül közel eső tárgykörökben is előfordulhat (pl. a morfológia szót számos különböző tudományban használják, ugyanakkor pedig pl. a directory szó (angolul) az informatika két, egymáshoz közel eső területén mást jelent).

1.3. A terminológia modellje a számítógép szempontjából

A fordítás hatékonysága jelentősen megnő, ha a fordítónak nem a fordítás közben kell észrevennie a terminus technicusokat, és kutatással megállapítania azok fordítását. Ezért a szakmai fordításokban bevett munkafázis a szövegek terminológiai előkészítése. Ennek során az ún. terminológus valamilyen módon elemzi (a legrosszabb esetben végigolvassa) a lefordítandó szöveget, kiemeli a terminus technicusokat, és meghatározza azok fordítását. A fordító már úgy kapja meg a forrásszöveget, hogy (a) a terminus technicusok előfordulásai ki vannak benne emelve, (b) mellékeltek hozzá egy szöszedetet, ahol pedig a terminus technicusok fordítása található. Ebben az esetben a kapott szöszedetben található fordítások alkalmazása kötelező, hiszen a terminológiahasználat konzisztenciája csak így biztosítható.

A fenti munkaszervezés különösen akkor hasznos, ha összefüggő forrásszöveget nem egy, hanem több fordítónak kell lefordítania az idő rövideje miatt. A terminológiai előkészítés által ekkor automatikusan biztosítható a terminológiai konzisztencia.

Kutatásunk során a terminológiai előkészítést kívánjuk automatizálni. Írásunk hátralevő részében a kutatás egyes kísérleteit, illetve azok eredményeit mutatjuk be.

Erre a kutatásra halmozottan érvényesek azok a szempontok, amelyek a nyelvtechnológiai fejlesztések során mindig előkerülnek. A nyelvtechnológia ugyanis nem tanítja meg a számítógépet a természetes nyelv megértésére és feldolgozására: a tudomány jelenlegi állása szerint – sem az informatikában, sem a kognitív tudományokban – nincsenek meg az ismereti és tárgyi feltételei annak, hogy az emberi nyelvprodukciónak, illetve –befogadáshoz szükséges kognitív háttérrel át tudjuk adni a számítógépnek. A nyelvtechnológiai alkalmazások mindig csak utánozzák az ember egyes, parciális nyelvi funkcióit, és igyekeznek olyan módszereket alkalmazni, amelyek nem igénylik a feldolgozandó szövegek értelmezését (vagyis szemantikájának feldolgozását).

Nyelvtechnológiai kutatóként rendszerint olyan – lexikális, morfoszintaktikai, szintaktikai – felszíni jelenségeket keresünk a szövegekben, amelyek egyszerű,

kis erőforrás-igényű algoritmusokkal felismerhetők. Az egyszerűsége törekvés azért is fontos, mert a nyelvtechnológiai modulok gyakran csak kiegészítő, kiszolgáló funkciót töltenek be komplex informatikai rendszerekben, s így nem engedhetik meg maguknak, hogy lekössék a rendszert futtató számítógép kapacitásának jelentős részét. Valójában az általuk okozott terhelés rendszerint még a kapacitás 10%-át sem érheti el, jellemző elvárás, hogy a nyelvi alrendszereknek a teljesítmény szempontjából észrevehetetleneknek kell maradniuk.

Ha pedig a nyelvi jelenségeket a számítógépen rendszerint felszíni jegyekkel modellezzük, ki kell jelentenünk, hogy ez igen messze esik bármiféle lehetséges kognitív modelltől. Ezért az emberi nyelvi funkciók számítógép általi „utánzása” is csak közelítőleg lehetséges: az emberi funkció felszíni viselkedését tehát közelítjük a számítógéppel.

Az egyszerűsített algoritmusokat a korpusznyelvészet eszközeivel dolgozzuk ki, és ugyanezen eszközökkel igazoljuk megfelelőségüket. Az itt következő módszerek mind ennek a szemléletnek felelnek meg, s bár kognitív szempontból már az első ránézésre inadekvátak, gazdasági jelentőségük nagy, mivel az ember munkáját mégis lényegesen hatékonyabbá teszik.

2. A módszerek áttekintése

A gépi terminológiakivonatolás technikailag azt jelenti, hogy a forrásszöveget bemenetként adjuk egy programnak – vagy több, láncba fűzött programnak –, az eredmény pedig olyan szavak és kifejezések listája, amelyeket az algoritmus lehetséges terminus technicusnak minősített. A lista esetleg kiegészülhet statisztikai, kontextus- vagy morfoszintaktikai adatokkal is.

Fontos, hogy az önálló szövegelemzést, illetve -kivonatolást végző programok konfidenciaszintje igen alacsony. Ez azt jelenti, hogy a programok kimenetét emberi utófeldolgozás nélkül nem lehet megbízhatónak tekinteni. Kutatásunk nem arra irányul, hogy az emberi utófeldolgozást eliminálja a folyamatból – ez a legfőbb megközelíthető ideális eset –, hanem arra, hogy minimalizálja az ezzel járó munkát.

A fentiek miatt a programok által kimenetül adott listákban nem terminus technicusok, hanem ún. terminusjelöltek jelennek meg, amelyek terminus technicus voltát igazolni vagy cáfolni kell (Jacquemin, 2001; Castellví et al. 2001).

Feltételeztük, hogy kockázatos egy algoritmusra támaszkodni, tudván, hogy minden felszíni közelítő módszer jelentősen túl-, illetve alulgenerál. Ezért úgy döntöttünk, hogy több módszer kombinációját alkalmazzuk. Ezek között három statisztikai és három szabályalapú algoritmus található. A módszerek kombinálásával azt is szeretnénk elérni, hogy a különböző algoritmusok végezzék el helyettünk a terminusjelöltek egy részének megerősítését vagy elvetését.

2.1. Szabályalapú módszerek

Szabályalapú eljárásainkhoz a forrásnyelvek morfológiai elemző programja, korlátozott méretű alapszótára, illetve sekély (lokális) mondatelemző programja

szükséges, ezért kezdetben ezeket csak a magyar és az angol forrásnyelvre dolgoztuk, illetve dolgozzuk ki.

2.1.1. Az alapszótártól eltérő szókincs keresése

A forrasszövegből kiemeljük azokat a szavakat, amelyek a forrásnyelv szűk alapszótárában nincsenek benne. Ezzel kiszűrhetők a szakmai rövidítések, betűszavak és egyes egyszavas terminus technicusok. Erre egy statisztikai vizsgálat is épül: a találatok közvetlen kollokációit is vizsgáljuk.

2.1.2. A terminus technicusok belső morfoszintaktikai szerkezetének vizsgálata

Ez a módszer a többszavas terminus technicusok megkeresésére alkalmas. Azt vizsgáljuk, hogy a többszavas terminus technicusok belső morfoszintaktikai összetétele mutat-e olyan sajátosságokat, amelyek legalább részben megkülönböztetik őket a szöveg egyéb részeitől. Kísérletünkben legmélyebben ezt a módszert elemezzük.

A vizsgálat lényege: felírunk olyan morfoszintaktikai mintákat, amelyeknek megfelelő kifejezéseket ki szeretnénk emelni a forrasszövegből. Minden minta morfoszintaktikai kódok sorozata.

A keresés során a forrasszöveg szavait lemmatizáljuk és elvégezzük morfológiai elemzésüket, így a szöveget lemmák, illetve morfoszintaktikai kódok sorozatává alakítjuk.

Az így átalakított szövegben egyszerű mintaillesztéssel keressük meg a pre-konceptió alapján felírt mintákat, és kilistázzuk a mintáknak megfelelő szövegrészek felszíni formáját és lemmatizált alakját. A keresés során átugorjuk az úgynevezett tartalom nélküli szavakat (ezek listája szabadon szerkeszthető, így üres listával az ilyen szavak átugrása ki is kapcsolható). Ez a megoldás kezdetleges, sekély, lokális mondatelemzőnek is tekinthető (Jacquemin 2001).

A keresni kívánt minták listáját spekulatív módon is összeállíthatjuk, azonban kísérletünkben korpusznyelvészeti módszert választottunk, amelyet a 3. részben leírunk.

2.1.3. A terminus technicusok környezetének vizsgálata

Ez a módszer nominális terminus technicusok megkeresésére alkalmas. A szövegben – sekély mondatelemzővel – olyan egyszerű főnévi csoportokat keresünk, amelyek meghatározásszerű környezetben jelennek meg. Példák:

a terminus technicus egyértelműen szövegnyelvészeti jelenség

A fordító maga többnyire nem kompetens szakmai kommunikátor, hanem mediátor

Ezekben a mondatrészletekben a fókuszban levő főnévi csoportot kell észrevenni. Lényeges, hogy ezt nem a főnévi csoport belső szerkezetéből, hanem a környezetéből tudjuk meg.

Ezt a módszert jelenleg még nem alkalmazzuk, a környezetet leíró formalizmus kialakítása folyamatban van.

2.2. Statisztikai módszerek

2.2.1. Szokatlan gyakoriságú elemek keresése

Itt két módszert foglalunk egybe: a köznyelvitől eltérő gyakoriságú szavak, illetve a köznyelvitől eltérő gyakoriságú szókettesek (kétszavas kollokációk) keresését.

A kísérleteinkből – és az irodalomból is – nyilvánvalónak tűnik, hogy pusztán a terminusjelöltek forrásszövegbeli gyakorisága nem igazolja (vagy cáfolja) egy kifejezés terminus technicus voltát.

Mindkét esetben mérnünk kell egy referenciaadatot, amely nem más, mint az adott forrásnyelv egyes tartalmas szavainak előfordulási gyakorisága az adott nyelv általános korpuszában. Az angol referenciaadatok kinyeréséhez a British National Corpus, a magyar adatokéhoz pedig a Nemzeti Szövegtár anyagát használjuk (az utóbbi esetében még csak szándékról van szó).

Ha nem alkalmazunk más módszert, ekkor meg kell mérnünk a forrásszöveg tartalmas szavainak, illetve a tartalmas szavakból alkotott szóketteseknek a relatív (a szöveg méretéhez viszonyított) gyakoriságát. Ezt a gyakoriságot kell összevetni a köznyelvi korpuszon mért (ugyancsak relatív) gyakorisággal. Kérdés még (nem vizsgáltuk), hogy milyen különbség számít szignifikánsnak, illetve a különbség küszöbértékét hogyan kell változtatni (ha egyáltalán kell) azon szavak és szókettesek esetén, amelyek a köznyelvi referenciakorpuszban ritkán fordulnak elő.

A terminusjelöltek listájára azokat a szavakat és szóketteseket vesszük fel, amelyek relatív gyakorisága a küszöbértéket meghaladó mértékben különbözik a köznyelvi korpuszban mért gyakoriságtól.

Amennyiben magyar – vagy bármely más, gazdag morfológiájú nyelven írt – szöveget vizsgálunk, nem a szóalakok, hanem a lemmák gyakoriságát kell kiszámítani, ahhoz pedig lemmatizáló programmal is rendelkezni kell az adott nyelvre.

Ennek a módszernek nagy hátránya, hogy a működtetéséhez nagy mennyiségű alapadat kell. Egy ilyen rendszer nemigen válhat végfelhasználói alkalmazás részévé: „legfeljebb” kiszolgálóoldali (internetes) szolgáltatásként működhet.

2.2.2. Asszociációs mértékek alkalmazása

Amikor többszavas terminus technicusokat próbálunk megkeresni a szövegben, nem emelhetünk ki minden tartalmasszó-párt. Csak azok a szókettesek érdekesek, amelyek elemei (szavai) együtt nagyobb valószínűséggel fordulnak elő, mint külön-külön (Villada, 2005; Kis et al. 2004a; Kis et al. 2004b.).

A szókettesek ilyen tulajdonságait a korpusznyelvészet az ún. asszociációs mértékek szerint számítja ki. Ezek alapja a szókettesek elemeinek külön-külön, illetve együttesen mért gyakorisága. Erre különböző képleteket építenek, amelyek meghatározott szempontok szerint kiszámítják annak az eseménynek a valószínűségét, hogy a szókettes részei együtt inkább fordulnak elő a szövegben, mint külön-külön (Kilgarriff, Tugwell 2001; Pedersen, Banerjee 2003).

A számítás eredménye olyan rangsorolt szóketteslista, amelynek az elején a legmagasabb affinitási pontszámmal rendelkező szókettes áll. Terminusjelöltként a lista első része jöhet szóba; meg kell határozni egy olyan minimális affinitási pontszámot, amelyet a szókettesnek el kell érnie ahhoz, hogy figyelembe vegyék.

Ez a módszer jól használható nagy korpuszok esetén, kisebb szövegekre alkalmazva azonban megbízhatatlanná válik. Így terminusjelöltek kivonatolására nemigen alkalmazható, hiszen a forrásszövegek nagysága rendszerint nem éri el a statisztikai kritikus tömeget. Határesetet jelentenek – és még jövőbeli vizsgálat tárgyát képezik – a teljes könyvet kitevő, néhány tízezer szavas forrásszövegek.

2.3. A módszerek összekapcsolása

A gépi szövegkivonatolási módszerek hatékonyságát (minőségét) két mérőszámmal mérjük:

- (1) Fedés (recall): a szövegből az algoritmus által kiemelt, illetve a szövegben ténylegesen előforduló releváns nyelvi jelenségek aránya;
- (2) Pontosság (precision): a szövegből az algoritmus által kiemelt ténylegesen releváns nyelvi jelenségek, illetve az összes kiemelt nyelvi jelenség aránya.

Különböző módszerek esetén e két szám is nyilván különböző lesz. Általában igaz, hogy az egyik javítása a másik romlását okozza, ezért vannak olyan eljárások, amelyek nagy fedést, de alacsony pontosságot nyújtanak, és vannak olyanok is, amelyek esetében a pontosság magas, de a fedés alacsony.

Ha több módszert alkalmazunk együtt, azokat érdemes előbb alkalmazni, amelyek nagy fedéssel működnek, és a listán olyan módszerek által érdemes szűkíteni, amelyek nagy pontosságot nyújtanak.

A fent felsorolt módszerek közül kimondottan nagy fedést és alacsony pontosságot nyújtanak a következők:

- A terminus technicusok belső morfoszintaktikai szerkezetének vizsgálata (lásd a 2.1.2. részt)
- Asszociációs mértékek alkalmazása (lásd a 2.2.2. részt)

Potenciálisan nagy pontosságú módszerek a következők:

- A terminus technicusok környezetének vizsgálata (lásd a 2.1.3. részt)
- Szokatlan gyakoriságú elemek keresése (lásd a 2.2.1. részt)

Ez azt jelenti, hogy az első két módszer által adott listát érdemes a második két módszer valamelyikének alkalmazásával szűrni: például megvizsgálhatjuk, hogy a mintaillesztéssel kapott elemek közül melyek fordulnak együtt elő valóban sokszor, illetve melyek azok, amelyek ténylegesen megjelennek terminus technicusokra jellemző környezetben. Mindezek a kombinációk a kézi utómunka csökkentését szolgálják.

2.4. Induktív terminológiakeresés

Az előbbieken abból indultunk ki, hogy nem áll a rendelkezésünkre semmilyen szótár a forrásszöveg tárgykörében. Azonban ez sokszor nincs így: bár ebben a tanulmányban nem foglalkozunk ezekkel a módszerekkel, a kutatási projektünknek része, hogy a számítógéppel a forrásszöveg és kiinduló szószedet alapján állítsuk elő a szövegben előforduló terminus technicusok jegyzékét (Jacquemin 2001).

Ennek egyfelől alapja egy olyan program, amely egy szószedet forrásnyelvi tartalmának minden előfordulását megkeresi a szövegben. Ez különösen gazdag morfológiájú nyelvekben nehéz, ott lemmatizáló program körültekintő alkalmazására van szükség.

Ha ez rendelkezésünkre áll, kétféleképpen folytathatjuk a keresést:

- (1) keressük a kiinduló szószedet forrásnyelvi kifejezéseinek kollokációit a korábban említett módszerek valamelyikével;
- (2) keressük azokat a kifejezéseket, amelyek a kiinduló szószedet valamely kifejezésétől csak egy szóban térnek el.

A kiinduló szószedettől mélyebben is elvonatkoztathatunk: erre példa a 3. részben leírt kísérlet.

3. A kísérlet leírása

Részletes kísérleteket a 2.1.1. és a 2.1.2. részben leírt eljárásokkal (az alapszótártól eltérő szókincs keresése, a terminus technicusok belső morfoszintaktikai szerkezetének vizsgálata) végeztünk. Azt is vizsgáltuk, hogy a többszavas terminus technicusok milyen morfoszintaktikai kötöttségeket mutatnak az általában vett kollokációkhoz képest.

3.1. Az absztrakt minták előállítása

Evégett készítettünk egy olyan programot, amely egy szószedet többszavas kifejezéseinek minden előfordulását kigyűjti egy szakmai korpuszból, meghatározza azok morfoszintaktikai szerkezetét, és statisztikát készít mind az egyes terminus technicusokról, mind pedig az absztrakt morfoszintaktikai mintákról – ahol a terminus technicusokban levő szavak felszíni alakjait és lemmáit is eltávolítottuk, és csak a morfoszintaktikai kódok által alkotott mintákat tekintettük.

Kiinduló szószedetként a MorphoLogic számára elérhető informatikai szótárak angol és magyar többszavas címszavainak összességét használtuk. A minták kivonatolásához pedig a SZAK Kiadó által kialakított, informatikai szakszövegekből álló kétnyelvű párhuzamos korpuszt használtuk (vö. Kis-Kis 2003).

1. A szószedet 30 765 angol, 23 186 magyar többszavas kifejezést tartalmazott.
2. A korpusz angol oldalának tömege kb. 1,2 millió szövegszó, a magyar oldalé kb. 1,6 millió szövegszó (az eltérésnek az az oka, hogy a korpusz magyar eredeti nyelvű műveket is tartalmaz).

A mintakivonatolás eredményéből egyszerűsített mintahalmazokat nyertünk. Ehhez 2225 angol és 2520 magyar mintát kellett megszűrni. Kétféle módszert alkalmaztunk:

- (1) csak a 100-szor vagy gyakrabban előforduló mintákat használtuk fel;
- (2) 1000 véletlenszerűen kiválasztott mintát manuálisan megszűrtünk, és az így kapott listát használtuk fel.

Az angol adatokra csak a második eljárást végeztük el.

Példák az ismert terminus technikusokat kereső program által kiemelt mintákra ... angolul:

4037 [N]+[N]	dialog box	dialog+box	dialog[N]+box[N]
947 [ADJ]+[N]	hard disk	hard+disk	hard[ADJ]+disk[N]
880 [N]+[N]	check box	check+box	check[N]+box[N]
497 [N]+[N]	control panel	control+panel	control[N]+panel[N]
64 [ADJ]+[N]+[N]	direct cable connection	direct+cable+connection	...
18 [N]+[V][GER]	disk striping	disk+striping	disk[N]+stripe[V][GER]

... magyarul:

985 [ADJ][NOM]+[N][NOM]	operációs rendszer	operációs+rendszer
320 [ADJ][NOM]+[N][ACC]	operációs rendszer	operációs+rendszert
69 [ADJ][NOM]+[N][INS]	operációs rendszer	operációs+rendszerrel
55 [ADJ][NOM]+[N][INE]	operációs rendszer	operációs+rendszerben
36 [ADJ][NOM]+[N][DAT]	operációs rendszer	operációs+rendszernek
26 [ADJ][NOM]+[N][ALL]	operációs rendszer	operációs+rendszerhez
24 [ADJ][NOM]+[N][ABL]	operációs rendszer	operációs+rendszertől

3.2. Új terminusjelöltek kiemelése az absztrakt minták alapján

A következő lépés az volt, hogy a korpusz elemzésével nyert mintákat kipróbáljuk: új terminusokat emeljük ki új szövegekből.

Készítettünk egy olyan programot, amely az absztrakt minták alapján terminusjelölteket emel ki szövegekből, vagyis teljes mértékben megvalósítja a 2.1.2. részben leírt algoritmust. Ez a program jelenleg angol és magyar nyelvű szövegek feldolgozására alkalmas.

Ennek a programnak paraméterül adtuk a fentebb említett absztrakt mintákat, s feldolgoztuk két-két informatikai szakkönyv teljes szövegét. A SZAK-korpuszban a kísérlet idején egyik könyv sem szerepelt.

Számokban ez a következőt jelentette:

- (1) Az angol szöveg tömege 338 215 szövegszó volt, ebből a program 25 705 mintát (13 869 különböző mintát) emelt ki;
 (2) A magyar szöveg tömege 230 389 szövegszó volt, ebből a program 15 141 mintát (14 398 különböző mintát) emelt ki.

Példák a kiemelt mintákra
 ... angolul:

6	terminal service	terminal services	[N]+[N][PL]
6	warning element	warning element	[N]+[N]
6	worker process isolation mode	worker process isolation mode	[N]+[N]+[N]+[N]
6	XML parser	XML parser	[UNKNOWN]+[N]
4	server role	server roles	[N]+[N][PL]
4	shadow copy client	shadow copy client	[ADJ]+[N]+[N]

... magyarul:

3	automatikus rendszer-helyreállítás	automatikus rendszer-helyreállítás	[ADJ][NOM]+[N]
3	hozzáférési jog	hozzáférési jogok	[ADJ][NOM]+[N][PL][NOM]
3	tartomány-nyilvántartó központ	tartomány-nyilvántartó központ	[N]+[N]
2	aktív tartalom	aktív tartalom	[N][NOM]+[N][NOM]
2	biztonsági házirend	biztonsági házirend	[N][NOM]+[N][NOM]
2	elérési út	elérési út	[N][NOM]+[N][NOM]

3.3. Módosított kísérlet: lépés a gyakorlati alkalmazások felé

A módszert kis módosítással felhasználtuk tényleges fordításelőkészítési munkára is. Ezúttal spekulatív úton állítottunk elő mintasorozatokat 1, 2, 3 és 4 szavas terminus technicusok modellezésére.

Alkalmaztuk a 2.1.1. részben leírt módszert is, vagyis kiemeltük a szövegekből azokat a szavakat, amelyek nem szerepeltek egy kb. 20 000 szavas angol alapszótárban.

A két módszer által adott terminusjelölt-listát egyesítettük, s együttesen értékeltük ki.

Két angol nyelvű könyvet dolgoztunk fel, az első könyv tömege 100 963 szövegszó, a másodiké 74 626 szövegszó volt.

4. Az eredmények értékelése

4.1. Első kísérlet: generált minták

A szótár és gyakorlókorpusz felhasználásával generált mintasorozattal kiemelt terminusjelölt-listákat a következőképpen értékeltük:

- (1) Mindkét listából véletlenszerűen kiválasztottunk annyi elemet, amennyit elfogadható idő alatt manuálisan át lehetett vizsgálni. Ez 1936 angol mintát (3743 előfordulást), illetve 2083 magyar mintát (2107 előfordulást) jelentett.
- (2) Két kutató egymástól függetlenül átvizsgálta a listát, és szavazott az egyes terminusjelöltekről. Csak azokat a terminusjelölteket tekintettük terminus technicusnak, amelyeket mindkét kutató annak talált.

Ennek alapján az eredmények:

- 2412 helyes angol minta (64,44%-os pontosság)
- 968 helyes magyar minta (45,94%-os pontosság)

Úgy találtuk, hogy a viszonylag gyenge eredmény oka a nagyon produktív szavak megjelenése a minták elején (ritkábban végén):

- angol: *new, all, other, same, such* stb.
- magyar: *elérésű, adott, alábbi* stb.

Ha automatikusan kiszűrjük a jelöltek közül azokat, amelyek a fenti szavak valamelyikével kezdődnek, az eredmény ugrásszerűen javul:

- angol: 77,08%-os pontosság
- magyar: 67,08%-os pontosság

Ez azonban még tovább is javítható lenne, például, ha találnánk megoldást a szószedetes kereséssel kapott minták automatikus utószűrésére, vagy bevezetnénk a produktív szavak automatikus felismerését.

A kivonatolási folyamat feltételezésünk szerint tovább javul, ha a morfoszintaktikai kivonatoló eljárás kimenetét tovább szűrjük statisztikai módszerrel, asszociációs mértékek felhasználásával. Bár a pillanatnyilag rendelkezésre álló rendszerben mindkét módszer meg van valósítva, részletes kísérleteket még nem végeztünk.

4.2. Második kísérlet: Kivonatolás spekulatív mintákkal

A spekulatív minták alkalmazása sok produktív szót kizárt, elviekben tehát jobb eredményt kellett kapnunk. A feladat azonban ezúttal nem a terminusjelöltek egyszerű pontozása volt, hanem két könyv fordításának tényleges terminológiai előkészítése.

A terminusjelöltek listájának szűrését ezúttal is manuálisan végeztük, de ezúttal minden (különböző) mintát megvizsgáltunk (a minták statisztikai listáját vizsgáltuk át). Az eredmények az 1. táblázatban láthatók.

1. táblázat

A spekulatív mintákkal kivonatolt terminusjelölt-listák számszerű jellemzői

	Tömeg (szövegszó)	Előfordulások	Különböző minták	Elfogadott minták	pontosság
1. könyv	100 963	25 860	5 523	1 595	28,88%
2. könyv	74 626	14 330	6 535	2 275	34,81%

Ez az eredmény szemlátomást sokkal rosszabb, mint az automatikusan generált minták esetén. Azonban a feltételek is mások:

- (1) Mindkét lista sok tulajdonnevet tartalmazott, amelyeket bizonyos szempontok alapján terminus technicusként is lehetne kezelni, itt azonban csak zavaró lett volna, ezért töröltük a listáról.
- (2) A szöszedetben a szócikkek számát igyekeztünk 2000 körül vagy az alatt tartani, mert a fordításokat egyelőre még manuálisan adjuk hozzá a szöszedethez, és ez az a méret, amely – figyelembe véve a könyvek fordításának határidejét – még elfogadható idő alatt feldolgozható.

A pontosságértékből nem látszik az a hatékonyságnövekedés, amelyet e módszer jelent. Ha ezt az eljárást a terminológus számítógép nélkül hajtja végre, akkor végig kell olvasnia az 500, illetve majdnem 400 oldalas könyveket, és kézzel meg kell jelölnie minden terminus technicust. Ehelyett mindkét esetben körülbelül 2 perces programfutás és egy kb. 3 órás utószűrési fázis következett, amely lényegesen kevesebb, mint a könyvek ember általi végigolvasása.

5. További fejlesztések

A kísérletek azt mutatják, hogy önmagában egyetlen módszer nem alkalmas a megbízható terminológiakivonatolás megvalósítására. A 2. részben említett eljárások mindegyike – különböző fejlettségi fokon – meg van valósítva; jelenleg a terminusjelöltek környezetét vizsgáló eljárás befejezése van folyamatban, illetve azok a kísérletek, amelyek alapján ezeket a modulokat optimális módon egymáshoz kapcsoljuk egy egységes terminológiakereső programban.

A fordítások terminológiai előkészítésének nem a forrásnyelvi terminusok listája, hanem a fordításokkal is ellátott teljes szöszedet az elvárt kimenete. Bár a műhelyeink már kifejlesztettek olyan programot, amely képes kiinduló szöszedetek automatikus befogadására (sőt: az ilyenek automatikus megkeresésére az interneten), még várat magára azt itt leírt technológia és a többi, fejlesztési fázisban levő technológia integrálása.

A végcél pedig olyan végfelhasználói alkalmazás fejlesztése, amely fordítástámogató eszközökbe ágyazva vagy azok mellett működve fordítókat, fordítócsoportokat segít a fordítások terminológiai előkészítésében.

6. Kapcsolódó projektek

Ez az írás közvetlen eredménye az IKTA-00181/2003. számú, a Magyar Köztársaság Oktatási Minisztériuma által támogatott projektnek. Itt a projekt nemrégiben befejezett 3. munkaszakaszának eredményei vannak leírva.

A kutatás jelentős inspirációt merített a 2004. december 17-én befejezett, 048.011.040. számú OTKA-NWO projektből. E projektet – holland-magyar bilaterális együttműködés keretében – a Groningeni Egyetem (Rijksuniversiteit Groningen) és a MorphoLogic valósította meg. A projekt témája többszavas lexémák szövegbeli keresése volt.

Irodalom

- Castellví, M. T. C., Bagot, R. E., Palatresi, J. 2001. Automatic term detection: A review of current systems. In: Bourigault, D., Jacquemin, C. and L’Homme, M.-C. (eds.): *Recent Advances in Computational Terminology*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 53–88.
- Jacquemin, C. 2001. *Spotting and Discovering Terms through Natural Language Processing*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Kilgarriff, A., Tugwell, D. 2001. Word sketch: extraction and display of significant collocations for lexicography. In: *Proceedings of the 39th ACL and 10th EACL workshop ‘Collocation: computational extraction, analysis and exploitation’*. Toulouse. 32–38.
- Kis Á., Kis B., Pohl G. 2004. A számítógépes terminológiakivonatolás új megközelítése. In: *A II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia gyűjteményes kötete*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 63–72.
- Kis Á., Kis B. 2003. A prescriptive corpus-based technical dictionary. Development of a multi-purpose technical dictionary. In: Pajzs J. (ed.): *Papers in Computational Lexicography: Proceedings of COMPLEX 2003* Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences. 47–56.
- Kis B., Villada Moirón, B., Bouma, G., Bíró, T., Nerbonne, J., Ugray, G. and Pohl, G. 2004a. A new approach to the corpus-based statistical investigation of Hungarian multi-word lexemes, In: *Proceedings of LREC 2004*. Lisbon.
- Kis B., Villada Moirón, B., Bíró T., Bouma, G., Pohl G., Ugray G., Nerbonne, J. 2004b. Methods for the Extraction of Hungarian Multi-Word Lexemes. In: Decadt, B. (ed.): *Proceedings of CLIN-2003*. Antwerp: University of Antwerp.
- Lengyel I., Kis B., Ugray G. 2004. MemoQ – Új megközelítés a fordítástámogatásban. Infrastruktúratanulmány. In: *A II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia gyűjteményes kötete*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 100–107.
- Pedersen, T., Banerjee, S. 2003. The design, implementation and use of the ngram statistics package. In: *Proceedings of the Fourth International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics*. Mexico City. 153–158.

* HUTERM * HUTERM * HUTERM *

Mi a HUTERM? Csatlakozz a HUTERM-hez!

Gulyás Róbert

After years of dedicated co-ordination work, the terminology team at the Hungarian Ministry of Justice is now passing some of their competences (collection, translation, verification and finalization of EU-related Hungarian terminology) to the Hungarian experts at the EU.

However, while the co-ordination of EU terminology of a certain language is no longer in the hands of Member States, it has not been fully taken over by their EU teams, either. IATE, the new terminology database of the Commission, which is to replace Eurodicautom and cover all „new” languages of the EU, is only taking shape at a rather moderate speed.

Every day dozens of new EU-terms are being coined by the Hungarian linguists working at various EU-institutions. Some will enter the language with a high acceptance rate; some will never make it that far.

HUTERM is a terminology forum initiated by the Hungarian interpreters of the European Parliament, and has been recognized as the most comprehensive terminology harmonization tool by over 300 Hungarian experts in Brussels, Strasbourg, Luxembourg and Hungary.

HUTERM is a web-based approach with a hierarchy of access rights. The terminology debate on the HUTERM Web Site (<http://www.huterm.com>) and in the HUTERM Newsgroup (<http://groups.yahoo.com/group/HUterm>) give end users of EU terminology the opportunity to comment on terms in the shaping and allow linguists on the work-floor to exchange their views before the terms are finalized in a definitive manner.

HUTERM is an interface between translators, interpreters, lawyer-linguists, terminology experts and Hungarian language specialists on the one-hand, MEPs, ministerial and law-enforcement experts, negotiators, journalists and newspaper readers on the other. Anybody between the two extremes is welcome to join.

Miután betöltötte küldetését, az Igazságügyi Minisztérium terminológus csapata folyamatosan átadja kompetenciáinak egy részét a már az EU-nál dolgozó magyar szakembereknek. A terminológia gyűjtése, fordítása, ellenőrzése és véglegesítése immár nem Budapesten történik.

Ugyanakkor – miközben a tagállamoknak le kell mondaniuk nyelveik EU terminológiájának koordinálásáról, EU-hoz delegált csapataik még közös irányítás nélkül végzik ugyanezt a feladatot. Az Eurodicautom utódjának szánt, valamennyi “új” nyelvet felölelő, IATE nevű terminológiai adatbázis feltöltése lassan halad előre.

Az intézményeknél egymástól elkülönülve dolgozó magyar nyelvi szolgálatok naponta új kifejezések garmadát „gyártják”, de hogy ezeket befogadja-e majd a magyar nyelv, illetve, hogy érdemes-e őket egyáltalán befogadnia, azt nehéz eldönteni.

A HUTERM az Európai Parlament tolmácsai által kezdeményezett, jól ismert terminológiai együttműködési fórum, amelynek immár több mint 300 nyelvi szakember a tagja Brüsszelben, Strasbourgban, Luxembourgban és Budapesten.

A folyamatos terminológiai vita internetes felületen, a HUTERM honlapon, (<http://www.huterm.com>) és e-mailben, a HUTERM fórumon, (<http://groups.yahoo.com/group/HUterm>) egyaránt folytatható. A különböző jogosultsági szintek lehetővé teszik, hogy az EU terminológia végfelhasználói éppúgy elmondják egy-egy javasolt új terminusról a véleményüket, mint azok a nyelvi szakemberek, akik megalkották, illetve majd hivatalosan is véglegesítik a terminusokat.

A HUTERM összeköti a szakembereket a felhasználókkal, hiszen vannak tagjai között fordítók, tolmácsok, jogász-nyelvészek, terminológiai szakemberek és magyar nyelvészek, de európai parlamenti képviselők, minisztériumi és jogalkalmazási szakértők, hivatalos tárgyalók, újságírók és újságolvasók is. A szigorúan moderált vitában bárki részt vehet.

„A fordítás is tud klasszikus lenni” – Ruttkay Kálmán a ma és a tegnap Shakespeare-fordításairól

Beszélgetés Ruttkay Kálmánnal (2005. március 21.)

Szele Bálint

A magyar Shakespeare-kutató munkája közben újra meg újra rábukkan Ruttkay Kálmán (1922) nevére. Klasszikus Shakespeare-fordításainkról írott dolgozataiban vagy a Maller Sándorral közösen szerkesztett Magyar Shakespeare-tükör című válogatásban (Gondolat, 1984) teljesedik ki Shakespeare-kutatói munkássága, emellett számos kritikát írt napjaink magyar Shakespeare-fordításairól is. Ruttkay Kálmán kontrollszerkesztőként dolgozott az 1948-as és az 1955-ös Shakespeare-összkiadásokon, jegyzeteket, utószavakat írt a drámákhoz, mondhatni közelről ismeri a magyar Shakespeare-t. Interjúmban a 20. század második felének magyar Shakespeare-fordításairól és a magyarországi Shakespeare-kultusról kérdeztem.

Szele: Kezdjük 1948-ban, az első modern Shakespeare-kiadással. Ön Ország László felkérésére vett részt a munkában, az akkor új fordítások nyelvi ellenőrzését kapta feladatául. Az addig egyeduralgó, nagyrészt elavult 19. századi Shakespeare-átültetések monopóliuma ekkor tört meg végérvényesen.

Ruttkay: A négykötetes Shakespeare-összkiadás a Franklin Társulat utolsó nagy teljesítménye volt. Díszes könyvbemutatót is tartottak a megjelenés tiszteletére. Sokan kérdezték tőlem, hogy mit jelent a kötetekben szereplő mondat, hogy „a magyar szövegeket az angol eredetivel Ruttkay Kálmán vetette egybe Halász Gábor módszerének szellemében”. Megmondom őszintén, ezt én is szeretném tudni. Halász Gábor szegény a munkának tulajdonképpen neki sem állhatott, tőle Shakespeare vonatkozásában egyetlen tanulmány maradt meg (*Shakespeare sorról sorra*). Halász Gábor nagyszerű esszéista volt, finom ízléssel, óriási műveltséggel, és filológusnak se volt rossz. Hogy mennyire szőrözött volna a fordításokkal kapcsolatban, azt már soha nem tudhatjuk meg.

Szele: Az első igazán jó és korszerű magyar Shakespeare-gyűjtemény 1955-re állt össze. Ez milyen körülmények között készült? Gondolok itt arra, hogy például melyik angol kiadást használ(hat)ták a fordítók?

Ruttkay: Valószínűnek tartom, hogy a szerkesztők az Arden kiadást – akkor még New Arden nem volt – javasolták, de nem biztos, hogy mindenki hozzáfért. A klasszikus fordítások eleve nem az Ardenből készültek; azt nemigen lehetett megkövetelni, hogy minden fordítás egy bizonyos, megnevezett, magas színvonalú kiadásból készüljön. A Vörösmarty-féle Shakespeare-fordítások sajtó alá rendezésénél érdekes dolgokat figyeltem meg. Vörösmarty minden ellenkező híreszteléssel ellentétben nem németből, hanem angoltól fordított, de a biztonság kedvéért megnézte a német fordítást, és pontosan emiatt olykor félrefordított. Vörösmarty Shakespeare-kötetében, amely a Johnson-féle szövegen alapult, a

Lear király oldalain zsírpecsétek és más szennyeződések találhatóak; lehet, hogy Vörösmarty szalonnázott közben és úgy olvasta. Emellett bejegyzéseket, szójegyzeteket találtam, tehát biztos, hogy ő angolból fordított.

Szele: Az 1948-as, Halász Gábor által elkezdett Franklin-féle Shakespeare-kiadás az akkor elérhető legjobb fordításokat gyűjtötte csokorba. Az 1955-ös kiadásban mi indokolta a cseréket?

Ruttkay: A három nagy klasszikus akkor még eleve vitathatatlan volt. Vanak, akik ma már mind a hármat kihagynák; vagy igazuk van, vagy nincs. 1955-ben már Arany Lászlót is kivették, az ő helyébe jött Szabó Magda, szóval nyilvánvaló, hogy frissíteni akartak. Az új klasszikusokat – Babitsot, Kosztolányit, Szabó Lőrincet – szintén megtartották. Nem tudom pontosan, hogy milyen szerkesztői, szerkesztőségi elgondolások voltak, én ebbe a vállalkozásba a vizek szélén evezve kerültem bele. A kiadást Kéry László szerkesztette. Erről eszembe jut egy eset. Én két Shakespeare-műhöz írtam jegyzeteket (a *Pericles*hez és az *Ahogy tetszik*hez), és az egyikbe Kéry nagyon belejavított, amit én zokon vettem tőle. A kiadáson egyébként tucatnyi ember dolgozott, és volt a nagyfőnök, aki vezette az egészet.

Szele: A kontrollszerkesztőnek tulajdonképpen mi volt a feladata?

Ruttkay: A kontrollszerkesztő mint állatfajta mára kihalt. Elég nagy baj, de egyesek örülnek neki. Az első és nagyon izgalmas kérdés, hogy mit szabad, mit nem szabad a kontrollszerkesztőnek. Ha egy kicsit túlszalad azon, amit a fordító határnak vél, akkor a fordító azon nyomban megsértődik. „A nagyon súlyos szarvashibákat kérem megmutatni, de a magyar nyelvben és költészetben én vagyok az okosabb” – mondhatja. Ebben valószínűleg igaza van, csak hogy fordítás közben az ember annyira az idegen szöveg nyomasztó hatása alá kerül, hogy fordításban leír olyan dolgokat, amiket saját fogalmazásában nem annyira fogadna el. Én nagyon keveset fordítottam, és mindig nagyon hálás voltam, mikor a kontrollszerkesztő rábökött arra, hogy „de hát ilyet nem lehet magyarul mondani”, és akkor kijavítottam. Tehát valahol egy igen-igen tág -tól -ig keretben mozoghat a kontrollszerkesztő. Kijavíthatja a szarvashibákat, és ha túlbuzgó és nem fél a fordítótól, akkor azt is megmondhatja hogy „ez itt magyarul nagyon nem szép, próbálgon valami mást”. Én mániákus kontrollszerkesztő voltam, mindig írásba adtam kontrollszerkesztői véleményemet, mérhetetlen hosszúak voltak és többen megsértődtek rajtuk. De volt, aki nagyon hálás volt, például Áprily Lajos, ő azt is igényelte, hogy üljünk össze és beszéljük meg a javításokat. A fiával, Jékely Zoltánnal is összeültem. A kontrollszerkesztői munkához nemcsak angolul kell tudni, hanem magyarul is – itt válik izgalmassá a kontrollszerkesztő szerepe, mikor abba piszkál bele, hogy „ez magyarul nincs jól”, és ettől szokott a fordító mindig megsértődni, kivéve a nagyvonalú embereket.

Szele: Szabó Lőrinctől nem emlékszik valami visszajelzésre? Hogy vélekedik az ő fordításairól?

Ruttkay: Őszintén szólva nem emlékszem. Én Szabó Lőrincet csak futólag ismertem személyesen, Shakespeare ügyében nem ültem össze vele. Szabó Lőrinc nagyon jó fordító volt, de összefüggő formában nem hagyta ránk műfordítói elveit. Elhíntegette őket, így sok-sok olvasással össze lehet szedni írásai-ból az utalásokat. Egy-egy levelében, cikkében, esszéjében ír ezekről. A *Macbeth*

például rövid angol szöveg, de Szabó Lőrincé még rövidebb, vagyis tovább tömörítette az amúgy is rövid angol szöveget. Hogy ezt róla írta valaki, vagy ő írta, az nem jut eszembe. Az ő négy bejáratott fordítása egyébként simán bekerült a gyűjteménybe. A *Vizkeresztet* Szabó Lőrinc pont a szerkesztés évében, 1954-ben fordította le, kegyeleti okok miatt mégis Radnóti Miklós és Rónay György fordítása került be a vígjátékok közé. Egyébként az is nagyon jó fordítás.

Szele: Vajon miért kellett az Ifjúsági Színháznak már 1954-ben új fordítás? Radnótié nem volt elég jó a színházban?

Ruttkay: A színházaknak általában már a tegnapi fordítás is ócska, lehet, hogy erről volt szó.

Szele: Shakespeare fordítása nehéz feladat. A színházak mégis újabb és újabb fordításokat rendelnek. Ön Nádasdy Ádám *Szentivánéji álom*-fordítása kapcsán szót emel a színházi és az irodalmi Shakespeare szétválasztása és a szövegek egyszerűsítése ellen.

Ruttkay: Nádasdy Ádámnak sokszor elmondtam, hogy mit helyteleníték a fordításaiban. Két mániája van: az egyik az, hogy Arany nem a darabot, hanem a verset fordította. Szerintem Aranyban nem volt ilyen tudathasadás, hogy ő most leül és akkor költeményt fordít. Mészöly Dezső fogalmazta meg, hogy Arany János Shakespeare-fordításai a legköltőibbek és egyben a legszínpadszerűbbek is. Nagy bonyodalmat okoz, hogy Shakespeare mégiscsak egy nagyon régi író, és az angolok irigyelnek minket, mert mi napról napra újrarendíthatjuk Shakespeare-t, ők meg nem. Ők is próbálkoznak „Shakespeare Made Easy”-féle dolgokkal, de nem írhatják újra Shakespeare-t. Mi átírhatjuk, újrarendíthatjuk. Az, hogy Arany a költeményt fordította, nem a drámát, azt hiszem, nem igaz.

Nádasdy másik mániája az, hogy Shakespeare nagyon nehéz, és a szegény ifjúság – akinek lehet, hogy a *Szentivánéji álom* az első színpadi Shakespeare-élménye – nem fogja megérteni. Én azt mondom, hogy akkor ne menjenek színházba. Shakespeare nem könnyű szerző. Azt el tudom képzelni, hogy nem játsszák, leveszik a műsorról, mert a szegény ifjúságnak sérülést okoz, de hát aki elmegy Shakespeare-t nézni, az vegye tudomásul, hogy ő nehéz szerző. Ma óriási könnyebbség a színházjárónak, hogy ezek a darabok ki vannak nyomtatva. Shakespeare korában a közönség egy része írástudatlan volt, tehát nem tehetette meg, hogy előtte vagy utána elolvassa a szöveget. Egyébként is, a darabok jó része meg sem jelent nyomtatásban Shakespeare életében. Shakespeare komplikált és nehéz volt az akkori közönségnek is, de ők ahhoz voltak szokva, hogy fülön át kell befogadni dolgokat, és ráadásul egy körülményes, cikornyás, körmondatos nyelvet kell befogadni fülön át. Mi el vagyunk kényelmesedve, nekünk egy kétsoros mondat már túl hosszú.

Szele: A költő és a drámaíró Shakespeare szétválasztása tehát hiba.

Ruttkay: Shakespeare nem volt hétfőn költő, kedden drámaíró, ő mai szóval színpadi szerző volt és sajnos, vagy hála istennek, óriási költő, de nem választotta szét magában a kettőt; ő nem tudta, hogy „ez a monológ költészet, és ami utána jön, az már csak színpad”. Én azt hiszem, hogy ezt a csodát kellene megismételni, és én ezért tiszteltem Arany Jánost. Nem költeményt fordított – és ebben nem értek egyet Nádasdy Ádámmal –, hiszen annyira érdekelte a színpad, hogy amikor az első *Szentivánéji álom*-fordítását megcsinálta, elő is adatta, és ő maga

festette a díszleteket is. Ennél jobban nem érdekelhette a színpad, ha ezt megcsinálta. Hiszen kipróbálta a színpadon a szövegét!

Szele: A legtöbb modern fordító a színházi Shakespeare-t helyezi előtérbe. Szabó Lőrinc egyik erőssége volt, hogy szöveget fordított, nem verset vagy színdarabot, nem törődött azzal sem, hogy szövege összetett és bonyolult.

Ruttkay: Szabó Lőrinc, mint minden jó fordító, saját magát viszi bele a szövegbe, a Szabó Lőrinc-fordítások egyben Szabó Lőrinc-művek is. Van egy furcsa megfontolás: az, hogy „szegény színészek nem tudják mondani a szöveget”. A színészek azért nem tudják mondani a szöveget, mert műveletlenek színpadilag, beszédtechnikailag. Tessék megtanulni nehéz szöveget mondani. Ez már nagyon régi dolog, hogy „a színház régóta várja a mondható, modern magyar Shakespeare-t”. De Shakespeare egyrészt nem magyar, másrészt nem modern. Ez mondvascsinált probléma, álprobléma. Ha a színész nem tudja elmondani a fordítást, lehet, hogy a fordítás rossz, de lehet, hogy akkor se tudná elmondani, ha a fordítás jó lenne, mert leszokott arról, hogy nehéz szöveget mondjon, emellett viszont éreztesse, hogy drámai jambust mond. Vagy jussunk el oda, hogy Shakespeare igenis kikopott a mi életünkből, nem lehet előadni, nem lehet mondani, túl nehéz.

Szele: Szabó Lőrinc drámai jambusa az élőbeszédhez hasonlatos, segíti a természetes szövegmondást, mégsem túlegyszerűsített.

Ruttkay: Szabó Lőrinc ilyen szempontból is óriási figura. Isten őrizzen attól, hogy valaki szigorúan kezelje a jambust. Elég tíz sor tiszta jambus, és utána az ember megőrül! Szabó Lőrincnél, saját verseiben is, a névelő gyakran a sor végére kerül, sokszor meg is rímelteti, de szerintem még ez is jól áll neki. Ő nem a jambus kedvéért, hanem a saját maga kedvéért töri meg a szöveget. Sokan mondják, hogy az enjambement használata sem kívánatos, de aki így is jó fordítást vagy verset tud produkálni, tegye. Szabó Lőrinc igazán nagy költő volt és rengetegszer vétett az elfogadott szabályok ellen. Amit én nem szeretek a fordításokban, az az, hogy ha a fordító kifejezetten mai, tehát szleng vagy argot szavakat használ. Ez Szabó Lőrincnél elv volt. Gyakran beszúrt egy-egy modern szót a fordításaiba. Egy nagy költőnek majdnem mindent szabad, de én úgy gondolom, hogy erre nincs szükség.

Szele: Az új, modernizált Shakespeare-ek sokszor egyszerűsíténeek.

Ruttkay: A színészek gyakran hivatkoznak arra, hogy „jaj, régi szöveg, ezt mi nem tudjuk elmondani”. Lehet, hogy a szövegben is vannak hibák – múlik az idő, az ember ma már egy csomó mindent avíttnak, idegenszerűnek, rossznak érez – de nekem az a véleményem, hogy az igazán jó fordítás tartós érték, és a színész igenis vegye a fáradságot és tanulja meg.

Szele: De a régi szövegek bebetonozása sem feltétlenül jó. Miért volt az, hogy a háború után megmerevedtek a régi szövegek?

Ruttkay: Ennek két oka volt: egyrészt jók voltak; a másik pedig az, hogy akkor még nem kezdődött meg a frontális támadás a régi szövegek ellen. Az utóbbi évtizedekben a rendezők minden új rendezéshez új szöveget kértek. A fordító pedig aládolgozott a színésznek, szerintem túlságosan is. Így könnyű mondani a szöveget, de ez hamis illúzió: Shakespeare nem könnyű szerző. Elindult egyfajta popularizálási folyamat. A mai angol színésznek sem könnyű

Shakespeare-t mondani, de lehet, hogy a maga korában sem volt könnyű. Nagyon oda kell figyelnie a nézőnek, szerintem a Shakespeare-korabeli közönség is sok mindent elszalasztott, célzást, ezt-azt, nyelvi játékot, talán csak a művelt közönség élvezte igazán a darabokat. Akkor valószínűleg úgy gondolták: van egy Shakespeare, eszi, nem eszi, nem kap mást a közönség, befogad ennyit, befogad annyit, vagy nem fogad be semmit. A darab az darab.

Szele: Tehát a régi szövegek is lehetnek jók, akár kisebb javítások, emendációk árán is.

Ruttkay: Arany János veszélyes hagyományt indított el, amikor az 1860-as években szóba került, hogy Vörösmarty és Petőfi Shakespeare-fordításait kegyeletből fel kellene venni a készülő magyar Shakespeare-be. Arany erre azt mondta, hogy nem kegyeletből kell fölvenni őket, hiszen ezek jó fordítások, a kisebb hibákat pedig egy tollvonással meg lehet igazítani. Ez a megigazítás nagyon veszedelmes precedenst teremtett, mert egy szöveget újra és újra „meg lehet igazítani”, amiből aztán előbb-utóbb komoly változások lesznek. A javítás szándékát meg lehet érteni, és filológiailag nyilván azt lehet mondani, hogy ha van egy nagyobb zavaró félrefordítás, akkor azt ki kell javítani. Arany felnyitotta ezt a zsilipet – nagyon kicsikét – de azóta ezt a zsilipet tovább is felhúzták, egész magasra. Szegény Arany nem gondolta, hogy ilyen áradást indít majd el. Ő nagyon óvatosan módosított csak a szövegeken, sok mindent még ott sem javított ki, ahol tartalmilag indokolt lett volna.

Szele: Különösen igaz ez a *Lear királyra*.

Ruttkay: A *Lear* egy furcsa eset. Azt hiszem, Márai naplójában van egy rész, ahol arról ír, hogy Shakespeare-t olvas magyarul, és van ez a *Lear király*, amiről úgy érzi, hogy senki olyan Shakespeare-fordító nincs, mint Vörösmarty, csak sajnos neki már nem volt ideje kijavítani a fordítását, tovább bíbelődni vele. Ebben van valami; szegény Vörösmarty tényleg hajszolta magát, pénzre volt szüksége, mondta, hogy majd ő megigazítja, de meghalt, mielőtt ezt megtehetette volna. A fordítás az ő életében nem is jelent meg. Ahol a *Lear*-fordítás hibátlan, ott felülmúlhatatlan. Az ihletrokonság és lelki rokonság Shakespeare-rel talán Vörösmartyban volt a legnagyobb. A *Lear* minden hibájával együtt gyönyörű fordítás – jobbat, izgalmasabbat, szebbet nem tudok elképzelni.

Szele: Sok jó régi fordítás van, a színház mégis szinte minden új előadáshoz új szöveget akar.

Ruttkay: A mai színház nagyon rendezőközpontú. A rendező elképzelései szabják meg a színpadi előadás tulajdonságait, és ha őszintén ez nem „az”, hanem valami „más”, akkor csináltat egy új fordítást, amely az ő elképzeléseinek megfelel. A fordító pedig szófogadó: Legyen még simább? Jó, akkor még simább lesz. Legyen könnyebb? Könnyebb lesz! A régi szövegek, még ha hibásak is helyenként, a mai napig jók lehetnének, és kisebb javításokat is elbírnának.

Szele: Sok régi – egyébként kitűnő – fordításban elavult, régies fordulatok vannak, melyeket ma már nehéz lenne színpadon elmondani. Hogyan dönthetnénk el, hogy mit kell kijavítani, és mit nem?

Ruttkay: Vörösmarty egy helyen azt írta: „S többet nyersz e gazdaságon, / Mint Bertók a csikvásáron.” Ezt nem Shakespeare írta, ezt Vörösmarty írta, de ott valószínűleg helyén van. Nem is tudom, kiről mesélték, hogy valami klasszikus

szöveg fordításában azt írta: „él, mint Marci Hevesen”. A kontrollszerkesztő ezt nagyon dörgedelmesen kiirtotta, és én is azt hiszem, hogy ez már túl van a tūrés határon. Az előzőt még el tudom fogadni, és nem azért, mert tisztelem Vörösmartyt, hanem mert tényleg el tudom fogadni. Egy bizonyos ponton túl a nagyon izes magyar kifejezéseket azonban nem érzem helyénvalónak.

Szele: További problémát jelenthet a fordítónak a sokszor emlegetett shakespeare-i képvilág magyarítása. A költői nyelv nehezebben érthető, nehezebben befogadható elemei szintén megnehezíthetik a megértést.

Ruttkay: Shakespeare nem azzal ült le, hogy írok egy darabot, amelyben a központi kép ez vagy az, de ha van ilyen, akkor nagyon célszerű, ha a fordító ezt átmenti. Mindegy, hogy Shakespeare mit akart, a lényeg az, hogy pontosan azt írta, amit írt. Ha van egy kimutatható, visszatérő képrendszer a darabban, akkor azt a fordítónak le kell fordítania. A kisebbeket nem mindig lehet. Egy fordításban mindig elcsúszik valami. Babits volt ebben igen nagy, aki, mikor fordított és nem tudott egy képet jól lefordítani, behozta valahol máshol ugyanabban a műben, tehát a frappáns kép megmaradt. Nem abban a sorban jelenik meg, mint az eredetiben, de mondjuk két sorral lejjebb ott van. A fordítás mindig elavul; ez indokolni látszik azt, hogy mindig újra kell fordítani, de hát azért egy bizonyos fokig a fordítás is tud klasszikus lenni.

Szele: Ez mit jelent? És mi az oka annak, hogy a fordítások nagyon nehezen kanonizálódnak?

Ruttkay: Talán nekünk is célszerű volna tudomásul venni, hogy – mint ahogy Shakespeare is ma már sok ponton érthetetlen, nehezen érthető, vagy zavaró az angol közönségnek – lehet, hogy Arany János szövege már nekünk is nehéz. Erre persze azt lehet mondani, hogy szerencsére újra meg újra le tudjuk fordítani őket. De nem biztos, hogy szükség van erre. A modern Shakespeare hívei azt mondják, hogy az a Shakespeare-szöveg, amit mi ma olvasunk, sosem hangzott el angol színpadon. Valóban nem hangzott el. De éppen így a magyar szöveg sem. Egy *Hamlet*-előadás – teljes szöveggel, a lassan beszélő magyar színészek szájából – hat óráig tartana. Ezt senki sem bírná ki. A *Rómeó és Júlia*-ban Shakespeare két óra játékidőről beszél, ami akkor is lényegesen rövidebb, ha esetleg három óra volt. Valószínű, hogy más-más előadásokon nem pontosan szó vagy betű szerint azonos szöveg hangzott el, már csak azért sem, mert a színészek belerögtönöztek Shakespeare darabjaiba. Nagyon sokszor. Ennek lehet, hogy nem maradt nyoma a szövegben, de lehet, hogy maradt. Mikor ájult tisztelettel nézzük vagy olvassuk Shakespeare-t, lehet, hogy egy-egy színészi rögtönzést is lenyelünk. Ha elfogadjuk a Sievers-féle hangzásanalízis eredményeit, Shakespeare darabjainak nagy részét nem Shakespeare írta. Szövegei tele vannak javításokkal, betoldásokkal, interpolációkkal. Úgy kell őket elfogadni, ahogy vannak, nem tehetünk mást.

Szele: A fordítók azonban tovább dolgozhatnak. Ön szerint az egyszerű, azonnal érthető fordításoké a jövő?

Ruttkay: Az igény a színházi egyszerűsítésre továbbra is fennáll majd, és egyre erősebb lesz. A színház – üzleti vállalkozás. Van olyan színház, amely azt mondja, hogy a „ráfizetéses” darabokra is igényt tart. Németh Antal annakidején zseniálisan csinálta, játszott klasszikusokat, magyar klasszikusokat is, mo-

dern magyar darabokat is, tudott kasszaszikert csinálni, ugyanakkor bemutatott ritka, hagyományos darabokat is, vállalva a kisebb bevételt.

Szele: Kanyarodjunk vissza eredeti témánkhoz. Mostanában sok Shakespeare-fordító jelentkezik önálló kötetekkel. Vajon milyen lesz a következő Shakespeare-összes? Lesz-e egyáltalán?

Ruttkay: Shakespeare-összeseket kiadni a Shakespeare-kultusz része – lehet, hogy nálunk ma már nincs is kultusz? A mai fordítók talán nem is szívesen szereplnének egyazon kötetben. Ne értse félre, hogy ezt mondom, de a halott fordító a biztos. A maiak persze csak alkossanak tovább. Évtizedek múlva az ő munkájuk értékét is megláthatjuk.

ELTE BTK

NYELVTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA FORDÍTÁSTUDOMÁNYI DOKTORI PROGRAM

Jelentkezés a 2006/2007-es tanévre

A fordítástudományi PhD programot a 2003/2004-es tanév őszi félévében indította az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központja az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskolájának keretén belül. Olyan jelentkezőket várunk, akik lehetőleg valamilyen idegennyelv-szakos egyetemi végzettséggel rendelkeznek, vagy idegennyelv-tudásukat igazolni tudják, van már némi fordítási és/vagy tolmácsolási gyakorlatuk és érdeklődnek a nyelvi közvetítés elméleti kérdései valamint és a fordítás és tolmácsolás empirikus kutatása iránt.

További információ:

(1) ELTE BTK Doktori és Habilitációs Ügyek Irodája
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A 1. emelet 114-121.

Tel.: 4116500/ 5176, 5164, 5161

Irodavezető: Csoba Alice

(2) ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F 1. emelet 9-11.

Tel: 411 6500/5894. Fax: 4855217

E-mail: aeiler@ludens.elte.hu vagy kklaudy@ludens.elte.hu

Irodavezető: Eiler Miklósné, Honlap: www.ftk.hu

Fordítástudomány 2005

Tudományos konferencia és FTK öregdiák találkozó

Budapest, 2005. március 31. – április 1.

Tamás Dóra

Az idén a hagyományoknak megfelelően, immár hetedik alkalommal rendezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Fordító- és Tolmácsképző Központja fordítástudományi konferenciáját és öregdiák találkozóját. Az esemény keretében „A magyar fordítók és tolmácsok napja” c. rendezvénysorozat szolgál, amelynek társrendezőjeként meg kell említenünk az Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Irodát (OFFI Rt.), a Magyar Fordítók és Tolmácsok Egyesületét (MFTE), a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát (BKIK), valamint az idei évtől a Konferenciatolmácsok Szakmai Szövetségét (KTSZSZ).

A kétnapos konferencia előadásait a jelenlévők számából ítélve mindvégig élénk érdeklődés kísérte. Az előző évi konferencia központi témája egyértelműen Magyarország csatlakozása volt az Európai Unióhoz, míg az idén lehetőség nyílt az azóta eltelt idő eredményeinek összegzésére. A másik aktuális témául a szakma számára igen fontos kérdés, azaz a hiteles fordítói kamara létrehozása szolgált.

Az első konferencianap az ELTE BTK Múzeum körüti dísztermében zajlott, amely Klaudy Kinga rövid bevezetőjét követően Nyomárkay István egyetemi tanár, az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetőjének megnyitó beszédével vette kezdetét. A rendezvény egyik jellegzetessége, hogy a fiatal kutatóknak, akik a Klaudy Kinga vezetése alatt álló Fordítástudományi doktori programot látogatják, lehetőségük nyílik beszámolni kutatási eredményeikről. Ennek jegyében az ebédszünetig bezárólag elsőként a PhD hallgatók kaptak szót, akik a következő előadásokat tartották: Kovácsné Dudás Andrea: *Korpusznyelvészeti eszközök felhasználása a turisztikai szövegek kutatásában*, Vándor Judit: *Újrafordítás és adaptáció*, Szabó Helga: *Fordítás és ideológia*, Horváth Péter Iván: *A tulajdonnevek fordítása*, Paksy Eszter: *Szerzői jelenlét a médiafordításban*, Somos Edit: *Retorika és tolmácsoláskutatás*, Jantsits Ágnes: *Médiatolmácsolás*, Lengyel István: *A fordítási terminológiáról*.

Már a fenti előadások címéből is kiderül, hogy mennyire változatos témákat érintettek az előadók. Említésképpen néhány kiváló előadás: Vándor Juditnak köszönhetően többek közt elgondolkodhattunk azon, hogy vajon azért van-e szükség újrafordításra, mert a fordítások hamarabb évülnek el, mint az eredeti, és vajon az olvasók a korábbi vagy az újabb változatot kedvelik-e jobban. Érdekes kérdésekre világított rá Szabó Helga előadása is, amely egy itthon még újdonságnak számító terület, azaz a fordítás és ideológia kapcsolatáról szólt, és talán a mai fiatalok generációjának olvasóiban fel sem merül a gondolat, hogy a korábbi rendszerben még a Grimm mesékből is kihagytak olyan fordulatokat,

mint pl. a „Gott lob!” (Istennek hála!). Horváth Péter Iván arra próbált válaszokat keresni, hogyan kezelhető a tulajdonnevek fordítása, melyekkel látszólag a fordítónak semmi dolga sincs, mégis a legváratlanabb nehézségeket tudják okozni: pl. a helyes sorrend, toldalékolás, a név tartozékai, neme stb.

A délutáni ülészak elején Manherz Károly egyetemi tanár, az ELTE dékánja köszöntette az egybegyűlteket. A délutáni ülés a Magyarország EU csatlakozása utáni első év tapasztalatairól szólt. Elsőként Michael McAlinden, az Európai Bizottság Fordítási Főigazgatósága magyarországi kirendeltségének vezetőjétől hallhattunk előadást *Translation and Interpreting at the European Commission: One Year After Enlargement* címmel. Mivel idén a 20 perces előadások többsége magyarul hangzott el, így az egyetlen angol nyelvű előadást a hallgatóság eredetiben követhette tolmácsolás nélkül. Az előadásból megtudhattuk, az Európai Unió Fordítási Főigazgatósága (Directorate General for Translation) főállású munkatársai között kb. 30 magyar fordító dolgozik. Kimutatást láthattunk arról, hogy a bővítést követően az új nyelvek megjelenése ellenére sem nőttek ugrás-szerűen az egy uniós állampolgárra jutó fordítási ill. tolmácsolási költségek (további információkhoz a következő internetes honlapokon juthatunk: www.europa.eu.int/).

A következő előadó Prószéky Gábor, az MorphoLogic igazgatója volt, aki szinte már hagyományos módon minden évben beszámol a MorphoLogic-nak a fordítók munkáját segítő legújabb fejlesztéseiről. Idén többek között az EuroTermBank használatának lehetőségére hívta fel a figyelmet, amely az angol-német-francia-magyar nyelv irányából egyaránt olvasható, és amely a decemberben, a jogharmonizációs program keretében megjelent szótár anyagát tartalmazza.

Ehhez a témához kapcsolódott Somssich Réka főosztályvezető helyettes, aki az Igazságügyi Minisztérium Európai Ügyek Főosztályát képviselte és *Az európai uniós joganyag fordításának helyzete a csatlakozás után* című előadásával rávilágított számos problematikus kérdésre, amelyet azok a fordítások okoznak a köz-igazgatásban, amelyek nem követik a korábban kidolgozott terminológiát.

A kávészünet után az FTK Brüsszelben, Frankfurtban és Luxemburgban dolgozó volt hallgatói számoltak be munkájukról: Volford Katalin, az Európai Parlament tolmácsa, Kertész-Farkas Csaba, az Európai Központi Bank magyar fordítója, Varga Géza, az Európai Bizottság Fordítási Főigazgatóságának fordítója beszélt tapasztalatairól. Mindhárman a konferencia kedvéért jöttek haza Budapestre, amiért köszönet nekik és a főnökeiknek, akik elengedték őket a munkából, amely beszámolóik szerint igen kemény és felelősségteljes.

Az estét hagyományos módon a hangulatos öregdiák találkozó zárta az FTK tantermeiben, az F épületben. A másnapi szakmai fórumnak az MTESZ Pesti Konferencia Központ Irodaházának hetedik emeletén található Panorámaterem adott otthont. Amikor a gyanútlan konferencialátogató belép a terembe, az első pillanatban felmerülhet benne a gondolat, hogy olyannyira pazar innen a kilátás a Dunára és a Várnegyedre, vajon nem fogja-e túlságosan elvonni a figyelmét. Azonban aggodalomra semmi ok, az előadások bőven kínáltak érdekességet, a szép környezetben való gyönyörködés pedig csak növelte a részvételi kedvet.

Szappanos Géza elnök, az OFFI Rt. vezérigazgatója nyitotta meg a konferen-

cia második napját, felhívta a figyelmet a hiteles fordítás törvényi kereteinek fontosságára, valamint üdvözölte a kamara felállításáról szóló törvénytervezet megszületését, amelynek vitája a délutáni fórum témája lesz.

Délelőtt az FTK tanárai tartottak előadást. Elsőként Klaudy Kinga *A fordítás szövegszintű problémái* című előadása hangzott el arról, hogy vannak-e egyáltalán a fordításnak szövegszintű problémái, és ha vannak, melyek azok? Hogyan fejleszthető a szövegalkotási kompetencia, melynek egyik fontos összetevője a különböző célnyelvi lehetőségek közül való választás képessége.

Kurián Ágnes, az FTK francia szakcsoportjának vezetője a *Terminológia a fordítás oktatásában* c. előadásában kiemelte, hogy egyre nagyobb hangsúlyt kap az FTK oktatásában a nyelvtechnológiai segédeszközök alkalmazása, és mennyire fontos az, hogy a hallgatók elsajátítsák a dokumentáció gyűjtésének, a szöveg kezelésének és az előkészítési technikáknak a helyes alkalmazási módjait. A hivatásos terminológusnak mások a munkamódszerei, hiszen amíg ő „csak” terminusokat keres az adott területre, a fordítónak az igénye eseti, a konkrét szöveghez és két nyelvhez kapcsolódik. Röviden megtekinthettük a „dokumentációs térkép” egy példáját, amely előkészítő adatlapként szolgál a hallgatók fordítási tevékenységéhez.

Szabari Krisztina, az FTK német szakcsoportjának vezetője *Fordítás és tolmácsolás – együtt vagy külön?* című előadásában különböző szempontokból vizsgálta meg a fordítás és tolmácsolás különbségeit: (1) A verbális és vizuális elemek arányának szempontjából, (2) a kommunikációs helyzet szempontjából, (3) a célnyelvi produkció szempontjából. Mindenki számára a meglepetés erejével hatott mennyiségi egybevetése a tolmácsok és fordítók teljesítményéről: a tolmács egy óra alatt 10 000 szót mond ki, míg egy fordítónak 2000-3000 szó az egész napi teljesítménye.

G. Láng Zsuzsa, az FTK angol szakcsoportjának vezetője a *Blattolás a fordításban és a tolmácsolásban* című előadásában olyan témakörrel beszélt, amely engem különösen érdekelt, hiszen tanítványaimmal is gyakran alkalmazom ezt az oktatási módszert. Elhangzott, hogy bár a szakmában általában alábecsülik a blattolás jelentőségét, egyre inkább előtérbe kerül a gyakorlatban, mivel egyre gyakrabban merül fel igény előre megírt beszédek tolmácsolására. Éppen ezért az oktatásban fontos szempontot jelentenek a beszédtempó és a kifejezőképesség javítása. Láthattunk egy példát, amelyen bemutatta, hogy a blattolás mennyire szorosan tapad az eredeti szöveghez, míg az írásbeli fordítás már jóval szabadabb szöveget eredményez.

A délelőtti ülészak utolsó felszólalója Jantsits Ágnes volt, aki röviden szólt a KTSZSZ (Konferenciatolmácsok Szakmai Szövetsége) működéséről, de mondanójának lényege már átvezetett a fordítók és tolmácsok szakmai fórumának vitaüléséhez. A második kávészünet után a gyakorló fordítók és tolmácsok vették át a terepet. Mindenki lenyűgözve hallgatta Fáber András színporkázóan szellemes előadását a Brüsszelben dolgozó EU tolmácsok munkájáról, majd Elter István (BKIK) és Varga-Haszonits István (MFTE) elnöklésével élénk vita bontakozott ki a szakfordítók és tolmácsok tevékenységét szabályozó kormány-előterjesztés tervezetéről, a hiteles fordítói kamara létrehozásáról és lehetséges

működési elveiről. A fórumot az OFFI (Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Iroda) fogadása zárta.

A legjobb előadásokat a hagyománynak megfelelően tanulmány formájában részletesen is megismerheti majd a kedves olvasó a *Fordítástudomány* következő számaiban. Az évek óta megrendezett fordítástudományi konferencia nemcsak a szakmai tapasztalatszere szempontjából érdekes, hanem gondolatébresztő azok számára is, akik a fordítás kutatásával kívánnak foglalkozni, tehát a jelszó számomra marad a régi: jövőre ugyanitt!

FORDÍTÁS- T U D O M Á N Y

*Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés
elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből*

(ISSN 1419 7480)

(megjelenik évente két alkalommal – tavasszal és ősszel – 1 példány ára: 1000 Ft)

Főszerkesztő: **KLAUDY KINGA**
e-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

A **FORDÍTÁSTUDOMÁNY** célja, hogy **magyar nyelvű** szakmai fórumot teremtsen egy dinamikusan fejlődő új tudományos kutatási terület művelői számára. A folyóirat a fordítástudományt a lehető legtágabban értelmezi. Helyt kap benne a fordítói és tolmácsolási gyakorlat bármely válfajának rendszerező és elméleti megközelítése. Az **általános fordításelméleti** tanulmányokon kívül nagy teret szentel a **leíró** fordításkutatásnak, a **párhuzamos korpuszokon** alapuló **empirikus** vizsgálatoknak, a fordítás és tolmácsolás **oktatásának**. Rendszeresen közöl műhelytanulmányokat, fordításkritikát. Állandó rovata az **Olvassuk újra a klasszikusokat**, mivel ennek a mindössze fél évszázados tudományterületnek az esetében különösen fontos az úttörő művek megismertetése a fiatal kutatókkal. **Műhely** rovatunkban bemutatunk fordító-és tolmácsoló intézeteket, fordítóirodákat, fordítói egyesületeket. A **Szemle** rovat folyóirat és könyvkritikákat, konferenciabeszámolókat közöl.

A folyóirat érdeklődésre tarthat számot a fordítás és tolmácsolás elméleti kérdéseivel foglalkozó szakemberek, tudományos kutatók, gyakorló fordítók és tolmácsok, irodalmárok és nyelvészek, fordító-és tolmácsolóképzésben részt vevő tanárok és diákok, nyelvi konzulensek és nyelvpolitikai szakértők, kiadók és szerkesztők, szótárkészítők és korpusz-építők körében.

A kéziratokat kérjük elektronikus és nyomtatott formában az alábbi címre küldeni: Klaudy Kinga, főszerkesztő ELTE BTK FTK Budapest, 1088 Múzeum krt. 4. „F” épület, I. emelet 9-11. E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu. Előfizetés ügyben forduljon az ELTE BTK FTK irodavezetőjéhez: Eiler Miklósnéhoz: Tel: 4116500/5894. E-mail: aeiler@ludens.elte.hu.

European High Level Scientific Conference Series Multidimensional Translation (MuTra)

Saarbrücken, 2005. május 2–6.

Teski Tibor

„Kihívások a multidimenzionális fordítás (MuTra) területén” címmel rendezték meg 2005. május 2. és 6. között Saarbrückenben, az Európai Unió által támogatott tudományos konferenciasorozat keretében azt a rendezvényt, amely az első állomása volt a fordítás multilingvális, multimediális és multimodális, valamint poliszemiotikus dimenzióival foglalkozó tudományos találkozónak. Az új technológiáknak a fordított szövegek formájára, tartalmára és struktúrájára gyakorolt hatásával is foglalkozó eszmecseréknek az általában a felsőoktatási szférából való és a budapesti ELTÉ-t is magába foglaló partnerintézmények közül most a Saar Tartományi Egyetem adott otthont, majd pedig még a koppenhágai és a bécsi egyetem lesz a helyszín 2006-ban és 2007-ben.

A konferenciára érkezőket a júniusi időjárás vakációs hangulata fogadta, majd, mintha a rendezők és a PhD-s tanoncokat terelgető mesterek kívánságára történe, olyan áprilisi szeszélyre és hűvösre fordult az idő, hogy tényleg minden résztvevő csak a saarlandi Modern Galéria konferencia-termének menedékében érezhette magát biztonságban. Az első nap délutánjának a volkingeni illetve a strasbourggi ARTE francia-német nyelvű TV-csatornánál tett kirándulása után a teljes munkaidejű tudományosság uralkodott el. A konferencia menetében nem voltak ugyan elkülönített vágányok, de az előadások zöme észrevehetően néhány felkapottnak mutatkozó (nyelv)transzferálási téma és terület köré tömörült. Nemcsak a multidiszciplinaritás maradt azonban meghatározó, hanem a multiszektoralitás is, amennyiben a nyelvelméleti kutatók mellett szoftverfejlesztők, oktatók, vállalkozók és szolgáltatók is képviseltették magukat.

A nyelvtechnológiai eszközök és alkalmazások olyan burjánzásának lehetünk ma tanúi, mely a nyelvtranszferálás tudományos értelmezésének és kategorizálásának ugyancsak feladja a leckét. A **tolmácsolás** témáját a hamburgi Simone Scholl nyitotta meg a német jeltolmácsolásról szóló szemléletes előadásával, míg a kölni Sylvia Kalina a klasszikus tolmácsolási tevékenység újabb típusairól számolt be, Gertrud Hofer pedig a bírósági tolmácsolás zürichi gyakorlatáról.

Annalisa Sandrelli és Claudio Bendazzoli a bolognai egyetemen egy évek óta folyó, összehangolt csapatmunka látványos eredményeit adták elő. Egyrészt a tolmácsképzésben használt szoftvereket mutatták be, mellyel a tanuló különböző készségei fejleszthetők tetszőlegesen beállítható szinteken, másrészt az olasz, angol és spanyol nyelvű Európai Parlamenti Tolmácsolási Korpuszt, melyet az EU-s tolmácsolásoktatás mellett a megvalósítási stratégiák kutatásában is fel lehet használni. A tolmácsolás szövegek összevethetők az eredetivel és egymással, mind írott mind hangzó formában. A szoftver sokféle kereső és megfelelő funk-

ciójával nagyon mutatós és hatékony eszközként hatott, és az olaszos elevenségű tálalásban gyorsan kivívta a hallgatóság elismerését.

Az olasz csapat két prezentációjára remekül rimelt később Daniel Gile-nek az a zárszó jellegű megjegyzése, hogy az adott területen ma jól menedzselte, a részletekre odafigyelő, csapatmunkában gyűjtött adatokra van szükség, nem pedig véglegességre törő elméletekre, hiszen oly nehezen átfoghatóvá vált a tolmácsolás-fordítás horizontja. Gile egyébként a maga konferenciatolmácsolási gyakorlatából kiindulva vizsgálta a televíziós tolmácsolás alakuló műfajait és sajátosságait, az újabb és újabb, általa is át(f)élt tolmácsolási szituációkat. Kedvenc témái egyikeként összehasonlította a konferenciatolmácsolás mára már kiforrott minőségi komponenseit a televíziós tolmácsolás változatos szempontjaival és a képzésre vonatkozó tanulságaival.

A filmek és televíziós közvetítések **szinkronizálási** és **feliratozási** problémái, húen a konferencia címéhez, de a magyar résztvevők számára mégis kissé meglepő gyakorisággal fordultak elő az előadásokban, mutatva ezzel azt, hogy a tudományos kutatás miképpen igyekszik a népszerű és kommerciálisan életképes területeken is feltalálni magát. Andrew Lambourne az angliai SysMedia vezérigazgatója a „more for less” mottóját választotta előadásához, és a nyelvtechnikai-technológiai lehetőségeket a piacnak a feliratozás iránti igényeivel és fizetési hajlandóságával vetette össze.

Érdekes volt Christiane Müllernek az előadása is, aki a német ZDF TV-csatorna élő közvetítések feliratozásával foglalkozó, 2001 óta működő és jelenleg 13 fős egységének egyik munkatársa. A siketek vagy nagyothallók helyzetét könnyítő feliratozás a hírbemondással vagy közvetítéssel (szinte) egyidejűleg történik hangfelismerő szoftverek segítségével. A hangzó nyelv írottra fordítása persze nem történhet olyan mechanikusan, mint ahogy azt leegyszerűsítve gondolnánk, és a képi információval való szinkron folytonos kényszere is további nehézséget jelent. A technikai kérdések helyett a kulturális adaptáció lehetőségei kerültek több olyan előadás központjába is, mint Minako O'Hagané, aki a japán számítógépes játékok kísérőszövegeinek fordításával foglalkozott, vagy Jan Pedersen fiatal svéd és Young-Jee Kim kanadai előadóé.

A hagyományosabb, **fordításközpontú** előadások között volt említendő Klaus Schuberté Flensburgból, aki főleg a szakfordítói tevékenység egyre összetettebbé váló folyamataival és számítógépes-szoftveres hátterével, a fordítótól elvárható újabb és újabb készségekkel, valamint a csapatmunkában történő fordítás lehetőségeivel foglalkozott. Érdekes volt még Henrik Gottlieb, a jövő évi házigazda dán professzor „beszélgetős” prezentációja is, amely az egyre változó keretek és tartalmak ellenére is igyekezett átfogó és finoman definiált felosztást adni a fordítás jelenségéről, abban a legszélesebb értelemben, melyet az itt említett, illetve kényszerűségből kihagyott előadások oly szemléletesen körberajzoltak Saarbrückenben.

Magyarországot az ELTE FTK küldöttsége, Klaudy Kinga explicitációs-implicitációs plenáris előadása és Lengyel István értő hozzászólásai képviselték. Az FTK küldöttségében a tanárok (Klaudy Kinga, Szabari Krisztina) mellett hat PhD hallgató is részt vehetett a konferencián (Szabó Helga, Hutterer Mihály, Troján Anna, Teski Tibor, Csehó Tamás, Lengyel István), közülük néhányan ott

is maradtak Saarbrückenben, a konferencia után kezdődő és május 16-ig tartó PhD szemináriumon. A konferencia előadásai válogatva jelennek meg majd egy kötetben. A tudományos eseménysorozatról a következő címen található még információt az érdeklődő: <http://www.euroconferences.info/>

AZ ELTE BTK FORDÍTÓ- ÉS TOLMÁCSKÉPZŐ KÖZPONTJÁNAK KIADVÁNYAI

Könyvek

Kinga Klaudy 2003. *Languages In Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation. With Illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian.* Budapest: Scholastica. 473 pp. ISBN 963 206839 4

Klaudy Kinga (szerk.) 2003. *Fordítás és tolmácsolás az ezredfordulón.* 30 éves az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Központja. Tanulmányok, visszaemlékezések, tanárok és hallgatók névsora. Budapest: Scholastica. 187 pp. ISBN 963 8614137

Láng Zsuzsa 2001. *Tolmácsolás felsőfokon.* A hivatásos tolmácsok képzéséről. Budapest: Scholastica. 2002. 212 pp. ISBN 963 86 86141 2 9

Horváth Ildikó – Szabari Krisztina – Volford Katalin 2000. *Fordítás és tolmácsolás a világban.* Oktatási segédanyag fordító- és tolmácsképző intézetek hallgatói számára. Budapest: FTK. 216 pp. ISBN 963 463 375 7

Szabari Krisztina 1999. *Tolmácsolás. Bevezetés a tolmácsolás elméletébe és gyakorlatába.* Budapest: Scholastica. 141 pp. ISBN 963 85912 8 5

Klaudy Kinga (szerk.) 1999. *A magyarországi fordító- és tolmácsképzés 25 éve.* Budapest: Scholastica. 125 pp. ISBN 963 85912 5 0

Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe.* Budapest: Scholastica. 208 pp. ISBN 963 85912 69.

Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába.* Angol, német, orosz fordítástechnikai példatárral. Budapest: Scholastica. 285 pp. ISBN 963 85912 7 7

Kinga Klaudy – János Kohn (eds.) 1997. *Transferre Necesse Est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting.* Budapest: Scholastica. 570 pp. ISBN 963 85281 5

Kinga Klaudy – José Lambert – Anikó Sohár (eds.) 1996. *Translation Studies in Hungary.* Budapest: Scholastica. 208 pp. ISBN 963 85281 2 5

Folyóirat

FORDÍTÁSTUDOMÁNY Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből. Budapest: Scholastica. ISSN 1419 7480 eddig megjelent: 1999/1,2., 2000/1,2., 2001/1, 2. 2002/1, 2. 2003/1, 2. 2004/1,2.

A fenti kiadványok megvásárolhatók:

Eiler Miklósné

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ

Budapest, 1088 Múzeum krt. 4. F épület. Telefon: 4116500 /5894 – Fax: 4 855 217

E-mail: aeiler@ludens.elte.hu Megrendelőlapok letölthetők: www.ftk.hu

Theo Hermans (ed.)

Crosscultural Transgressions Research Models in Translation Studies II Historical and Ideological Issues

(Manchester: St. Jerome Publishing, 2002. 217 pp. ISBN 1-900650-47-9)

Vándor Judit

A *Crosscultural Transgressions* (Kultúraközi vétségek) (2002) megjelentetésével a St. Jerome Kiadó a második tanulmánygyűjteményt szenteli a fordítástudomány kutatási modelljeinek. Ez azonban csak a kötet alcíméből derül ki (*Research Models in Translation Studies II*) (A fordítástudomány kutatási modelljei II.), hiszen a főcím éppoly költői, mint a *Research Models in Translation Studies I* (A fordítástudomány kutatási modelljei I.) kötete esetében volt, amely egy évvel korábban jelent meg *Intercultural Faultlines* (Interkulturális törésvonalak) címmel (2001).

A saját kutatási modellek kidolgozása központi kérdés a fordítástudományban, hiszen a fordítással kapcsolatban még magának a kutatásnak a fogalma sem tisztázott, sokan még mindig a fordítás mibenlétéről szóló gondolkodást tartják kutatásnak.

A kötet szerkesztője, Theo Hermans előszavában kifejti, hogy a fordítástudomány ma sokkal változatosabb, mint amilyennek Holmes 1972-ben elképzelte. A kötet tanulmányai két nagy témakör köré csoportosíthatók. Az egyik oldalon a kultúraspecifikus kérdésekkel foglalkozó tanulmányok állnak, a másikon – de nem szembeállítva – a kultúraközi kutatásokkal kapcsolatos cikkeket láthatjuk.

A tanulmányok a fordításkutatással, a kutatás természetével, céljaival, kiterjedésével, folyamatával, a kutatás kontextusával és módjával foglalkoznak. A kötet középpontjában elsősorban történeti és ideológiai kérdések állnak: az episztemológia, historiográfia, a nyelv politikája gyakran egymással összefonódva jelennek meg. Az eltérő megközelítési módok és esettanulmányok együttese így, egy kötetben belül rávilágít az új, innovatív irányokra és új kérdéseket tesz fel a fordítástudományban.

A kötet két részre osztható. Az első rész (1–7. fejezet) tanulmányai elsősorban a leíró fordítástudomány eszközeit igyekeznek finomítani és megújítani, míg a második részben (8–12. fejezet) ideológiai kérdések kerülnek előtérbe. A két rész között nincs éles határ, csupán az egyik erősebben hangsúlyozza a modellálást, míg a másik az ideológiai magyarázatra fekteti a hangsúlyt. Jellemző, hogy a megközelítésben a bipolarizálás, a kétpólusos szemlélet helyét átveszi vagy az eklektika és a dinamikus megközelítés, a kategóriák rugalmas kezelése, átrendezése, átértékelése. Minden szerzőben közös az erős önrefleksiós elem.

Maria Tymoczko a *Connecting the Two Infinite Orders, Research Methodology in Translation Studies* (A két végtelen rend összekapcsolása, kutatási módszertan a fordítástudományban) című tanulmányában összeköti a mikro- és a makroszin-

teket, ezzel nemcsak a szöveget kapcsolja össze a tartalommal, hanem kiterjeszti a fordítástudomány kutatási területét, ahol a mikroszinten a szövegszegmentálást érti, a makroszinten a geopolitikai kérdéseket. A két végtelen rend a szövegszegmentálás és a szöveg kontextusa. Bipolarizálás helyett olyan empirikus kutatási módszerre van szükség, amely Toury és Baker vágyával ellentétben nem lehet értékmentes. A kutatók társadalmi helyzete és az intézményes megszorítások, amelyek keretén belül a fordításkutatás történik, nem hagyhatók figyelmen kívül. Fontosnak tart más kultúraközi diszciplínákat is, nevezetesen az antropológiát, etnográfát, amelyek segíthetnek válaszolni arra az alapkérdésre, hogy miképp reprezentáljuk a kulturális gyakorlatot anélkül, hogy erőszakot követnénk el rajta.

A fordítástudomány esetében az anyag, amivel dolgozunk más kódban, nyelven, írással, hagyományrendszerben, gondolatvilágban született szövegek – a fordítástudomány pedig ezeknek a reprezentatív szövegeknek a reprezentációjával foglalkozik.

Edorado Crisafulli cikkében, a *The Quest for an Eclectic Methodology of Translation Description*-ban (Az eklektikus módszertan keresése a leíró fordítástudományban) metaszinten kapcsolja össze az elméletet a gyakorlattal. Célja a leíró fordítástudomány újraértékelése, az úgynevezett „történeti empiricizmus” mellett teszi le a voksát, amikor arra törekszik, hogy a leíró tudományt összekapcsolja a hermeneutikával, a minőséget a mennyiséggel, a történetit a politikaival, az empiriát az ideológiával. Ez az eklekticizmus lesz az, mondja, ami lehetővé teszi, hogy értékelni tudjuk az egyedi előfordulásokat, azokkal a különleges esetekkel, amelyek történetileg ugyan jelentősek, ám nem helyezhetők bele a jelenlegi kutatási keretekbe. Ez nem valaminek a kárára történne, hanem kiegészítené az általános szabályt. Az eklektika az a lehetőség, amellyel a maga bonyolultságában, egyszerűsítés nélkül ragadhatjuk meg és magyarázhatjuk a jelenségeket.

Sehnazar Tahir-Gürçaglar tanulmányában a *What Texts Don't Tell, The Uses of Paratexts in Translation Research* (Amiről a szöveg nem beszél; a paraszöveg felhasználása a fordításkutatásban) a módszertan és a historiográfia kettőssége jelenik meg. A szerzőt a fordítói normák vizsgálata vezette el a fordítás paraszövegeihez, melynek során Genette meghatározásából kiindulva kritizálja azt, mondván, hogy ha a fordítást csupán paraszöveggé fogadjuk el, akkor szükségtelenül leszűkítjük. Abban is vitatkozik Genette-tel, hogy a fordítói előszót (szintén paraszövegszerű jelenség) nem hajlandó „allografikus” szövegnek tekinteni, mert ezzel véleménye szerint megfosztjuk a fordítót attól, hogy ő lenne a fordított szöveg szerzői (authorial) hangja.

A fordításkutatás történetében sokan akarják feltérképezni azt a társadalmi-kulturális kontextust, amelyben a fordítás megszületik, és amely befogadja azt. A kontextualizáció (Toury) olyan módszertant kíván, amely egyszerre képes a fordított szöveget és a fordításról szóló metadiskurzust figyelembe venni. A paraszöveg olyan textuális anyag, amely nem képezi a fordított szöveg tényleges részét: előszó, utószó, cím, köszönetnyilvánítás, illusztrációk és más köztes jelenség, amely közvetít a szöveg és az olvasó között. A szerző szerint ezek az elemek segíthetnek feltárni azokat a jelenségeket, amelyek hiányoznak, vagy csak impliciten jelennek meg a fordított szövegben.

Elsie Chan a *Translation Principle and the Translator's Agenda, A Systemic Approach*

to Yan Fu (Fordítási elvek és a fordító feladata, Yan Fu szisztemikus megközelítése) című cikkében Even-Zohar poliszisztematikus elemzéséből indul ki, ugyanakkor támaszkodik André Lefevere munkájára a patronálásról, ideológiáról és intézményekről. A szerző célja, hogy az elméleti apparátus elemeinek segítségével feldolgozza, milyen társadalmi, kulturális és politikai környezetben született meg Yan Funak a jó fordítás követelményeiről szóló triptichonja. Mindeközben Chan tökéletesen tisztában van azzal is, milyen problematikát vet fel az, hogy minderről angol nyelven kell írnia.

Jeremy Munday módszertani cikke, a *Systems in Translation, A Systemic Model for Descriptive Translation Studies* (Rendszerek a fordításban, a leíró fordítástudomány módszeres modellje), a rendszeres, szisztematikus és megismételhető kutatások jelentőségét hangsúlyozza. Közel áll Toury leíró fordítástudományról vallott elképzeléséhez, és követi Kitty van Leuven-Zwart módszerét, amennyiben összekapcsolja az egyértelműen meghatározott nyelvészeti modellt az interpretatív mozgásokkal. Ő is Halliday munkásságát veszi alapul, de nem áll meg a narratív szövegeknél, nem elégszik meg a formális összehasonlítással és a fordítási eltolódások beskatulyázásával. Rugalmasan alkalmazza a számítógépes technológiát és a korpusznyelvészet eredményeit. Abban is meghaladja a korábbi modelleket, hogy a leírást igyekszik összekapcsolni a magyarázattal: azt a politikai és szociokulturális közeget is figyelembe veszi, amelyek segítségével magyarázni lehet a megfigyelt jelenségeket. Modelljét Gabriel García Marquez szövegének három angol fordításával illusztrálja.

Jean-Marc Gouanvic tanulmánya, az *A Model of Structuralist Constructivism in Translation Studies* (A strukturalista-konstruktivista modell a fordítástudományban) Pierre Bourdieu kulturális szociológiájára épít, a habitus fogalmát, területét heurisztikus eszközökkel ismerteti, amelyet aztán egy amerikai regényről készült két francia fordítás esettanulmányával illusztrál. Ujszerű az elemzésben, hogy folyamatorientált, egész pontosan produkció orientált. A fordítás mint produkció azt a pillanatot vizsgálja, amikor a fordítás a fordítói ügynökség (kiadó) habitusának megfelelő formában megjelenik. A habitus fogalma összeköti az egyéni fordítói cselekvést azokkal a társadalmi erőkkel, amelyekben működik. A szerző olyan magyarázó modellt keres, amely az egyént összefűzi a közösséggel, az egyént a társadalmi és történeti kontextussal. A szerző tanulmánya végén leszögezi, hogy a fordítástudomány addig nem lehet felnőtt, érett tudomány, amíg a fordítók nem kapják meg az őket megillető helyet a kulturális termelés területén.

Derek Boothman szerint – *Translability between Paradigms, Gramsci's Translation of Corecean Concepts* (Paradigmák fordíthatósága, hogyan fordítja Gramsci Croce fogalmait) – a filozófiai fordítás nemcsak két nyelv közötti közvetítést jelent, hanem egyben intralingvális folyamat is lehet, amikor paradigmák, elméleti vagy fogalmi keretek között kell közvetíteni. A tanulmány azt vizsgálja, hogy Antonio Gramsci idealista filozófiájának fogalmi rendszerét hogyan váltja át Benedetto Croce a maga marxista fogalmi rendszerén belüli fogalmakká. A gondos elemzésből kiderül, hogy nem pusztán terminusról terminusra, fogalomról fogalomra való fordításról van szó, hanem összetett filozófiai és ideológiai alkudozásról/tárgyalásról, ahol az egyes fogalmakat nem egyszerűen átnevezik, hanem át is gondolják, kritizálják, átrendezik, áthelyezik egy másik intellektuális idiómává

egy másik hagyományban. A fordítás belevonódás, és a hermeneutikus megértés nem elégszik meg a hideg intellektuális rutinnal, elkötelezettséget, tiszteletet és érzést kíván, ahogy Gramsci mondta.

Saliha Paker tanulmányában – *Translation as Terceme and Nazire, Culture-bound Concepts and their Implication for a Conceptual Framework for Research on Ottoman Translation History* (A fordítás, mint a terceme és nazire, a kultúrához kötött fogalmak és hatásuk a török fordítástörténet kutatásának elméleti keretére) – a *terceme* (fordítás) és *nazire* (imitáció) történeti szemantikai kutatásáról szól. A szerző szerint elkerülhetetlenül fel kell tenni azt a kérdést, milyen nyelvészeti és irodalmi fordítási stratégiákat alkalmaznak a költő-fordítók, milyen interakcióba kerültek a perzsa és/vagy arab költészettel, a korábbi és kortárs ottomán költő-fordítókkal, hogy értékelték munkájukat a kritikusok és irodalmi életrajzírók, és miért szükségszerű, hogy olyan kultúrához kötött fogalmakkal operáljanak, amelyek automatikusan nem feleltethetők meg azok történeti jelentésének. Segítségükkel megismerhetjük az évszázados fordítói gyakorlatokat, a behelyettesítő és a kreatív fordítás közötti viszonyt. Rámutat, hogy a terceme fogalma nem tekinthető örökkévalónak, nemcsak az évszázadok során, hanem egyetlen évszázad alatt is változott. A szerző, mint a kötet szerzői közül sokan mások is, megemlíti azt az ironikus helyzetet, hogy angolul kell artikulálnia saját kultúráját, kulturális hagyományait, megállapítja, hogy a nyelvek közti hatalmi egyensúly aszimmetrikus.

Martha Cheung tanulmánya, a *Power and Ideology in Translation Research in Twentieth-Century China, An Analysis of Three Seminal Works* (Hatalom és ideológia a huszadik századi Kína fordításkutatásában: Három gondolatébresztő tanulmány elemzése) azt állítja, hogy a historizálás és kontextualizálás, amely a fordítástörténet korábbi tanulmányaira jellemző, a fordítástudomány és a fennálló társadalompolitika és ideológia közti viszonyra is alkalmazható. A tanulmány három kortárs kínai fordítástörténettel foglalkozó cikket elemez, és megállapítja, hogy a fordítás kutatása önmagában is ellenszegülhet a kor ideológiai hatásának. Ezt vizsgálva a kutatás kutatója metaszínt foglalkozhat a fordításkutatással, és az így szerzett tudás felvértezheti a kutatót, aki ezzel megőrizheti kritikai gondolkodását.

Gordon Brothersot cikkének címe a *Tlaloc Roars, Native America, the West and Literary Translation* (A tlaloc üvöltése, az amerikai bennszülöttek, a nyugat és az irodalmi fordítás). Ha elolvassuk és lefordítjuk ezeket a szövegeket, radikálisan át kell értékelnünk az egyébként megingathatatlanak tűnő nyugati kategóriákat. Filozófiai kaland, mely új modellek létrehozásához vezethet. Brothersot két Cortez előtti szöveg segítségével illusztrálja, micsoda kihívást jelent ezek fordítása még az avatott szakembernek is. Nincs lineáris olvasás. A kódolt szövegek egy olyan világra vonatkoznak, amely legtöbbször számunkra teljességgel ismeretlen. Mindez felhívja a figyelmet, hogy a fordítástudomány nem foglalkozhat kizárólag egy maroknyi indoeurópai nyelvvel, új dimenziókat nyit a jelenlegi fordítástudomány előtt.

A vizuális szöveg megfejtése és átültetése elsősorban fordításnak tűnik, ám ebben az esetben az, amit eddig az úgynevezett univerzálékról mondtunk, csak bizonyos szövegtípusra, időkeretre és írásra alkalmazható.

Michaela Wolf a *Culture as Translation – and Beyond, Ethnographic Models of Representation in Translational Studies* (A kultúra mint fordítás – és ami mögötte van, reprezentációs etnográfiai modellek a fordítástudományban) című cikkében az etnográfia és a fordítástudomány kapcsolatát taglalja. Az etnográfiában, ahogy a fordításban is, a Mászást nem verbalizálják, csak indirekt módon, az etnográfus vagy a fordító szűrőjén keresztül jut el a befogadóhoz. A kulturális textualizálás és konceptualizálás hozta felszínre a „reprezentáció krízisét” az irodalomtudományban, histográfiában és etnográfiában. Napjaink etnográfiai megközelítése igyekszik transzcendálni a bináris oppozíciókat (megfigyelő és megfigyelt). A pluralista szemléletet a fordítástudomány is felhasználhatja. Ha a fordítás több mint két nyelvi rendszer közti transzfer, ha a reprezentáció reprezentációja, akkor kidolgozható egy olyan heurisztikus kulturális fordítási modell, amely feltárja a hatalmi viszonyokat, a kulturális pluralizmust és az interdiszciplinaritás jelentőségét.

Sebnem Susam-Sarajeva tanulmánya, a *A ‘Multilingual’ and ‘International’ Translation Studies?* (“Többnyelvű” és “nemzetközi” fordítástudomány?) a globális piacon folyó intellektuális diskurzus politikájával, a világ nyelveinek aszimmetrikus hatalmi viszonyával foglalkozik. Véleménye szerint a tudományos világ a központot és nem a perifériát részesíti előnyben. A gazdasági életben a periféria szállítja az intellektuális érdeklődésre számot tartható nyersanyagot, de a kereskedelmi szabályok (tudományos sztenderdek, fokozatok, állítólagosan univerzális módok, univerzálék) a központban, a centrumban születnek meg. Az egyensúlyi hiánynak a nyelv csak egyik aspektusa. Az elméletek, módszerek, paradigmák a központból terjednek el a világban, és érvényességüket úgy nyerik el, hogy előbb az „ismerős”, majd „egzotikus” környezetben tesztelik őket. A posztkoloniális világban azonban ez a folyamat nem marad kritika nélkül, még akkor sem, ha ironikus módon, ezt a kritikát is csak angol nyelven lehet terjeszteni.

Mint említettük, a kutatási modellek kérdése kényes kérdés a fordítástudományban, ahol abban sincs egyetértés, hogy mi tekinthető egyáltalán kutatásnak, ezért ez a két tanulmánygyűjtemény, amelynek címe kutatási modellek leírását ígéri, joggal kelt nagy várakozásokat az olvasóban. A *Research Models in Translation Studies I.* a 2000-ben rendezett hasonló című manchesteri konferencia anyagát tartalmazta, amelyen sok korpusznyelvészeti előadás hangzott el, és a kötetből tényleg lehetett kutatási ötleteket meríteni. Ez nem igazán mondható el a második kötetéről, amely nem épült konkrét konferencia anyagára, és használható kutatási modell is jóval kevesebb van benne. Bár a „kultúra” szó mindkét kötet címében benne van, az első kötetben még nyelvi kérésekről is volt szó, a második kötet szinte teljes egészében a fordítás kulturális, történelmi és ideológiai kérdéseire koncentrált.

Vilén Naumovics Komisszarov

Lingviszticeszkoe perevodovedenie v Rosszii

(Moszkva: Izdatelstvo ETS, 2000. 181 pp. ISBN 5-93386-032-8)

Troján Anna

Vilén Naumovics Komisszarov a Moszkvai Lingvisztikai Egyetem professzora és fordításelméleti tanszékének vezetője. A tanszék, amelynek pontos neve: *Kafedra teorii, isztorii i kritiki perevoda*, talán az egyetlen a világon, ahol a tanszék elnevezésében a fordítástörténet és a fordításkritika is szerepel. Komisszarov több tucat tudományos munka szerzője, többek között: *Szlovo o perevode* (1973), *Lingvisztika perevoda* (1980), *Teorija perevoda* (1990), *Teoreticeszkije oszнови metodiki obucszenija perevodu* (1977), *Obscsaja teorija perevoda* (1999), *Perevodovedenije* (2002).

Mint ezt a könyv szerkesztője, B.A. Olhovikov a szerkesztői előszóban kifejti, Oroszországban dolgozó és a fordításelmélettel foglalkozó kutatókról még nem született könyv, tehát ez a kiadvány az első lépés az orosz fordításkutatás történetének megírásában.

A könyv szerzői előszavában Komisszarov elmondja, hogy ennek a könyvnek az a célja, hogy röviden ismertesse a legjelentősebb munkákat, melyek az utóbbi ötven évben a nyelvészeti fordításelmélet területén orosz kutatók tollából születtek. Tizenegy fejezetben ismerteti Komisszarov tizenegy orosz kutató fontosabb cikkeit és könyveit. Elsősorban olyan munkákról van szó, melyek nyelvészeti szempontból vizsgálják a fordítást, és inkább az elméleti, mint a gyakorlati kérdéseknek a tisztázását veszik célba. A könyv végén a szerző több tucat fontosabb fordításelméleti terminusnak a meghatározását adja meg.

Az első fejezetben Komisszarov Ja.I. Recker 1950-ben megjelent *O zakonomernih szootvetsztvujah pri perevode na rodnoj jazik* című cikkét ismerteti. A szerző abban látja Recker munkásságának jelentőségét, hogy a kutató ellenszegült az akkoriban elterjedt nézetnek, miszerint célszerűtlen és lehetetlen egy általános fordításelmélet megalapozása. Recker hangsúlyozza, hogy a fordítástudomány alapja csakis a nyelvészet lehet. A kutató bevezeti a törvényszerű megfelelések fogalmát, megkülönböztet állandó vagy törvényszerű (закономерные), variatív (вариативные) és alkalmi (адекватные) megfeleléseket. Komisszarov megjegyzi, hogy Recker nem mindig következetes, és vannak terminológiai hiányosságai is.

Állandó vagy törvényszerű megfeleléseket alkalmaz a fordító ott, ahol függetlenül a kontextustól a forrásnyelvi egységeket mindig, pontosabban majdnem mindig ugyanazokkal a célnyelvi egységekkel fordítják. Variatív megfelelésekről akkor beszélünk, ha egy forrásnyelvi egység fordítása a több lehetőség közötti választáson alapszik és a szöveggörnyezettől függ. Az alkalmi megfelelés azonban Reckernél pontosan azt jelenti, hogy a forrásnyelvi egységnek a célnyelvben nincs olyan megfelelője, ami nyelvi egységként határozható meg és behelyettesíthető (ebben látja Komisszarov a terminológiai hiányosságokat). Ilyenkor a szö-

veg egészében, annak a stílusában található a megoldás, és Recker azt mondja, hogy ezen a magasabb szinten, a szövegszinten is fellelhetőek törvényszerűségek.

Komisszarov ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a „törvényszerűségek létezése” a szövegek szintjén mást jelent ebben az esetben, mint az állandó és a variatív megfelelések esetében. Komisszarov olyan kutatónak tartja Reckert, akinek kutatásaiban a gyakorlati kérdések központi helyet foglalnak el, és ezért a legfontosabb kérdés Recker munkájában mindig a fordítói választás, és az erre ható körülmények.

A fenn említett cikk megírása után huszonnégy évvel, 1974-ben megjelent Recker *Teorija perevoda i perevodcseszkaja praktika* című monográfiája. Ebben a munkában Recker pontosítja a terminusait. Jelentős változásokon megy át Recker alkalmi megfelelés terminusának felfogása. Nagy fejezetet szentel a kutató a grammatikai transzformációknak. Továbbra is a fordítói választást befolyásoló körülményekre teszi a hangsúlyt, amivel a gyakorló fordító szempontját helyezi előtérbe. Sok példamondatot hoz és kommentál, főleg az angolról oroszra fordítók számára tesz fontos és hasznos megállapításokat. Egész fejezetet szentel a stílus és expresszivitás kérdéseinek. Az utolsó előtti fejezet pedig a modalitásról szól. Komisszarov szerint új elméleti kérdéseket ez a fejezet nem tárgyal, de gazdag példaanyaggal szolgál, és a modalitás eszközeinek a használatban megnyilvánuló olyan tulajdonságaira mutat rá, amelyeket a szóban forgó nyelvek szótárai és grammatikái nem érintenek. Kifejezetten gyakorlati a jelentősége az utolsó fejezetnek, amely gyakorló fordítóknak nyújt segítséget a kétnyelvű és az értelmező szótárok használatában.

Komisszarov könyvének egy másik fejezete Gelij Vasziljevics Csernov munkásságával foglalkozik. Tanulmánya első részét Komisszarov Csernov 1978-ban kiadott *Teorija i praktika szinhronnovo perevoda* című könyvének szenteli. Foglalkozik Csernov egy későbbi, 1987-ben kiadott könyvével is, melynek címe: *Osznovi szinhronnovo perevoda*.

Csernov 1978-ban megjelent könyvében felteszi azt a kérdést, hogy a szinkrontolmácsolás folyamata közben egyidejű-e a szövegprodukciónak és a szöveg aktív hallgatása. Kísérletekkel és számszerűsített adatokkal bizonyítja a szöveg aktív hallgatásának és a szövegprodukciónak az egyidejűségét. A továbbiakban Csernov érdeklődése középpontjába ennek az egyidejűségnek a mechanizmusát helyezi, amit a valószínűségi előrejelzés fogalmára épít.

Csernov feltételezi, hogy az egyidejű szöveghallgatás és szövegprodukciónak közben felmerülő nehézségeket a tolmács úgy képes megoldani, hogy hipotézist épít fel a szöveg jövőbeli tartalmára vonatkozólag. A szöveg tartalmának az előrejelzése azért lehetséges, mert a beszéd egyrészt eredendően redundáns, másrészt a szövegben egymással kapcsolatban álló nyelvi egységek a grammatikai és szemantikai egyeztetés szabályait követik, és ezek leszűkítik a szövegtartalmak alakulásának a lehetőségeit. Ezáltal a tolmács képes arra, hogy a forrásszöveg értelmét nagyobb szeletekben ragadja meg. A tolmácsolandó szöveg tartalmának időbeli alakulását Csernov kumulatív és dinamikus folyamatnak látja.

Csernov kísérlete abból állt, hogy a tolmácsolandó szövegben helyenként értelmetlen mondatokat helyezett el (pl. *A savanyú édesség kiabált a földre az*

elhízástól). A tolmácsok ilyenkor megakadtak, munkájuk lelassult, és vagy kihagyták a mondatot, vagy módosítottak rajta és valamilyen értelmet kölcsönöztek neki. A kísérlet alátámasztotta azt a feltételezést, hogy ha a tolmács nem talál a szövegben megfelelő támpontokat, hogy valószínűsítse a szövegtartalom alakulását, akkor ez megzavarja magát a fordítást. Az is bebizonyosodott, hogy a tolmács esetleg úgy is reagálhat, hogy nem veszi észre az értelmetlen mondatot és a saját „hipotézisét” érvényesíti a tolmácsolás közben, függetlenül attól, mi jelenik meg a szövegben.

Csernov a szövegtartalom előrejelzését több szinten modellálja és folyamatnak látja. Az előrejelzések például végbemehetnek a szavak szintjén, amit Csernov a nyelvi rendszer szintjének nevez (*jazikovoj uroveny*), és végbemehetnek a folyton alakuló szövegtartalom szintjén is, amit Csernov a beszéd szintjének nevez (*uroveny recsi*). Egy harmadik szintet is említ, a kommunikációs szintet (*szituacionnij uroveny*). Csernov hangsúlyozza, hogy mindig a magasabb szintről tudjuk megállapítani egy alacsonyabb nyelvi egység valószínűsített előfordulását, például egy szókapcsolat előfordulását a már kibontakozott szöveg jelentéséből.

A tolmácsolás gördülékeny előrehaladását nagyban befolyásolja az a tény is, hogy a tolmácsolandó szöveg nem csupán kifejezések halmaza, hanem szemantikailag strukturált és egységes szöveg. Az egyik fontos tényező, amely Csernov szerint ezt az egységet biztosítja, a szöveg aktuális tagolása. A témát a kutató a kifejezés tárgyaként definiálja, ami a szöveg minden szintjén megnyilvánul, a mondatok és a szöveg egészének a szintjén is. A rémát pedig a szöveg mélyebb szintjén lévő predikátumként értelmezi, ami vagy egybeesik a szintaktikai predikátummal a mondatok szintjén, vagyis a felszínen, vagy nem. Ebből a kutató szerint az következik, hogy a téma a szöveg minden szintjén sokkal inkább előre jelezhető, mint a réma. A réma mindig a szöveg egy magasabb szintjéről jelezhető előre egy magas szintű redundancia mellett (a mondat rémája a szöveg szintjéről, a szöveg rémája a kommunikációs helyzetből). Ebből Csernov fontos következtetést von le arra nézve, hogy hol folytatja le a tolmács a kompressziót, ami az időbeli tényezők miatt a szinkrontolmácsolás gyakran alkalmazott eljárása. Mivel a réma előre jelezhetősége csak a magasan redundáns szövegekben valósul meg, a téma pedig könnyen előre jelezhető, a tolmácsok, Csernov szerint, mindig a témát vetik kompresszió alá a mondat és a szöveg szintjén is.

A szinkrontolmácsolás mechanizmusának leírását Csernov 1978-ban kiadott könyvében követi a kommunikációs helyzet elemeinek részletes bemutatása. A kutató a kommunikációs helyzet azon tényezőit veszi sorra (a beszélő, a téma, a befogadó, a helyszín, az idő, a kommunikáció célja és motívuma), melyek hatással vannak a már leírt előrejelzési mechanizmusra.

A könyv elméleti részét Csernov azzal fejezi be, hogy a tolmácsolandó szöveg szintjeinek (nyelvi rendszer szintje, beszéd szint és kommunikációs szint) hármass felosztását bővíteni kell. Csernov véleménye szerint az említett szintek bonyolult képződmények, melyeket továbbra is kutatni kell, pontosan megtervezett kísérletek segítségével: különös tekintettel a szinteket összetevő elemekre, a szinkrontolmács által lefolytatott szövegelemzésre a szövegtartalom kumulatív dinamikus kibontakozása közben. Csernov megemlíti a szintakszist és az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepét is.

A könyv következő részében a kutató a tolmácsoktatással foglalkozik. Az oktatással kapcsolatos gyakorlatot Csernov a már említett három szinthez köti, amely szinteken keresztül a tolmács előrejelzési mechanizmusa is működik.

Komisszarov hangsúlyozza Csernov elméleti munkásságának állandó szoros kapcsolatát a tolmácsolás gyakorlatával. Csernov elméletének jelentősége véleménye szerint túlmutat a tolmácsoláskutatáson, mivel a tudós fontosabb megfigyeléseit a szövegalkotás általános törvényei iránti érdeklődés vezérelte.

Két orosz fordításkutató életművének bemutatását emeltük ki Komisszarov könyvéből: Recker a fordítás nyelvészeti megközelítésében, Csernov pedig a tolmácsolás pszicholingvisztikai megközelítésében alkotott maradandót. Komisszarov könyvét olvasva csak sajnálkozhatunk, hogy az orosz fordítástudomány eredményei még mindig jórészt ismeretlenek a világ oroszul nem olvasó fordításkutatói számára. Előrelépés ezen a területen, hogy Csernov *Osznovi szinhronnovo perevoda* című művének végre megszületett az angol fordítása, 2005 második felében jelenik majd meg a Benjamins Kiadónál Robin Setton és Adelina Hild értékelő előszavával.

Az orosz fordítástudomány népszerűsítésével próbálkozott 1993-ban Palma Zlateva is, mikor a Routledge kiadónál megjelentetett egy szemelvénygyűjteményt orosz és bolgár fordításkutatók műveiből. Ebben a gyűjteményben angol fordításban lehet olvasni olyan orosz és bolgár szerzőket, mint Lilova, Recker, Gak, Barhudarov, Svejcer, Komisszarov, Zimnyaja, Csernyahovszkaja és Florin. Az összeállítás hibája, hogy a szemelvények forrása nincs megjelölve, és André Lefevere bevezetői kissé elnagyoltan jellemzik az egyes szerzőket és problémaköröket. Komisszarov kiváló áttekintésének angolra való fordítása legalább részben megoldaná ezt a problémát.

Irodalom

Zlateva, P. 1993. *Translation as Social Action. Russian and Bulgarian Perspectives*. Translated by P. Zlateva, Chapter introductions by André Lefevere. London and New York: Routledge.

Chernov, G.V. *Inference and Anticipation in Simultaneous Interpreting. A probability-prediction model*. Benjamins Translation Library, 57. Amsterdam: Benjamins.

Könyvszemle

Kate Sturge

„The Alien Within”. Translation into German during the Nazi Regime

(München: Iudicium, 2004. 224 pp. ISBN 3-89129-771-8)

Szabó Helga

Kate Sturge a birminghami Aston Egyetem oktatója, fordítástudományt és német irodalmat tanít. Kutatási területei a fordítástörténet, fordítás és cenzúra, fordítás és etnográfia.

A könyv, mely a szerző 2000-ben megvédett PhD értekezésén alapul, olyan témát dolgoz fel, amely a fordításpolitika és a fordítástörténet határmezsgyéjén található. Sturge az irodalomtörténész és a fordításkutató szempontjait egyesítve vizsgálja a náci ideológia hatását a náci Németország fordítási gyakorlatára.

„Követeljük a cenzúrától, hogy a zsidó művek héber nyelven jelenjenek meg. Ha egy mű németül is megjelenik, fel kell rajta tüntetni, hogy fordítás” (Német diákok követeléseiből, 1933).

Ezzel az idézettel kezdődik a könyv, és az olvasó máris belecsöppent a kor hangulatába. Óhatatlanul felmerül benne a kérdés: milyen szerepet játszhatott a fordítás egy olyan korszakban, amikor a felsőbbrendű nemzettudat elhomályosította az emberi elméket? Amikor gyanúsnak, veszélyesnek, sőt gyűlöletesnek számított minden, ami külföldi vagy „idegen”. A szerző azonban nem hagyja, hogy az olvasót elragadják az indulatok. A szenvedélyes felütés után

szenvtelen ám érdekfeszítő elemzés következik öt gondosan felépített fejezetten keresztül, melyből átfogó és árnyalt képet kapunk a náci Németország fordításpolitikájáról és fordítási gyakorlatáról. Kate Sturge egy olyan területre kalauzol, ahol még kevesen jártak, hiszen a fordítás – nem lévén az irodalom fősodrában – elkerülte eddig az irodalomtörténészek figyelmét.

Az első fejezet a náci rendszer ambiciózus irodalompolitikáját vázolja fel. Amint azt a könyv-mint-fegyver metafora gyakori felbukkanása is jelzi, a nácik fontos szerepet szántak az irodalomnak (és általában a művészetnek) a „megújult nemzet” létrehozásában. Következésképp az irodalmi művek hivatalos megítélésének mércéje az lett, hogy mennyire alkalmasak a nacionalista ideológia terjesztésére. A támogatott kategóriába kizárólag az olyan német irodalom került, ami elősegíthette a nemzeti tudat erősítését, elsősorban az úgynevezett *völkisch* (népi) regény. Nemkívánatos volt az idegen, modern „városi” irodalom és minden, ami a modernizáció, a demokratizmus, a nemzetköziség magvait hinthette el, mivel ez – úgy tartották – idegen a német néplélektől, sőt veszélyezteti azt. Az irodalompolitikai célok megvalósulását természetesen megfelelő intézményrendszer biztosította. A szerző részletes leírást ad az állami cenzúragépezet (nem éppen olajozott) működéséről. Olvashatunk a támogatott és tiltott könyvek titkos listáiról, elkobzásról és könyvégetésről.

Ilyen ellenséges környezetben lehe-

tett-e helye a fordításirodalomnak, melyet „hibrid jellege – külföldi tartalom német köntösbe öltöztetve – különösen gyanússá tett annak az ideológiának a szemében, mely betegesen rettegett a fajok keveredésétől és a ’belső idegen’-től” (p. 201)? Sturge rávilágít, hogy a köztudatban élő kép ellenére a náci kulturális rendszer nem volt sem hermetikusan zárt, sem szigorúan tervezett. Jóllehet a fordítást sújtotta a cenzúra, a papírhiány és a valutahiány, egységes koncepció híján sok könyv elkerülte a hatóságok figyelmét, s a hivatalos politika többnyire nem valósult meg a gyakorlatban.

A második fejezet a korabeli könyvkiadás adatai alapján vizsgálja a fordításirodalom alakulását a náci rendszer idején. Az elemzés kiterjed a forrásnyelvekre, a műfajokra, a kiadókra és a fordítók személyére is. Az adatokból kiolvasható, hogy a fordításirodalom virágzott a háború előtti években. Eltolódás figyelhető meg azonban a kínálatban a támogatott nyelvek javára. Komolyabb korlátozásokra és tilalmakra csak a háború éveiben került sor.

A harmadik fejezetben Sturge a korabeli irodalmi folyóiratokat veszi górcső alá. Öt folyóirat fordításkritikai cikkeinek elemzése kapcsán kimutatja, hogy az ideológia szószólói milyen hasznot és veszélyt tulajdonítottak a fordításoknak, és milyen (nem egyszer ellentmondásos) elvárásaik voltak a fordítással szemben. Bár a vizsgált folyóiratok nem teljesen egyszólamúak, abban közösek, hogy tükrözik a náci felfogást, mely szerint az irodalom a nemzeti lélek kifejeződése. Ennek értelmében jónak és hasznosnak tekintik az olyan fordítást, ami megmutatja az illető *Völk* (nép) faji jellegzetességeit, ezzel is hozzájárulva a fajelmélet bizonyításához. Érdekes azonban, hogy ez az álláspont

egyáltalán nem csengett egybe a hivatalos ideológia teljes idegengyűlöletével.

A negyedik és ötödik fejezet egy-egy esettanulmány. Sturge konkrét művek fordításait veti össze az eredetivel, s a célnyelvi szövegekben talált eltéréseket csoportosítja és elemzi, elsősorban a náci ideológia és fordításpolitikai célok érvényesülése szempontjából. Bár az elemzett művek a támogatott és a megtűrt kategória szélső pólusain helyezkednek el, rokon vonásokat mutatnak a bennük érvényesülő fordítási norma tekintetében.

A magyar olvasó számára ez valóban ismeretlen terület, mégis furcsamód ismerős. A könyvet olvasva párhuzamokat fedezhetünk fel saját múltunk emlékezetünkben még élő fejezeteivel. Véletlenek ezek az áthallások, vagy a totalitárius rendszerek közös vonásai körvonalazódnak? Sturge műve a téma magyar kutatója számára módszertani mintát is kínál, de haszonnal forgathatja mindenki, aki kedveli az efféle gondolatébresztő írásokat.

Ljuba Tarvi

Comparative Translation Assessment: Quantifying Quality

(Helsinki: Yliopistopaino, 2004.
270 pp. ISBN 952-91-7763-1)

Lengyel István

Az orosz származású Ljuba Tarvi nagy fába vágta a fejszét. Művében – a Helsinki Egyetemen írott doktori disszertációjában – kvantitatív módszert próbál találni a fordítás minőségének értékelésére (Translation Quality Assessment, TQA), amely végig rendszeres marad, és mégis hasonló eredményre képes jut-

ni, mint a benyomásokon alapuló fordításértékelés. Azt a feltételezést próbálja meg bizonyítani, hogy a fordítás minősége, ez a megfoghatatlan, nem érzékelhető, csak megsejthető kategória valójában számszerűsíthető, érzékelhető tényezőkkel jellemezhető. Hipotézise: mind a kvalitatív, mind a kvantitatív fordításértékelési módszerek hasonló eredményt hozhatnak.

Az 1. fejezetben a szerző körvonalazza a problémát és meghatározza céljait, azt, hogy módszerének milyen kritériumokat kell kielégítenie. A 2. fejezetben áttekinti azokat a fordításértékelési modelleket, amelyeket ő rendszeresnek tart: André Lefevere 1975-ös és Juliane House 1981-es modelljét és a legrendszeresebbet, Kitty von Leuwen-Zwart 1989-es transzéma-modelljét. Röviden kitér néhány fordításkritikára is, és ismerteti Melamed (2001) számítógépes nyelvészeti módszerét is, amely fordításokban mondaton belüli ekvivalenciák meghatározására is képes megfelelően nagy korpusz esetén. A 3. fejezetben Puskinról, az Anyegin keletkezéséről és a 19 angol fordításról olvashatunk. Tarvi mindegyik fordításnál közli az I. fejezet XX. strófáját, így összehasonlíthatjuk a fordítók stílusát.

Ha valaki csak a javasolt módszert akarja megismerni, elég elolvasni a 4. fejezetet. Az itt található token-ekvivalencia módszer (Token Equivalence Method, TEM) egyszerű, nyelvfüggetlen, de mégis hatékony lehet; érdemes kipróbálni. Tarvi *nem* azt nézi, hogy egy szöveg és a fordítása miben *különbözik* egymástól, hanem azt, hogy miben *hasonlít*. Ezért nincsen szükség arra, hogy a különböző eltolódásokat (shiftek) kategorizálja, hogy komolyan vizsgálja az ekvivalencia problémakörét, mert csak annyit néz meg, hogy egy

adott információs egység megvan-e a célnyelvi szövegben. A forrás- és célnyelvi szöveg távolságát (vagy inkább közelségét) *nem* az *eltolódások*, hanem a *nem-eltolódások* sűrűsége adja meg.

A TEM keretein belül a szó és rím szintjén (Verbal Frame, Rhyme Frame) lehet vizsgálódni. A Verbal Frame lényege, hogy a forrásnyelvi tokeneket – azaz két szóköz közé eső egységeket – sorban megszámozzuk, a célnyelvi szövegben megpróbáljuk megtalálni az egyes tokenek megfelelőjét (a könyv szóhasználatában izomorfiát), és a megfelelők fölé is ugyanazt a számot írjuk. Előfordul az is, hogy egy token-sorozatot a célnyelvi szövegben egy kevesebb tokenből álló sorozat vagy egyetlen token reprezentál, ilyen esetben a célnyelvi token-sorozathoz a forrásnyelvi token-sorozat minden tokenjének a számát hozzárendeljük (így lehet mondjuk a (7) beat (8) about (9) the (10) bush kifejezésből (7-8-9-10) köntörfalaz).

A nyelvek közötti eltérések miatt lehetséges, hogy az egyik nyelven tokenen belül kódolt nyelvtani információt a másik nyelven csak egy plusz formális tokennel (formal token) lehet kifejezni. Van olyan token is, aminek nincs megfelelője a forrásnyelvi tokenek között: ez a többletinformációt hordozó token (excessive token). A végén arányt számítunk, meghatározzuk, hogy a célnyelvi szövegben a forrásnyelvi szöveg tokenjeinek hány százaléka található meg. Ha ezt az arányt kis mintán határozzuk meg, az a közbenső index (Mean Index), ha teljes művön vagy szignifikáns méretű mintán, az a fordítási hányados (Translation Quotient).

Verses műveknél szükséges a Rhyme Frame elemzése is. Itt az egység nem a token, hanem a verssor, és Tarvi sorról sorra megnézi, hogy a versláb és a rímképlet egyezik-e. Versfordításoknál

a végső mutató a Verbal Frame-en és a Rhyme Frame-en kapott százalékos értékek átlaga.

Az 5. fejezetben a szerző a TEM módszerrel értékeli az *Anyegin* 19 angol fordítását, majd a kapott számszerű eredményeket összeveti a fordítók önértékelésével és a megjelent kritikákkal (6. fejezet). Több kritikus saját preferencia-sorrendet is felállít, ami megkönnyíti a szerző dolgát: ha a rangindex (Rank Index – ez statisztikai értelemben nem index, hanem egy sorban betöltött hely), ami a különböző fordítások fordítási hányadosainak sorba rendezésével kapható, átfedést mutat az egyéni preferencia-sorrenddel, akkor az intuitív fordításértékelés és a TEM egyforma eredményre jutott, a kitűzött célt elértük, a módszer rendeltetészerűen működik. Meglepő, de úgy tűnik, a tudomány egy hatékony módszerrel gazdagítja a fordítási gyakorlatot: a rangindex és a preferenciák között erős a korreláció!

A 7. fejezet főleg irodalmároknak érdekes – megpróbálja megfejteti, hogy a Nabokov fordítása utáni fordítások miért jobbak átlagosan, mint a Nabokov előtti fordítások, míg a 8. fejezet az összegzés. Tarvi úgy gondolja, hogy az algoritmus számítógépesíthető gép által olvasható szótárak segítségével.

A módszer ígéretes, érdemes foglalkozni ezzel a megközelítéssel, de még további kutatásokra van szükség. A szerző kutatását egyedül végezte, és nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon a kvantitatív módszer tényleg objektív-e? Minden fordító (vagy legalábbis nagy hányaduk) képes-e ugyanazokhoz a tokenekhez ugyanazokat a tokeneket hozzárendelni, vagy esetleg az ő saját irodalmár vénája tette lehetővé, hogy hasonló eredményekre jus-

son kvantitatív módszerével, mint az irodalomkritikusok? Ha a QTA azonos eredményt ad, amikor különböző személyek ugyanazokat a fordításokat értékelik, nagy jövő áll a módszer előtt.

Vigyázni kell továbbá amiatt – és erre nem hívja fel a figyelmet –, hogy nyelvi kötöttségek torzíthatják a TQ-t, a módszer gond nélkül csak több fordítás összehasonlítására alkalmazható. A szerző ugyanis oroszról angolra fordításokat vizsgál, és mint köztudott, az oroszban nincsenek névelők. Ezt ő elintézi annyival, hogy az angolban a névelő formális token, de ha angol művek orosz fordításait keresnénk, a névelőnek nem lenne megfelelője, ezért a TQ nem mehetne egy bizonyos érték fölé. Megoldás erre a token definíciójának nyelvfüggővé tétele vagy a forrásnyelvi formális token fogalmának bevezetése lehet.

Ljuba Tarvi a módszer legfőbb felhasználását a fordítástanításban látja. Gyakorlatilag a fordítástanításban valami hasonló, de nem rendszeres módszert mindenki alkalmaz: ha információ-tartalom hiányzik, a tanár erre egyből rájön, és felhívja rá a hallgató figyelmét. Talán érdemes a tanteremben is egy ilyen rendszeres elemzést végezni.

A Comparative Translation Assessment: Quantifying Quality egy sokat vitatott kérdést, a fordítás minőségét vizsgálja számszerű eszközökkel. A fordításkutatók között nincs egyetértés abban, hogy milyen tényezők befolyásolják a fordítás minőségét, milyen a jó fordítás – de az már egyáltalán nem biztos, hogy ugyanazokat a fordításokat nem egyformán rangsorolnák. A token-ekvivalencia-módszer azért ígéretes, mert új megvilágításba helyezi a problémát. Ha a módszer tényleg objektív,

és megfelelően nagy számú esetben hasonló eredményre jut, mint a fordításkritikusok, akár a fordítások értékelési szabványa is kialakulhat belőle.

És hogy melyik a legjobb *verses* Anyegin-fordítás? Talán James Falen 1990-es fordítása...

Irodalom

House, J. 1977. *A Model for Translation Quality Assessment*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Lefevere, A. 1975. *Translating Poetry: Seven Strategies and a Blueprint*. Amsterdam: Van Gorcum.

Leuven-Zwart, Kitty M. van. 1989-1990. *Translation and Original: Similarities and Dissimilarities, I-II. Target* 1.,2: 151-181. 69-75

Melamed, D. 2001. *Empirical Methods for Exploring Parallel Texts*. Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press.

Joanna Best, Sylvia Kalina (Hrsg.)

Übersetzen und Dolmetschen: eine Orientierungshilfe

(Tübingen, Basel: Franke, 2002.

341 pp.)

Péché Olívia

A tanulmánygyűjteményt Joanna Best, a Heidelbergi Egyetem Fordító- és Tolmacsképző Intézetének tanára és Sylvia Kalina, a Kölni Tolmacsképző Főiskola professzora szerkesztette, mintául véve Volker Kapp harminc évvel ezelőtt megjelent, és azóta is széles körben használt kézikönyvét (*Übersetzer und Dolmetscher*. Franke, 1974).

Megtartották Kapp könyvének jól bevált hármas tagolását, azaz az elmélettel, a képzéssel és a gyakorlattal foglalkozó elrendezést.

A két kiadvány megjelenése között eltelt harminc esztendő meghatározó változásokat hozott a nyelvi közvetítésben. A kommunikációs szféra robbanásszerű fejlődése a fordítók és tolmácsok munkavégzését gyökeresen átalakította, s így szükségessé vált képzésük újragondolása is. Jelen mű e változásoknak a kutatásra, a gyakorlatra és a képzésre gyakorolt hatását kívánja bemutatni mindazok számára, akik a többnyelvű kommunikáció évszázadában nyelvi szolgáltatással foglalkoznak, vagy részesei a felsőoktatási intézményekben zajló fordító- és tolmácsképző programoknak.

A kötet nem csak formálisan ragaszkodik a kappi modellhez, hanem a célkitűzések között is fontos helyet foglal el az a kappi törekvés – mint ahogy erről a kiadók előszava is tájékoztat, – hogy közelebb hozza egymáshoz a kérdésfelvetések felől közelítő elméletet és a mindennapi problémákkal küszködő gyakorlatot, illetve csilapítsa a gyakorlati szakemberek és a képzésben részt vevő oktatók közötti feszültséget és félreértéseket.

Az első rész a fordítás- és tolmácsolástudományba, illetve a hozzá kapcsolódó interkulturális kommunikáció (Interkulturelle Kommunikation) kérdésfelvetéseibe enged bepillantást. Lothar Černý fordítástörténeti összefoglalója után Heidrun Gerzymisch-Arbogast cikke önkritikus hangvételt üt meg. Gerzymisch-Arbogast a fordító- és tolmácsszakok jelenlétét a német egyetemeken még mindig alulreprezentálnak tartja, ami maga után vonja, hogy a szakágot érintő kérdéseket

sokszor a határos tudományágak (irodalomtudomány, nyelvészet) tárgyalják. Gerzymisch-Arbogast sürgeti az egyértelmű tudományos profil kialakítását, az önállósodást, illetve a saját kifejezések és módszerek kidolgozását.

Sylvia Kalina, aki maga is hosszú ideig dolgozott konferenciatorolmányként, a tolmácsolás tudományos kutatásának kialakulását tekinti át, majd rátér a tolmácsolás minőségének problémájára. Milyen kritériumok alapján határozzuk meg a tolmácsolás esetében a minőséget? Ha a minőség megállapításánál a hallgatóság elvárásait vesszük figyelembe, akkor mit kezdünk a hallgatóság heterogén voltából fakadó sokféle elvárással? Tudják-e egyáltalán a felhasználók, mire van szükségük? Kalina vizsgálандónak tartja azt is, hogy mely szituációkban milyen minőségi jegyek játszanak inkább szerepet.

Szintén a tolmácsolás minőségével foglalkozik Gabriele Mack cikke, aki nemcsak a végtermékről, hanem magának a szolgáltatásnak a folyamatáról is beszél. Mack szerint a végtermék minőségellenőrzése mellett egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetni a folyamat minőségbiztosítására. Ennek érdekében, öntudatos, felelős profikat kíván a pályán látni, és kizárja a „semleges”, személytelen tolmácsolás lehetőségét.

Figyelemre méltó Peter A. Schmitt szakfordításokkal, s a velük szemben élő tévhitekkel foglalkozó írása. Schmitt úgy véli, hogy a szakszövegeket nehéz a hétköznapi szövegektől megkülönböztetni, mivel minden szöveg többé-kevésbé szakmai, ha abból indulunk ki, hogy beszédünk tárgya általában mások munkájának eredményére irányul (pl.: *szezámragos szemle, surf deszka*). A szakterminológia egyenlenségeit kutatva Schmitt elsősorban az új elnevezések koordinálatlanságára, az eltérő

nyelvek különböző megközelítési rendszerére, illetve a következetlen használatra mutat rá.

A kötet második nagy egységének cikkei a német nyelvű egyetemeken és főiskolákon folyó fordító- és tolmácsolást képzést kívánják bemutatni. Ezen írók tanúsága szerint megállapíthatjuk, hogy a képzésben a hangsúlyt a kompetenciára (Kompetenz), mégpedig az alapnyelvi-, az idegen nyelvi, a kulturális, a szövegalkotó és a tolmácsolási kompetenciára helyezik a német képzési központok. Joanna Best, a szerkesztőpáros másik tagja, az alapnyelvi kompetencia (Grundsprachliche Kompetenz) fejlesztése mellett tör lándzsát, amit a szövegkompetencia (Textkompetenz) keretein belül tart megvalósíthatónak. Best úgy véli, hogy míg a tolmácsolástudomány kitűnő didaktikus gyakorlatokat dolgozott ki (lásd Seleskovitch és a párizsi iskola), addig a fordítástudomány az alapnyelvi kompetencia fejlesztésének kérdését kissé hanyagolta és hanyagolja napjainkban is.

Az alapnyelvi kompetencia – írja Best – fejleszthető elméleti ismeretekkel, szövegelemzéssel és a szövegalkotás gyakorlásával. A szerző tapasztalata szerint a szöveg külső és belső alkotóelemei közötti kapcsolat felismerése viszonylag könnyen elsajátítható, nagyobb gondot okoz a képzés során az egyes alkotóelemek pontos meghatározása és a hibás részek behatárolása. A legtöbb problémát a kohézió és a koherencia megtalálása jelenti, amelynek gyakorlása ezért igen fontos helyet foglal el a képzés során.

Rainer Barczaitis már magát a fordítási folyamatot tartva szem előtt hívja fel a szövegkompetencia fejlesztése kapcsán a figyelmet az íráskompetencia (Schreibkompetenz) fejlesztésének fontosságára. Ennek érdekében a kö-

vetkező módszereket ajánlja: szövegek újraírása más célközönség számára vagy más kommunikációs cél érdekében, absztraktok és összefoglalók írása, valamint a kreatív írást segítő eszközök használata az egyéni íráskompetencia kialakítása érdekében. Barczaitisnál a fordítási folyamat kreatív írásos tevékenységként jelenik meg, amelynek mesteri foka egy Kußmaul-tól vett gondolattal élve nem a gyakorlás mennyiségi növekedésével alakul ki, hanem elsősorban attól a képességtől függ, hogy sikerül-e a gyakorlatot és a képességet a tudatos irányítás segítségével, a nyelvi kreativitással összekapcsolni.

Míg Barczaitis a fordítási folyamatnál az írásos tevékenységre helyezi a hangsúlyt, addig Klaus Knobloch a tolmácsolás esetében a beszédnevelést (Sprecherziehung) tartja meghatározónak, és kitér a légzési technikáktól kezdve a beszédtempón keresztül a hangkímélő technikákra, a szöveg zeneiségére, a kiejtés érthetőbbé tételére. A képzés során a szóbeli kommunikációs gyakorlatok hivatottak a diákokban tudatosítani, hogy retorikai kompetenciájuk (Rhetorische Kompetenz) folyamatos fejlesztésre szorul.

A kötet utolsó fejezete a jellegzetes szakmai pályák közül mutat be néhányat. Képet kapunk a szakfordító munkájáról, az irodalmi szövegek fordításáról, a szoftverlokalizálásról, az európai uniós fordításról és tolmácsolásról, a nemzetközi szervezeteknél és a médiában történő tolmácsolásról, a bírósági tolmácsolásról, az új tolmástechnológiákról. Isa Höflich a fordítói pályakezdetés egyik alapvető döntésének tartja az önállósodás kérdését. E döntés meghozatalához a következő szempontokat ajánlja a jövő fordítóinak megfontolásra:

- Önálló munkavégzés, önuralom és önszervezés képessége

- Kockázatvállalási készség
- Elszántság az akár átlagon felüli munkamennyiség elvégzésére
- Stabil egészség
- Képesség a vállalkozói gondolkodásmódra

Höflich írása meglehetősen szkeptikus hangvételben zárul, amikor a tolmácsok és fordítók rossz társadalmi megítélésének okait, és a magukat jó szakembereknek kikiáltó dilettánsok miatti szakmai értékvesztést mutatja be. Ugyanakkor Höflich hangot ad a szakmai érdekvédelmi szervezetek tevékenységébe vetett bizodalmanak.

Talán maguk a szerkesztők is azonosultak Höflich ezen gondolatával, mert a szakma gyakorlati oldalát bemutató rész zárásaként megismerhetjük két szakmai érdekvédelmi szervezet, nevezetesen a BDÜ (Bundesverband der Dolmetscher und Übersetzer e.V.) és az AIIC (Association Internationale des Interprètes de Conférence) kialakulását, munkáját, feladatait, tagfelvételi gyakorlatát.

A kötet melléklete tartalmazza a német nyelvterületen található főiskolai szintű képzési központokat.

Michael Schreiber

Übersetzung und Bearbeitung. Zur Differenzierung und Abgrenzung des Übersetzungsbegriffs

(Tübingen: Gunter Narr Verlag,
1993. 353 pp. ISBN: 3-8233-5054-4)

Csehó Tamás

Michael Schreiber, diplomás fordító, a *Fachhochschule Köln, Institut für Translation und Mehrsprachige Kommunikation* oktatója. Súlyponti területe a francia nyelv- és fordítástudomány, külö-

nösen a jogi és gazdasági szaknyelv. Számos monográfia, gyűjteményes kötet, tanulmány és recenzió szerzője (publikációs listája elérhető a <http://home.12move.de/schreiber> címen).

Jelen művét, mely a *Tübinger Beiträge zur Linguistik* sorozat 389. köteteként jelent meg, eredetileg PhD-dolgozatként nyújtotta be 1993-ban a Mainzi Egyetem Alkalmazott Nyelv- és Kultúratudományi Intézetébe (Germerheim). A disszertációhoz képest, mely 1989 és 1991 között született, változást jelent, hogy az opponensek javaslatait beépítette a könyvbe, és elkészítette a könyv tárgymutatóját. A szerző – mint azt az előszóban írja – különös hálával tartozik Jörn Albrecht professzornak, akinek előadásai és publikációi meghatározták fordításelméleti gondolkodását.

A szerző abból a megfigyelésből indul ki, hogy a *fordítás* fogalmát az újabb fordításelméleti munkákban nagyon tág értelemben használják. Könyvében arra tesz kísérletet, hogy a fogalmat differenciáltabban kezelje, valamint hogy elkülönítse az *interlingvális átdolgozás* fogalmától (német *Bearbeitung*, angol *adaptation*). A fordítás és az átdolgozás az intertextualitás (azaz a szövegek között fennálló kapcsolatrendszer) egyik típusának, a szövegtranszformációnak két különböző esete, mely az intertextualitás másik két típusa, a reprodukció és a metatextualitás között helyezkedik el.

A könyv első, elméleti része (*Theoretischer Teil*, 17-133) a fordításelmélet (17-97) és az „átdolgozáselmélet” (*Theorie der Bearbeitung*, 97-133) alapvető kérdéseivel foglalkozik. A fordításelmélet nagyobb fajsúlyát az indokolja, hogy az „átdolgozáselmélet” mint önálló tudomány még nem létezik, és ebből következően a szakirodalma is kisebb.

A fordítás fogalmával kapcsolatban

elterjedt definíciók áttekintése után a szerző a *fordítás* három lényeges elemét határozza meg: (1) **interlingvalitás**, ide sorolja az intralingvalitás azon eseteit is, amikor a szélesebb értelemben vett nyelv (pl. a funkcionális nyelv) változik. (2) hierarchizált **invarianciakövetelmények** (*Invarianzforderungen*), azaz fordításkor a megtartandó elemek közül egyesek elsőbbséget élveznek. (3) A forrásnyelvi szöveg **interpretációja**, azaz a közvetítő dolog (*Instanz*) (értelem, szándék stb.) által biztosított átmenet két szöveg között (mint a transzkódolás másik véglete), melyre a nyelvek közötti inkongruencia miatt van szükség.

A fordíthatóságról szóló fejezetben a kérdést az invariánsok (denotáció, forma, szövegen kívüli invariánsok pl. a hatás) felől közelíti meg, melyek között hierarchia állapítható meg. Így például nem tartja lehetetlennek a versek fordítását, mert itt a formai invariánsok nagyobb súllyal esnek latba, mint a denotatív-tartalmi invariánsok. Összegezve arra a megállapításra jut, hogy a fordíthatóság denotatív-tartalmi szinten mindig megvan, a forma szintjén nyelvpártól függ, a szövegen kívüli invariánsok esetében pedig nyelven kívüli tényezőktől függ.

A fordítások keletkezése c. fejezetben a szerző rövid áttekintést nyújt a fordítás folyamatában felmerülő fogalmakról: a fordítás tárgya, egysége, fordítási módszerek (*Übersetzungsmethode*), fordítási műveletek (*Übersetzungsverfahren*), kitér a két utóbbi közti különbségre.

A következő fejezet (55-66) a fordítások minőségéről szól, bár – mint a fejezet bevezetőjében áll – ez nem a mű központi témája. A szerző ugyanakkor ezáltal kívánja megindokolni, hogy az invariancia – ekvivalencia(szint) – adek-

vátság hármas fogalomrendszerből miért csak az első szerepel a fordítás definíciójában, míg a másik kettő szerinte csak a fordítások értékelésében nyújthat támpontot. Bár, mint említettük, az *ekvivalencia-követelmények* kifejezést nem használja a fordítás definiálásakor, mégis említést tesz egy minimális ekvivalenciaszintről annak érdekében, hogy még fordításról (és pl. ne átdolgozásról) lehessen beszélni (59). Ez a minimális ekvivalenciaszint azt jelenti, hogy rekonstruálni lehessen a FNYi és CNYi szöveg kapcsolatának alapját jelentő invarianciakövetelményeket (ebben az értelemben a hibás fordítás is fordításnak számít). Adekvátság alatt azt érti, ha a jelválasztás időszerű és a fordítás céljának ill. a célcsoportnak megfelelően történik (*zeit-, zweck- und zielgruppengerecht*, 61).

A fordítás fajtái c. fejezetben (66-95) hat szempont szerint tesz különbséget a fordítás válfajai között:

- Fordítási módszerek szerint:
 - Szövegfordítás (*Textübersetzung*) és kontextusfordítás (*Umfeldübersetzung*), aszerint, hogy az invarianciakövetelmények közül melyik a legfontosabb. A szövegfordításnál egy szövegen belüli tényező, a kontextusfordításnál egy szövegen kívüli tényező a legfontosabb invarianciakövetelmény.
 - Idegenítő (*verfremdend*) és honosító (*einbürgernd*) fordítás, illetve ezen a dichotómián belül megkülönböztet historizáló és modernizáló fordítást.
 - Szó szerinti (*wörtlich*) és szabad (*frei*) fordítás
 - Interlingvális és intralingvális fordítás, a kettő elkülönítése már csak a nyelv nehéz definiálhatósága miatt sem egyszerű

- Fordítás és tolmácsolás (a műben fordítás alatt a szóbeli és írásbeli közvetítés mindkét fajtáját érti)
- Irodalmi (expresszív vagy fiktív) szövegek és pragmatikai (informatív vagy operatív) szövegek fordítása
- A fordítás iránya szerint: *thème* (fordítás idegen nyelvre, németül *Hinübersetzung*) és *version* (fordítás idegen nyelvről németül *Herübersetzung*)
- Funkciómegőrzés (*Funktionskonstanz*) és funkcióváltoztatás (*Funktionsvarianz*), aszerint hogy a CNYi szövegnek ugyanazt a funkciót kell-e betöltenie, mint a FNYi szövegnek

Az elméleti rész a fordításelmélet mellett – mint említettük – az átdolgozás elméletével foglalkozik (97-133). Az ebben a részben található fejezeteknek ugyanazokat a címeket adta a szerző, mint a fordítással foglalkozó fejezetcímek esetében, csak most már az átdolgozásra vonatkoztatva.

Az átdolgozás definiálását igen kevesen próbálták meg, így a szerző rövid szakirodalmi áttekintés után maga határozza meg az átdolgozás két lényeges elemét (1) **médiumfüggetlenség** (ellentétben az adaptációval, az átdolgozást nem kell másik médiumhoz igazítani), (2) **egy** szövegtulajdonság **invarianciája** és a többi szövegtulajdonság **varianciája** (ellentétben a fordítással).

Az *átdolgozhatóságnak* (a kifejezést a *fordíthatóság* analógiájára alkotja meg) rövid fejezetet szentel a szerző (105-107), ennek feltétele ugyanis mindig adott, mivel az átdolgozás alapvetően variancia-követelményeken alapul. Az átdolgozás keletkezésének rövid fejezete után – a fordításhoz hasonlóan – sorra veszi az átdolgozás minőségi kö-

vetelményeit: lojalitás (*Loyalität*; az átdolgozás milyensége) és funkcionalitás (a keletkezett szöveg minősége és működése).

Az átdolgozás fajtái című fejezetben (112-120) két szempont szerint tesz különbséget az átdolgozás típusai között:

- Átdolgozási módszerek szerint:
 - Augmentatív (jobbá tevő, purifikáló) és diminutív (egyszerűsítő, vulgarizáló) átdolgozás, amit – mint azt a szerző nyomatékkal hangsúlyozza – nem szabad összekeverni a rövidítés és betoldás műveleteivel
 - Cél- és célcsoportszemponturnyújtó átdolgozás
- A variancia-módszerek szerint:
 - A forma és a tartalom varianciája (*Formvarianz* és *Inhaltsvarianz*)
 - Műfajváltással járó (*Gattungstransfer*) és műfajváltás nélkül járó (*gattungsinterne*) átdolgozás
 - Intralingvális és interlingvális átdolgozás, melyek közül az első eset az elterjedtebb

A fordítás és átdolgozás különbségeivel a szerző a könyv első nagy tematikai egységének végén külön fejezetben (1.3) foglalkozik. Ebben a részben az előző két fejezetben leírt különbségeket összegzi, részben a külön meg nem fogalmazott problémákat tárgyalja.

A könyv második, gyakorlati részében (*Praktischer [Typologischer] Teil*, 133-317) a szövegfordítás, a kontextusfordítás és az interlingvális átdolgozás módszereit és eljárásait vizsgálja. Minden típus és altípusaik esetében különböző szövegtípusokból és nyelvpárokából származó konkrét példákat említ és elemez. A tipológia célja egy olyan differenciált és átfogó eszköztár összeállítása, melynek segítségével leírhatók az interlingvális szövegtranszformációk legkülönbözőbb formái.

A művet bőséges primer (323-326) és szekunder (326-346) irodalomjegyzék zárja, ez utóbbi főleg a német fordítástudomány meghatározó alakjainak művét (Reiss, Koller, Albrecht stb.) tartalmazza, és tárgymutató (347-351) segíti a könyvben való eligazodást.

A könyv rendkívül jól tagolt, tipográfiailag egységes (bár az 501 lábjegyzet és a számtalan hivatkozás kissé megnehezíti az olvasást), nyelvezete érthető, gondolatmenete logikus, követhető.

Tótfalusi István

Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára

(Szerk: Hidalmási Anna, Temesi Viola. Lexikográfiai munkatárs: Kiss Gábor.

Budapest: Tinta, 2004. XVII + 977 pp.)

Fóris Ágota

Öröm látni, amikor egy jó minőségű, új szótár gazdagítja a magyar szótárkínálatot. A Tinta Könyvkiadó *Magyar Szókincstárral* indított szótársorozata újabb taggal bővült, az *Idegenszó-tárral*, amely formájában és igényes kivételében követi a sorozat kialakult hagyományát.

Az idegen szavak szótárai szerkesztésekor a legfőbb problémát az jelentheti, mit is tartunk idegen szónak. Tótfalusi szerint „idegen a szó, ha a magyar anyanyelvűek nagy többsége annak érzi. Vagyis nem az eredet a döntő, hanem a nyelvérzék ítélete”. Ne csodálkozzunk ezen, hiszen a nyelvészek álláspontja szerint idegen szó és idegen eredetű szó között nyelvészeti eszközökkel nehezen lehet különbséget tenni.

A kiadó egyik legfőbb érdeme, hogy egészen újfajta, jellegzetes szótári szerkesztet hozott létre. A szótáron kívüli részben előszót, használati útmutatót, rövidítésjegyzéket találunk, valamint a készítéshez, ellenőrzéshez felhasznált szótárak listáját. Ezt követi a szótári rész, amely után az idegen rövidítések értelmezése található. Ez a viszonylag rövid, mindössze 11 oldal terjedelmű rész igen hasznos segítség lehet a szótárhasználó számára, mivel a rövidítések feloldása idegen nyelven és magyarul is olvasható. Hasznos még az idegen nyelvű kiejtés magyarul (de nem fonetikai jelekkel) való átírása, amely a laikus, nem nyelvész olvasó számára megkönnyíti a használatot. Például „**CAD** ang *Computer Aided Design* [compjúter éjdid dizájn] – számítógéppel segített tervezés”, „**CNN** [szíenen] ang *Cable News Network* [kéjbl njúz netvörk] – kábelhírhálózat (amerikai televíziós társaság), „**IRA** ang *Irish Republican Army* [ájris ripabliken ármi] – Ír Köztársasági Hadsereg (Írország teljes függetlenségéért terrorista eszközökkel is küzdő ír illegális szervezet)”, és „**ITAR** or *Informacionnoje Tjelegrafnoe Agentsztvo Rosszii* – Oroszország Tájékoztató Távirati Ügynöksége (állami orosz hírügynökség).

A szótári makrostruktúra betűrendes, tehát az A,Á-tól a ZS-ig a hagyományos ábécérendben sorolja fel a címszavakat. A mikrostruktúra eltér más, idegen szavak szótára esetében megszokott struktúrától, az alkalmazott rendszer ugyanaz, mint amelyet a kiadó más szótáraiban megszokhattunk, vagyis igen jól olvashatóan, külön sorban kezdődnek az egyes információk, ebben az esetben az értelmezések (melyeket ♦ jel vezet be) és az etimológiai információk (melyeket ⊙ jel után találunk).

dalmát ♦ *népr* az Adria-parti Dalmácia lakója

♦ *tört* ennek a vidéknek már kihalt, ókori illír eredetű és újlatin nyelvet beszélt népe

♦ (mn) ezzel a vidékkel kapcsolatos

⊙ lat *Dalmata* 'ua.' ← illír (pl. albán *dalme juh, birka*)

Megkönnyíti az olvasást, hogy a szótárban stilisztikai, szakterületi, eredetet jelölő rövidítéseket találunk, a főszövegben azonban kevés szimbólumot alkalmaztak a szerkesztők, és ezek is egyértelműek, pl. a ← a származást jelöli, a = jel azt, hogy már régies, elavult a szó, kiskapitális betűtípussal pedig az utalószavakat jelölték, mint például az *adultus* esetében látható:

adultus = ♦ jog felnőtt, nagykorú

♦ biol kifejlett, ivarérett

⊙ lat *adultus* 'ua.' ← *adolere, adultum* 'felnő', tkp. 'feltáplálkozik': 'ua.' ← ad- 'hozzá' | *alere* 'táplál' Lásd még ALIMENTÁL

Dicsérendő, hogy a többi, hasonló típusú szótárhoz képest jelentősen megújult címszóállományt találunk: a megszokott latin és görög eredetű műveltségi szavak, illetve a latin-görög tudományos szóösszetételek mellett az egyre gyakoribb angol szavak is megtalálhatók benne.

Néhány ilyen példa: a *fájl* (egyedi névvel ellátott számítógépes adatállomány, amely egyetlen paranccsal hívható be), a *fax* (1. elektronikusan képpontokra bontott írás vagy kép telefonon történő továbbítása, 2. az írástovábbító, ill. fogadó készülék), a *walkman* (sétálómagnó, hordozható elemes magnetofon fülhallgatóval), a *winchester* (1. régi ismétlő puska, 2. a számítógép

merevlemeze, a legfőbb adattároló és műveleti egység), a *word processing* (szövegszerkesztés, szövegfeldolgozás), a *workshop* (szellemi műhelymunka, csoportmunka, szakszeminárium).

A címszavak között sok olyan szót találunk, amelyek napjainkban épülnek be nyelvünkbe, vagy mostanában vált gyakorivá használatuk, és amelyek közül érdemes néhányat példaként felsorolni: *bilaterális*, *euro-*, *euró*, *eurokrata*, *item*, *marihuána*, *self-service*, *unió*. Valószínűleg csak véletlenül maradt ki a manapság olyannyira divatos *fitness* és a *wellness*, megtalálható viszont a *trend* és a *trendi*.

Jó és haladó szemléletű a tudományos szavak etimológiai besorolásánál, hogy a görög-latin összetételű, de nemzetközi alkotású új szavakat „ang” vagyis angol eredetű szóként sorolja be.

Sokféle területről merített a szótár, nem csak a szigorúan vett köznyelvi szavakat értelmezi, de azokat is, amelyek a szakterminológiákból a közelmúltban kerültek át a köznyelvbe. A biológia, a fényképezés, az informatika, katonai stb. kifejezések mellett a természettudományos és a műszaki területek egyes terminusai is szerepelnek. Néhány, a fizikában használt szakkifejezés értelmezését közelebről megvizsgálva ugyanazt tapasztaljuk, amit más magyar szótárak esetében is: a meghatározások esetenként nem megfelelőek. A pontatlanságok szerepeltetésére mentesül szolgál az, hogy a jelenlegi magyar szótárakban azt figyelhetjük meg, hogy a meghatározások sok esetben nem pontosak, részigazságot tartalmaznak, hiányzik a szakértő szintű munkálkodás az értelmezés során. Könnyen látható, hogy a helytelen értelmezések egyik szótárból a másikba vándorolnak.

Tudva, hogy máris készül a szótár következő, átdolgozott kiadása, ami lehetőséget nyújt a kritikai vélemény figyelembe vételére, felsorolok néhány jellegzetes esetet:

Az **analóg** értelmezései közül hiányolom a matematikában, fizikában használatos alapjelentést, az *arányost*. A szócikkben először a köznyelvi jelentés: „hasonlóságot mutató, rokon, párhuzamos, megegyező” szerepel, a második jelentés: „számtech tetszőleges kicsiny mennyiségeket is mutató” megfogalmazás nem érthető; nem világos, mi az, amit az analóg mutat. Ezen kívül digitális eljárással is ki lehet fejezni tetszőlegesen kicsiny mennyiségeket is.

A **fluoreszkál** meghatározása: „fiz (valamely anyag bizonyos sugárzás hatására) halvány zöldessárga fényt bocsát ki” alapvetően jó, mégis érdemes volna pontosítani, a „bizonyos sugárzás hatására helyett” a „bizonyos hatásra”. Helyesebb megszóvegezés volna, ugyanis a világítást kiváltó hatás lehet kémiai, biológiai folyamat, elektromos feszültség, vagy mechanikai feszültség, a kisugárzott fény pedig bármilyen színű (nem csak zöldessárga) és intenzív (nem csak halvány) is lehet.

A **frekvencia** értelmezése is némi pontosítást kívánna. A szótár szerint a fizikában „fiz rezgésszám, hullámhossz” jelentésben él, ennek azonban csak az első fele helyes, a rezgésszám, hiszen a hullámhossz egy másik fogalom. Második jelentésben „tud gyakoriság, sűrűség”: a gyakoriság a megfelelő, a sűrűség értelmezése magyarázatot kívánna meg, az anyagok sűrűsége köznyelvi és szaktudományos értelmezésének különbsége miatt.

A **holográfia** nem egyszerűen „fiz a tárgy térhatású képének előállítására két lézersugár interferenciája által”,

hanem egy tudományág, amely új, kétlépéses kép-előállítási módszerrel kapcsolatos kutatási, fejlesztési és alkalmazási munkálatok összefoglaló neve. A **hologram**, vagyis „fiz holográfia útján készült kép” megint pontatlan, mivel a hologram nem maga a kép, hanem egy segédeszköz (tulajdonképpen egy optikai eljárással kialakított lemez), amelynek segítségével létrehozható háromdimenziós kép.

Természetesen a fent említettek semmit sem vonnak le a szótár értékéből, annál is inkább, mivel, mint már említettem, ezek a megfogalmazások egyszerűen a többi magyar szótár szokásait követik.

A szótár nagy értéke, hogy ma, amikor a nyelv szókészlete igen gyorsan bővül, vállalkozik az idegen eredetű szavakra vonatkozó adatok nagyközönséggel való megismertetésére úgy, hogy a címszavak számát jelentősen bővíti a legújabb szóátvételekkel, és a

tudományok szeparálódásának következtében óhatatlanul felmerülő nehézségeket is felvállalja. Azzal, hogy nagy számban szerepelnek nemrégén még kizárólag a szakterminológiához tartozó szavak, mint a *biotechnika*, *géntechnika*, az *informatika*, vagy a fizika újabban keletkezett szavai, remélhetőleg megindul egy olyan folyamat a szótárak készítése és kiadása során, amely nemcsak a lexikográfusok és a szótárhasználók figyelmét kelti fel a szótárakban tárolt információ korszerű szinttartása érdekében, hanem az egyes szakmák művelőit is a folyamatba való bekapcsolódásra ösztönzi.

Összességében nagyra értékelhető az *Idegenszó-tár* megjelenése, kiemelkedő a szótári struktúra könnyű és gyors használatot lehetővé tevő formája. Ajánlható mindazoknak a kíváncsi olvasóknak, akik az idegennek érzett szavakról többet szeretnének megtudni.

Repertórium – szerzők szerint

A FORDÍTÁSTUDOMÁNY 1–5. évfolyamában megjelent tanulmányok áttekintése a szerzők betűrendjében (1999–2004)

Összeállította: Paksy Eszter

- Ajtay-Horváth Magda 2002. *Az integráció nyelvi kihívásai. Az euroszövegek nyelvformáló szerepe.* 4/2. 5–13.
- Albert Sándor 1999. *A fordításelméletek tudományfilozófiai alapjairól.* 1/1. 12–26.
- Albert Sándor 2000. *A modern francia fordítástudomány megalapítója: Georges Mounin (1910–1993).* 2/1. 96–102.
- Albert Sándor 2000. *Filozófiai szövegek fordítása (1.rész).* 2/2. 5–23.
- Albert Sándor 2001. *Filozófiai szövegek fordítása (2.rész).* 3/1. 5–25.
- Albert Sándor 2003. *A contresens fogalma a fordításelméletben.* 5/1. 44–59.
- Bendik József 1999. *A beszédprozódia szerepe a szikrontolmácsolásban.* 1/1. 100–113.
- Bendik József 1999. *A tolmácsolás praxeológiája.* 1/2. 45–55.
- Bendik József 2003. *A „Praxeológia” rovat indítása elé.* 5/2. 87–90.
- Burján Mónika 2003. *A fordításról való gondolkodás Magyarországon a XVI–XVII. században.* 5/1. 18–43.
- Cs. Jónás Erzsébet 2000. *Csehov a mai magyar színpadon.* 2/1. 17–33.
- Cs. Jónás Erzsébet 2002. *Alakzatok a versfordításban (Alekszandr Blok „Démon” című versének két magyar szövegváltozata).* 4/2. 83–99.
- Cs. Jónás Erzsébet 2004. *Az „olvasó ember” mint metaszöveg a Zsivágó doktor magyar fordításában.* 6/1. 42–53.
- Dékány Edit 2001. *A fordítói kompetencia fejlesztésének lehetőségeiről.* 3/2. 89–98.
- Dróth Júlia 2000. *A fordítási egység és a szöveg tagolása a fordítás oktatásában.* 2/1. 87–95.
- Dróth Júlia 2001. *Igényfelmérés a fordítási szokásokról és elvárásokról.* 3/2. 21–39.
- Dróth Júlia 2002. *A fordítások minőségéről – Juliane House két könyvének ismertetése és kritikája a fordításpedagógia szemszögéből.* 4/2. 100–105.
- Dróth Júlia 2002. *A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről.* 4/1. 5–14.
- Élthes Ágnes 2001. *Egy Racine szövegrészlet két magyar fordításáról.* 3/2. 40–56.
- Élthes Ágnes 2003. *Gyakorlatok a fordítás és a tolmácsolás határmezsgyéjén.* 5/1. 81–92.
- Esze Kata 2003. *Az Európai Unió Fordítási Főigazgatósága.* 5/2. 91–104.

- Forgács Erzsébet 2000. *Az ambiguitás mint szövegkonstituáló elem. A nyelvi játékok fordíthatóságáról.* 2/2. 24–35.
- Forgács Erzsébet 2002. *A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben (Magyar-német kontrasztív vizsgálat).* 4/2. 63–82.
- Forgács Erzsébet 2004. *Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben.* 6/2. 38–55.
- Fóris Ágota 2004. *A szótárkészítés gazdasági és jogi vonatkozásai.* 6/1. 54–68.
- G. Láng Zsuzsa 1999. *Új irányzatok a tolmácsolás kutatásában.* 1/1. 79–90.
- G. Láng Zsuzsa 2000. *A „European Masters in Conference Interpreting” (EMCI) program ismertetése és magyarországi adaptálása.* 2/2. 79–109.
- G. Láng Zsuzsa 2001. *A memória szerepe a tolmácsolásban.* 3/1. 54–63.
- Gálosi Adrienne 2000. *Értelmezési stratégiák megfigyelhetősége a visszafordítás módszerének segítségével.* 2/1. 50–61.
- Hell György 2003. *Cicero fordítási elvei.* 5/2. 37–58.
- Heltai Pál – Juhász Gabriella 2002. *A névmások fordításának kérdései angol-magyar és magyar-angol fordításokban.* 4/2. 46–62.
- Heltai Pál 1999. *Minimális fordítás.* 1/2. 22–32.
- Heltai Pál 2002. *„Claims, Changes and Challenges” Az EST III. Nemzetközi Kongresszusa. Koppenhága, 2001. augusztus 30. – szeptember 1.* 4/1. 123–133.
- Hidasi Judit 2000. *Emlékezés Mikó Pálnéra (1920–1999).* 2/2. 110–111.
- Horváth Ildikó 2002. *Nyelvi jogok és az Európai Unió nyelvpolitikája.* 4/1. 15–47.
- Horváth Ildikó 2004. *A szabadpolcos rendszer szerepe a tolmácsolásban.* 6/2. 78–89.
- Horváth Péter Iván 2002. *Mitől hiteles a fordítás?* 4/2. 37–45.
- Horváth Péter Iván 2004. *Közigazgatási reáliák a hiteles fordításban.* 6/2. 31–37.
- Kálmánné Horváth Bea 2004. *Törvénytől tolmácsolás az Amerikai Egyesült Államokban és Európában.* 6/1. 69–81.
- Károly Krisztina et al. 2000. *A szövegkohézió mérése a vizsgafordítások értékelésében.* 2/2. 36–62.
- Károly Krisztina 2003. *Korpusznyelvészet és fordításkutatás.* 5/2. 18–26.
- Kenesei Andrea 2003. *Miként igazolja a befogadás a fordításról alkotott hipotézis érvényességét.* 5/2. 27–36.
- Képes Júlia 1999. *Közületek vagy bestsellerek? A középkori angol költészet Magyarországon.* 1/2. 77–87.
- Kiss Mónika 2004. *A „faux amis” jelenségének terminológiai problémája.* 6/2. 18–29.
- Klaudy Kinga 1999. *„Fordítástudomány” 1999.* 1/1. 5–12.
- Klaudy Kinga 1999. *Az explicitációs hipotézisről.* 1/2. 5–21.
- Klaudy Kinga 1999. *Emlékezés Kohn Jánosra (1941–1999).* 1/2. 136–141.
- Kóbor Márta 1999. *A párizsi iskola és az interpretatív fordításelmélet. ESIT.* 1/1. 122–131.
- Kóbor Márta 2000. *Az értelmezés jelentősége a kultúraközvetítésben.* 2/1. 62–70.
- Kohn János 1999. *Párhuzamos szövegek számítógéppel segített elemzése a fordításoktatásban (1. rész)* 1/1. 67–78.

- Kohn János 2000. *Párhuzamos szövegek számítógéppel segített elemzése a fordítás-
oktatásban (2.rész)*. 2/1. 5–16.
- Koltay Tibor 2001. *Tudományos és szakmai írásművek a fordítóképzésben*. 3/2.
77–88.
- Kovács Judit 2003. „Nem gyártok elméleteket, a gyakorlat izgat” *Beszélgetés Kört-
vélyessy Klára műfordítóval*. 5/2. 80–86.
- Kramliné Szalai Virág 2002. *Magyarországi minőségmenedzsment a fordításban*.
4/2. 14–36.
- Kurián Ágnes 1999. *Az interpretatív modell a jogi szakfordításban*. 1/1. 52–66.
- Kusztor Mónika 1999. *Szövegkoherencia a tolmácsolásban*. 1/2. 56–76.
- Kusztor Mónika – Vahram Atayan 2003. *Az explicitációs hipotézis néhány elméleti
kérdéséről*. 5/2. 5–17.
- Lanstyák István 2004. *Fordítástudomány és kétnyelvűség*. 6/1. 5–27.
- Lendvai Endre 1999. *Vérbális humor és fordítás*. 1/2. 33–43.
- Lendvai Endre 2004. *Nyelvtörvény és fordítás*. 6/2. 90–100.
- Lesznyák Márta 2003. *A fordítói kompetencia értékelése: helyzetkép és kutatási fel-
adatok*. 5/1. 60–80.
- Lesznyák Márta 2004. *Feladattípusok és értékelések a fordítások produktum-orientált
pedagógiai mérésében*. 6/2. 57–77.
- Mohi Zsolt 2001. *Júlia magyarul. Jellemalakulás Kosztolányi Dezső és Mészöly
Dezső értelmezésében*. 3/2. 59–76.
- N.Tóth Zsuzsa 2004. *A fordítás hermeneutikai megközelítéséről*. 6/1. 36–41.
- Németh Dezső és Pléh Csaba 2001. *Nyelvfeldolgozás, munkaemlékezet és fordítás*.
3/1. 40–53.
- Pápai Vilma 2001. *Új irányzatok az explicitáció kutatásában*. 3/1. 26–39.
- Pápai Vilma 2002. *Az explicitációs hipotézis vizsgálata angol-magyar és magyar-
magyar párhuzamos korpuszok egybevetésével – doktori értekezés tézisei*. Pajzs
Júlia, Klaudy Kinga opponensi véleménye, valamint Pápai Vilma válasza. 4/1.
97–122.
- Papp Nándor 1999. *A megszólítások nyelvtanának tolmácsolási implikációi*. 1/1.
91–99.
- Pollmann Teréz 2004. *A fordítói kompetencia elemei a fordítóképzésben*. 6/1. 82–95.
- Pym, Anthony 2001. *Nyelvpolitikai és fordításelméleti kérdések az Európai Unió-
ban*. 3/2. 5–20.
- Reha László 1999. *Öt éve alakult meg a Magyarországi Fordítóirodák Egyesülete.
(MFE)* 1/2. 98–101.
- Rózsa Viktória 2001. *Tolmácsolás a londoni Westminster Egyetemen*. 3/1. 96–99.
- Ruzsiczky Éva 2003. *A bibliafordítás néhány kérdése*. 5/1. 5–17.
- Sándor Claudia 2001. *Fordítástudomány 2001. Tudományos konferencia és FTK
öregdiák találkozó. Budapest, 2001. március 22–23*. 3/1. 78–83.

- Sándor Claudia 2002. *Alkalmassági vizsga a tolmácsképzésben*. 4/1. 48–74.
- Sebestyén Rita 2002. *A Salinger Zabhegyezője és magyar nyelvű fordítása körül kialakult vita*. 4/1. 85–96.
- Simigné Fenyő Sarolta 1999. „*European Society for Translation Studies*” második nemzetközi kongresszusa – Spanyolország, Granada – 1998. szeptember. 1/1. 137–139.
- Simigné Fenyő Sarolta 1999. *Látogatás Triesztben*. (SSLMIT) 1/2. 102–105.
- Sohár Anikó 2000. *CETRA nyári fordításkutatási továbbképzés*. 2/1. 115–116.
- Somos Edit 2004. „*A szavak konstruktív ereje*”. Búcsú Hans G. Hönigtől (1941–2004). 6/2. 129–130.
- Soproni András 1999. *Szótárvadászaton Moszkvában*. 140–144.
- Soproni András 2003. *Bársonyos stilizálás. Interjú Tatjana Voronkinával*. 5/1. 104–108.
- Sükösd Erzsébet 2001. „*Interpreting – The Changing Landscape*” – 5th SCIC-Universities Conference. Brüsszel 2001. február 5. 3/1. 88–91.
- Szabari Krisztina 1999. *Az ATA tevékenysége és a fordítók akkreditálása az USA-ban*. 1/2. 88–97.
- Szabari Krisztina 1999. *A fordítás minősége a fordítástudomány és a felhasználók szemszögéből*. 1/1. 27–36.
- Szabari Krisztina 2000. *A konsekutív tolmácsolás értékelése*. 2/2. 63–78.
- Szabari Krisztina 2000. *Körkép a konferenciatolmács-szakmáról Magyarországon egy felmérés tükrében*. 2/1. 71–86.
- Szabari Krisztina 2001. *A fordítók minősítése és a fordítói piac*. 3/1. 64–77.
- Szabari Krisztina 2001. *Quality in Conference Interpreting. Spanyolország, Almunecar, 2001. április 19–22*. 92–95.
- Szabari Krisztina 2001. *Translation and Interpretation in Science and Technology: Models, Methodology and Machine Support. Saarbrücken 2001. március 15–17*. 3/1. 84–87.
- Szappanos Géza 1999. *Az Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Iroda 130 éves*. 1/1. 132–136.
- Székely Gábor 2002. *A lexikai fokozás kifejezése A. P. Csehov Вишнёвный сад c. drámájában és magyar, illetve német fordításaiban*. 4/1. 76–84.
- Szilágyi Nóra 2002. *Egy évet töltöttem Párizsban, az ESIT-en*. 4/2. 129–130.
- Tellinger, Dusan 2003. *A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből*. 5/2. 58–70.
- Valló Zsuzsa 2000. *A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák*. 2/1. 34–49.
- Valló Zsuzsa 2001. *A drámafordítás pragmatikai aspektusai – doktori értekezés tézisei*. Cs. Jónás Erzsébet, Klaudy Kinga opponensi véleménye, valamint Valló Zsuzsa válasza. 3/2. 99–117.
- Veresné Valentinyi Klára 2003. *A blattolás tanítása*. 5/1. 93–103.
- Veresné Valentinyi Klára 2004. *Fordítástudomány 2004. Tudományos konferencia és FTK öregdiák találkozó. Budapest, 2004. március 25–26*. 6/1. 96–99.

Vermes Albert 2004. *A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában.* 6/2. 5–17.

Vincze Katalin 2004. *Szövegtípusok és fordítás.* 6/1. 28–36.

Volford Katalin 2000. *Brüsszel – a tolmácsvilág közepe.* 2/1. 116–118.

Wallendums Tünde 2003. *Kulturális reáliák fordítási megoldásairól a pizzanevek tükrében.* 5/2. 71–79.

Wirth Eszter 2000. *Szakmai gyakorlat az Európai Bizottság Fordítási Szolgálatánál.* 2/1. 119.

Hivatkozási útmutató a FORDÍTÁSTUDOMÁNY munkatársai számára

Könyv, monográfia:

Williams, J., Chesterman, A. 2002. *The Map. A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies.* Manchester: St Jerome Publishing.

Folyóiratban megjelent tanulmány:

Hell Gy. 2003. Cicero fordítási elvei. *Fordítástudomány* V. évfolyam, 2. szám, 37–58.

Szerkesztett kötetben megjelent tanulmány:

Venuti, L. 1998. Strategies of Translation. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies.* London: Routledge, 240–244.

Konferencia előadás (ha megjelent):

Láng Zs. 2003. Beszéd kiválasztása a tolmácsképzésben. In: Tóth Sz. (szerk.) *A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai.* Szeged: JGYTFK, 320–324.

Konferencia előadás (ha nem jelent meg):

Klaudy K. 2001. Asymmetry Hypothesis. Elhangzott: 3rd International EST (European Society for Translation Studies) Conference. Koppenhága, Dánia.

A szerkesztőségbe beérkezett újabb folyóiratok és könyvek

Folyóiratok

A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad fordítástudományi és filológiai folyóiratokat tiszteletpéldányként vagy cserepéldányként. A cserepéldányok iránti igényt kérjük jelezni Klaudy Kinga főszerkesztőnek (E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu)

Across Languages and Cultures. A Multidisciplinary Journal of Translation and Interpreting Studies 2005. Vol. 6. No. 1. Klaudy Kinga és Károly Krisztina (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó. ISSN 1585-1923.

Alkalmazott Nyelvtudomány 2004. 4 évf. 1. szám. Gósy Mária és Lengyel Zsolt (szerk.) Veszprém: Veszprémi Egyetem. ISSN 1587-1061.

Modern Nyelvoktatás. Alkalmazott nyelvészeti szakfolyóirat. 2005. XI. évfolyam 1. szám. Szépe György (szerk.) Budapest: Corvina Könyvkiadó. ISSN 1219-638.

Modern Filológiai Közlemények 2004. 6. évf. 1 szám. Klaudy Kinga és Bodnár Ildikó (szerk.) Miskolc: Miskolci Egyetem. ISSN 1585-1439.

Sprachtheorie und germanistische Linguistik 2004. Vol. 14. No. 1,2. Kertész András (szerk.). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. ISSN 1218-5736.

Target 2005. Vol. 16. No. 1. General editor: Gideon Toury, Editor: José Lambert, Kirsten Malmkjaer. ISSN: 0924-1884, E-ISSN 1569-9986.

The Translator 2004. Vol.10. No.2. Editor: Mona Baker, Manchester: St. Jerome. ISSN 1355-6509 Special Issue. Beverly Adab, Cristina Valdés (guest editors): Key Debates in the Translation of Advertising Material.

Könyvek

A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad recenziós példányokat a F/T kutatás területén megjelent legújabb könyvekből és várja a jelentkezőket az alábbi könyvek ismertetésére

2004

Gerevich-Kopteff Éva: *Madách Az ember tragédiája és finn fordítása a nemzeti kultúrák, az irodalmi recepció és a fordításelmélet tükrében.* Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos 394 pp. ISBN 952-51-50-70-4.

Anna Mauranen and Pekka Kujamaki: *Translation Universals. Do they Exist?* Benjamins Translation Library 48. Amsterdam: Benjamins. 2004. 224 pp. ISBN 90272 1654.

Dróth J. (szerk.) 2004. *Szaknyelv és szakfordítás*. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének szakmai rendezvényeiről és kutatásaiból: Gödöllő: Szent István Egyetem. ISSN 1587-4389.

2003

Kinga Klaudy: *Languages in Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation*. With illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian. Budapest: Scholastica. 2003. 473 pp. ISBN 963 206 839 4.

2002

Maria Tymoczko, Gentzler Edwin (eds.) *Translation and Power*. Amherst and Boston: University of Massachusetts Press. 2002. 244 pp. ISBN I-55849-359-X.

Krisztina Károly: *Lexical Repetition in Text. A Study of the Text-Organizing Function of Lexical Repetition in Foreign Language Argumentative Discourse*. Frankfurt/M: Peter Lang. 2002. 154 pp. US-ISBN 0-8204-5486-9.

Emma Wagner, Svend Bech and Jesús M. Martínez: *Translating for the European Union Institutions*. Manchester: St Jerome Publishing. 2002. 150 pp. ISBN 1-900650-48-7

Jenny Williams, Andrew Chesterman: *The Map. A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: St Jerome Publishing. 2002. 140 pp. ISBN 1-900650-54-1.

2000-2001

Brian Mossop: *Revising and Editing for Translators*. Manchester: St Jerome Publishing. 2001. 178 pp. ISBN 1-900650-45-2.

Edwin Gentzler: *Contemporary Translation Theories* (Revised 2nd Edition) Clevedon: Multilingual Matters. 2001. 232. pp. ISBN 1-85359-513-6.

Maeve Olohan: *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I. Textual and Cognitive Approaches*. Manchester: St Jerome Publishing. 2000, 279 pp. ISBN 1-900650-44-4.

Anthony Pym: *Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester: St Jerome Publishing. 2000. 265 pp. ISBN 1-900650-25-8.

A recenzálandó könyveket az alábbi címre kérjük elküldeni:

A FORDÍTÁSTUDOMÁNY szerkesztősége

Klaudy Kinga főszerkesztő

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F.

Tel: 4116500/5894, Fax: 4855217 E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu